STIJEPO OBAD

DALMATINSKO SELO U PROŠLOSTI

LOGOS

120,00

POSEBNA IZDANJA

Copyright © 1989.

STIJEPO OBAD

YU ISBN 86-359-0032-4

Recenzenti:
Dr. Kosta Milutinović
Dr. Šime Peričić
Dr. Ivo Perić

Za izdavača:
Josip Disopra, direktor

Glavni i odgovorni urednik:
Petar Požar

Lektor:
Jagoda Granić

Tehnički urednik:
Bariša Strunje

Korektor:
Branko Rebić

Likovna oprema:
Ante Oman

Naklada 1000 primjeraka
Tisak: »Borac« RO Štamparija i kartonaža — Travnik
U tiskaru predano kolovoza 1989.

Prof. dr. STIJEPO OBAD

DALMATINSKO SELO U PROŠLOSTI

(Od sredine osamnaestog stoljeća do prvoga svjetskog rata)

LOGOS
Split 1990.

Knjigu »Dalmatinsko selo u devetnaestom stoljeću« sufinancirala je Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske i Samoupravna interesna zajednica kulture Zadar.

MOJIM RODITELJIMA

197.201
949.75
KNJIŽNICA I ČITAONICA – OPĆINA CENTAR – „Bogdan Ogrizović" ZAGREB

PREDGOVOR

Ideja za ovu knjigu javila se u radu sa studentima u Povijesnom seminaru Filozofskog fakulteta u Zadru. Kroz kolegije iz opće, gospodarske i hrvatske povijesti novog vijeka došlo se do spoznaje koliko je nedostatno istražena prošlost hrvatskog sela u usporedbi s gradom, napose dalmatinskog, u kome stoljećima živi apsolutna većina stanovništva pokrajine. Oskudne spoznaje o prošlosti sela i njegova odnosa s gradom, i obratno, otežava pisanje planirane povijesti hrvatskog društva uopće. Stoga sam za sada pristupio obradi nekoliko problema iz prošlosti dalmatinskog sela od druge polovice osamnaestog stoljeća do prvoga svjetskog rata, naprosto zbog toga što poslije povlačenja Turaka iz Dalmacije nastupa novo doba i neprekinut razvoj na cjelokupnu tom prostoru do prvoga svjetskog rata, poslije kojega nastaju novi gospodarski, društveni i politički problemi, koji se temelje na drugim izvorima i zahtijevaju drugačije pristupe. Ovdje nije dat cjelovit povijesni razvoj sela, što zahtijeva dublja i šira multidisciplinarna istraživanja i drugu metodu rada.

Poslije potiskivanja Turaka obje Dalmacije, mletačka i bivša turska, našle su se u osamnaestom stoljeću pod zajedničkom mletačkom upravom. U novoj političkoj stvarnosti, kod obrazovana sloja zamjećuje se pojačano zanimanje za unapređenje agrara, poplavljena zagorska polja, povećana proizvodnja hrane kako bi se ublažila oskudica i glad, osobito na selu. U duhu evropskog fiziokratizma sastavljaju se i čitaju brojne rasprave na novoosnovanim akademijama — o unapređenju poljodjelstva, vinogradarstva, maslinarstva, uzgoju krumpira, duda i merino-ovaca. Sva ta razmišljanja teže modernizaciji proizvodnje na selu, u postojećim zemljišnim odnosima, a koja se tijekom devetnaestog i u ranom dvadesetom stoljeću očituje u uvođenju novih kultura, primjeni agrotehničkih mjera, čuvanju plodina, osnivanju agrarnih komisija, poljodjelskih društava, seoskih zajmovnih blagajni i zadruga, uvođenju osnova o poljodjelstvu u školama, populariziranju znanstvenih dostignuća preko knjižica stručnih listova namijenjenih selu i tečajeva putujućih stručnih učitelja. Sve te novine svjedoče o utjecajima razvijenog evropskog Zapada, koja će dovesti uoči prvoga svjetskog rata do skromne preobrazbe tradicionalnog sela u novo društvo sa zakašnjelim kapitalističkim naznakama.

Knjiga se temelji na dostignućima znanosti, objelodanjenim i arhivskim izvorima iz historijskih arhiva u Zadru, Splitu, Herceg-Novom, Kotoru, Nadbiskupskog arhiva u Splitu i Biskupskog arhiva u Šibeniku, rukopisne građe iz Naučne biblioteke u Zadru i Arheološkog muzeja u Splitu, izvora

iz Arhiva Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti i Arhiva Hrvatske u Zagrebu, Allgemeines Verwaltungs archiva i Kriegsarchiva u Beču, zatim izvještaja, almanaha, shematizama, godišnjaka, statistika te onodobne i kasnije periodike. Poslije selekcije i kritičke obrade odabrane građe primijenjena je analitička metoda rada naprosto zbog toga što većina problema nije sustavno istražena i znanstveno proučena. Tekst je podijeljen na četiri uže tematske cjeline, koje s uvodom i zaključkom tvore širu tematsku cjelinu označenu u naslovu i podnaslovu knjige. Kroz raznovrsne sadržaje provlači se socijalno i nacionalno te skromni obrisi modernizacije i integracije - koliko su se mogli razvijati u uvjetima nerazvijena gospodarstva i društva, nerazvijenih zemljišnih odnosa, nedovoljna viška rada, povećanih poreza i raznih daća, nerazvijenih prometnica i s tim u vezi skromne razmjene robno-novčanih odnosa između sela i grada.

Budući da se većina problema sadržanih u ovoj knjizi prvi put obrađuje, mogući su propusti, nedorečenosti koje se mogu u daljem istraživanju otkloniti, jer iza ovih dostignuća nije stavljena točka. Novi izvori, osobito arhivski, mogu obogatiti sadašnje spoznaje, dopuniti i ispraviti zaključke. Da bi se dobila cjelovita slika sela, potrebna su timska, interdisciplinirana istraživanja, te bi se na istraživačkim zadacima ubuduće mogli naći povjesničari gospodarstva, društva, političke prošlosti, kulture, zdravstva, zatim etnolozi, sociolozi, povjesničari jezika i književnosti, konzervatori i drugi stručnjaci.

Skromni rezultati do kojih se došlo u ovom istraživanju mogu se koristiti u pisanju povijesti hrvatskog naroda i biti podstrek za buduća sustavna istraživanja prošlosti sela, koja bi trebala dovesti do prijeko potrebne sinteze. Prezentirana dostignuća mogu biti korisna i u nastavi povijesti na svim razinama te širem krugu čitatelja, različite razine i vrste obrazovanja, koji se zanimaju za tradicionalno selo, seljačke korijene i zavičaj. Ako se ostvari željena nakana, piscu će to biti najveća nagrada.

S. Obad

KRATICE

AH	Arhiv Hrvatske, Zagreb
AJAZU	Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
ANALI	Anali Instituta (Centra, Zavoda) Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik
AVAW	Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien
GD	Glasnik dalmatinski, Zadar
GL	Gospodarski list, Zadar
HAS, AM	Historijski arhiv, Arhiv mapa, Split
HAZd	Historijski arhiv, Zadar
HNP	Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri (zbornik), Zagreb
IZVJEŠĆA	Brzopisna izvješća Dalmatinskog pokrajinskog sabora, Zadar
KAW	Kriegsarchiv, Wien
KD	Kraglski Dalmatin, Zadar
NAS	Kadbiskupski arhiv, Split
NL	Narodni list (Il Nazionale), Zadar
PL	Pučki list, Split
PS	Pučka sloboda, Split
PPS	Prava pučka sloboda, Šibenik
RADOVI FF	Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
RADOVI IJAZU	Radovi Instituta (Centra, Zavoda) Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zadar
SD	Smotra dalmatinska, Zadar

UVOD

Srednjovjekovni razvoj dalmatinskog sela, napose onoga u Zagori, prekinut je postupnim prodorom Osmanlija u ove krajeve. Još u drugoj polovini petnaestog stoljeća oni se zalijeću na taj prostor, pale sela, plijene stoku, ubijaju i odvode stanovništvo. Dobar dio staroga hrvatskog stanovništva iseljava u primorje i na otoke, drugi u hrvatsku unutrašnjost te ostale zemlje, osobito na Apeninski poluotok — tijekom slijedećih stoljeća postali su Talijani.

U novim društvenim sredinama doseljeno stanovništvo je bilo zlostavljano, izrabljivano i pljačkano, te su se mnogi vraćali na staru djedovinu, u tursko i mletačko područje, ali su ih tamošnje vlasti proganjale i istrebljivale. Neki hrvatski rodovi su uspjeli preživjeti ratne strahote i tursku tiraniju, bolesti, nestašice i glad, te se njihov kontinuitet može pratiti od kasnosrednjovjekovnog razdoblja, preko turskoga, do mletačkog vladanja u osamnaestom stoljeću, u okviru kojega su se našle dvije Dalmacije s dva društva — stara stečevina u primorju i na otocima, koja je od godine 1409. stalno pod mletačkom upravom, te novi i najnoviji posjedi, to jest Dalmatinska zagora, Makarsko primorje i područje Neretve — oteti od Turaka u drugoj polovici sedamnaestog i ranom osamnaestom stoljeću

Za turske uprave dalmatinsko selo zaostaje u razvoju. Uslijed nesnošljive osmanske vlasti dolazi do iseljavanja staroga hrvatskog stanovništva pa se i smanjuju seoska naselja. U napuštena i druga sela Turci su naseljavali novo stanovništvo sa stočarskom tradicijom, srpskog i hrvatskog vlaškoga porijekla, koji se javljaju u seoskoj organizaciji Dalmacije još u četrnaestom stoljeću. Dakle, s pojavom Turaka dolazi do etničke i konfesionalne smjene stanovništva u kontinentalnoj Dalmaciji od Zrmanje na sjeveru do Neretve na jugu. Uz staro hrvatsko stanovništvo i vlaške skupine, dolazi novo srpsko i vlaško stanovništvo pravoslavne vjere, koje se u većim skupinama naseljava u kopnenom dijelu sjeverne Dalmacije, dok hrvatske skupine katoličke vjere napučuju ponajviše srednjodalmatinsku Zagoru, Makarsko primorje i područje Neretve. Veće skupine doseljenika uspjele su sačuvati svoj identitet i vjersku pripadnost, dok su doseljeni pojedinci postupno ženidbama i udadbama pripali većinskom etnikumu. Doseljenog stanovništva islamske vjeroispovijesti bilo je manje, osobito na selima, te je širenje islama u ove najzapadnije krajeve osmanske Turske bilo dosta slabo.

Doseljavanjem novog stanovništva neka seoska naselja izgubila su stare nazive i dobili nove. Naime, doseljenici donose nove nazive ili zadržavaju stare i pridodaju nove, te tako nastaju dvojni nazivi, ali se

vremenom jedan od njih gubi. Navest ćemo neka seoska naselja koja se spominju u Ravnim Kotarima i Bukovici u drugoj polovici šesnaestog stoljeća: Banja Vas (Banjevac), Benkovac, Čista Mala i Velika, Hrvace, Kožlovac, Lišane (Ostrovičke), Nadin, Prosić, Podgrađe, Polača, Velim, Vukšić, Tin, Zemunik, Zvonigrad. Stanovništvo seoskih naselja za turske uprave imalo je status raje. Doseljeno pastirsko stanovništvo, koje su Turci naseljavali u naseljene prostore, imalo je takozvane filurijske obveze. Ono se postupno spuštalo u plodnije krajeve, prelazilo na poljodjelstvo, nezanemarujući stočarstvo. Zagorska zemlja, osobito polja, slabo su obrađivana, jer su više mjeseci u godini pod vodom. Sijale su se različite žitarice — ječam, pšenica, zob. Uzgajalo se vrtno povrće, voće, napose bademi i orah, ali i vinova loza, osobito u Ravnim Kotarima. Ako bi seljak posijao žito, nije bio siguran da će ga i požnjeti zbog suše, nerodica i poplava. Odrasli bi četovali, a starci i djeca čuvali bi stoku i svinje. Mnoge kuće su građene u suhu zidu, pokrivene slamom, pločama, ševarom i šimlom. Pod istim krovom znali su se naći ljudi i stoka. U upravnoj hijerarhiji najbliže dodire sa selom i seljacima imali su knezovi i promićuri, najniži izvršni organi vlasti.

U primorju i na otocima pod upravom — poslije turskih upada, ratnih pustošenja, gospodarske iscrpljenosti i iseljavanja seoskog stanovništva — zavladalo je mrtvilo. Pred naletima Turaka, koji su stizali do same obale, stanovništvo je bježalo i ponovo se vraćalo na napuštena ognjišta, među koje se naselilo novo stanovništvo katoličke vjere iz turskog zaleđa. Primorski gradići i gradovi Nin, Novigrad, Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Omiš i sela među njima u okviru distrikta te otoci čine takozvano gradsko društvo mediteranskog tipa u kojemu prevladavaju kolonatski odnosi u agraru, liveli, vječiti liveli te slobodni zemljišni posjed. Vlasnik zemlje, koji ponajviše živi u gradu, daje kolonu zemlju uz određene uvjete. Naime, kolon plaća porez od jedne polovine do jedne desetine. Ugovor je na snazi dok traje kultura. Inače, kolon je osobno slobodan. I primorski distrikti slabo su naseljeni te su, naprimjer, zadarski knezovi na prijelazu iz šesnaestog u sedamnaesto stoljeće pokušavali napučiti sela uz obalu. Zbog slabo naseljenih primorskih sela, da spomenemo neka među njima — Sukošan, Filipjakov i Biograd u okolici južno od Zadra, zatim Pirovac, Tijesno, Vodice, Primošten i Rogoznica u šibenskom priobalju te kaštelanska i poljička sela — dolazi do smanjenja aktivne radne snage te je osjetno smanjena proizvodnja žita, vina, ulja, manje ima stoke, pogotovo poslije mletačko-turskih ratova u kojima je sudjelovalo i domaće stanovništvo. Međutim, škrta priobalna i otočna zemlja, uz skromno stočarstvo i ribarstvo, i dalje je ostala glavno proizvodno dobro. Seljak je živio dosta oskudno u kućama od kamena, zidanim u kreču, rjeđe u suhu zidu, dalje od mora.

Zbog otežana života i pojačanih daća, u priobalju i na otocima dolazilo je do društvenih previranja. U šesnaestom i sedamnaestom stoljeću zamjetna je nesnošljivost između sela i grada, kape i šešira, svjetovnih i crkvenih feudalaca, koja se očitovala kroz uskraćivanje daća, parnice i otpore.

Poslije oslobođenja od Turaka u proširenoj mletačkoj Dalmaciji otvorilo se jedno novo nenaseljeno područje bivše turske Dalmacije s gradićima: Obrovac, Knin, Drniš, Vrlika, Sinj, Imotski, Vrgorac, Makarska, Opuzen i Metković, s rijetkim i raštrkanim selima među njima. Da bi se obranila od mogućih napada Turaka, mletačka uprava formirala je nekoliko krajina na području od Zrmanje do Neretve, koje su zadržale elemente stečene autonomije očitovane kroz skupštine (lige) na kojima se odlučivalo o upravnim poslovima. Oni su mogli birati i izvršne organe vlasti, seoske harambaše, suce i serdare, dok su na čelu Krajine osobe koje postavljaju mletačke vlasti iz uglednijih obitelji gradskog društva.

Prema tome, dalmatinsko društvo osamnaestog stoljeća, osobito njegov pretežni seljački dio, pripada dvama tipovima društava: gradskom društvu u primorju i na otocima s kolonatskim zemljišnim odnosima, i vlaškom, odnosno seljačkom društvu u Zagori, Makarskom primorju i Neretve, gdje je zemlja državna i obrađuje je seljak uz vojnu obvezu i plaćanje poreza državi. Socijalni sastav seoskog stanovništva u tim društvima je različit. U krajinama se kreće od Vlaha do serdara, a u primorju i na otocima od kolona, preko gradskih struktura, do zemljišna vlasnika.

S doseljenjem novog stanovništva nastaju nova seoska naselja u oba društva s novim nazivima, dva etnikuma, dvije vjere u seljačkom društvu, dva socijalna sastava na selu, novi mentaliteti, jezik, običaji, odijevanja i govori. U seljačkom društvu stanovništvo je štokavsko s ostacima čakavštine. U selima kontinentalnog dijela sjeverne Dalmacije dominantna je štokavska ijekavština kojom govori dosljedno srpsko i vlaško stanovništvo, dok je u srednjodalmatinskoj Zagori, na Makarskom primorju i Neretvi prisutna štokavska ikavština kojom se služi hrvatsko stanovništvo. U primorju i na otocima preteže čakavština i štokavska ikavština.

U osamnaestom stoljeću seoska Dalmacija nazaduje budući da je selo odranije zapušteno i zanemareno. U zagorskoj Dalmaciji pod ranijom turskom upravom poljodjelstvo je upropašteno, polja poplavljena i neiskorištena te se zemlja slabo i primitivno obrađivala. Ranija ratarska tradicija je prekinuta stočarskom tradicijom novih doseljenika. U primorskoj i otočnoj Dalmaciji seljaci žive pretežno od zaostalog poljodjelstva. Seljačke tegobe pojačavala je slaba mletačka uprava koja je bila u stalnu strahu da osigura ishranu. S nevoljama seljaka saživjeli su se franjevci i solidarizirali se s njihovim otporima, primjerice u šibenskoj okolici u ranim tridesetim godinama ili pak u Neretvanskoj krajini pedesetih godina stoljeća. Visovački franjevci znali su se zadužiti kako bi pomogli izgladnjele i bolesne u župama Zagore, Makarskog primorja i Neretve. Franjevci uočavaju društvene nepravde i bore se protiv njih živom riječju, napose protiv lihvara koji nemilosrdno izrabljuju osiromašeni narod.

Sredinom osamnaestog stoljeća mletačke vlasti pokušavaju zaustaviti propadanje sela i seljaštva s razvojem poljodjelstva, te zavođenjem takozvanoga Grimanijeva zakona (1756) po kojemu je svaki seljak u Zago-

ri dobio 7305 m² obradive zemlje, s obvezom da bude vojnik u Krajini i da plaća desetinu državi. U primorju i na otocima i dalje su ostali kolonatski odnosi. Međutim, seljaci su imali i druge daće u naturi i novcu. Pojačana nesnošljivost između sela i grada očitovala se u društvenim previranjima i odmetanjima ili pak, u rijetkim slučajevima, u preseljenju na austrijsko i tursko područje. Sporovi između vlasnika zemlje i kolona praćeni su parnicama, na zadarskom području, a u Kaštelima nemirima. U zagorskoj Dalmaciji, osobito njezinu sjevernom dijelu, bila je porasla hajdučija. Različiti stupnjevi gospodarskoga i društvenog razvitka u oba društva donijeli su nove probleme koje mletačka vlast nije mogla riješiti. Stoga se u drugoj polovici osamnaestog stoljeća javljaju neke inicijative pod utjecajem evropskog napretka, koje navješćuju novo doba s drugim problemima o kojima će se raspravljati u slijedećim prilozima.

1. POČECI UNAPREĐENJA POLJODJELSTVA

Poslije oslobođenja od Turaka u novoj proširenoj mletačkoj Dalmaciji nametnuo se problem unapređenja poljodjelstva, kako bi se povećani broj stanovništva oslobodio tradicionalne gladi. Budući da mletačke vlasti u Dalmaciji nisu bile sposobne riješiti to pitanje, nekolicina intelektualaca, uglavnom sinova zemljovlasnika, plemićkoga porijekla, pokušala je unaprijediti poljodjelsku proizvodnju u duhu učenja zapadnih fiziokrata. Da vidimo, ukratko, u čemu se očituju inicijative domaćih fiziokrata.

U osamnaestom stoljeću Dalmacija je bila u polukolonijalnom položaju unutar Mletačke Republike, što se moglo vidjeti u koncepciji pokrajinske uprave, gospodarskoj zaostalosti, feudalnim zemljišnim odnosima, nerazvijenosti dalmatinskog društva, neprosvijećenosti stanovništva, osobito seoskog. Ona ima sva obilježja feudalne zemlje, te je puno zaostajala[1] za drugim zemljama na Zapadu, posebice za agro-tehničke revolucije.

Po uzoru na zapadne fiziokrate, koji u zemlji vide izvor života i bogatstva naroda, domaći fiziokrati pokušavaju unaprijediti zaostalo i od mletačkih i turskih vlasti zanemareno dalmatinsko poljodjelstvo, ne dirajući u postojeće zemljišne odnose u primorju i krajinama. Naime, primjena agrarne mehanizacije i uvođenje novih kultura, naprimjer krumpira u zapadnim zemljama, koji Dalmacija do tada nije poznavala, nagovijestilo je revoluciju u poljodjelstvu, što je poticajno djelovalo i na domaće fiziokrate. U Dalmaciji su dominirala dva osnovna pitanja: prvo, na koji način unaprijediti proizvodnju na plemićkim imanjima, i drugo, kako iskoristiti plodna polja na području nove i najnovije stečevine, koja su nudila više hrane,[2] budući da su nekoliko mjeseci u godini bila pod vodom. I u Dalmaciji je zemlja dobila na vrijednosti, što se očituje u tome da su neki splitski i trogirski plemići počeli kupovati zèmlje kako bi proširili vlastite posjede.

Poput poljodjelskih društava ili akademija na Zapadu, osobito u sjevernoj Italiji, i dalmatinski fiziokrati u primorskim gradovima pristupa-

[1] M. Berengo, Problemi economico-sociali della Dalmazia Veneta alla fine des '700, Rivista storica italiana, LXVI, sv. IV, Napoli 1954, 470. Vidi S. Peričić, Dalmacija uoči pada Mletačke Republike, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1980, 68—84.

[2] M. Zorić, Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 357, Zagreb 1971, 357—358.

ju osnivanju takvih udruženja: u Splitu[3] (1767), Zadru[4] (1787) i Kaštel-Lukšiću[5] (1788). Ona su okupila nekoliko učenih plemića, pripadnika građanstva i svećenika, kao što su: Jerolim i Julije Bajamonti, Ivan Dominik Stratico, Ivan Moller, Toma Čulić, Ivan Banovac u Splitu, Ante Michieli Vitturi, Petar Nutrizio Grisogono, Ivan Luka Garagnin u Trogiru, Julije Parma,[6] Ivan de Cypriani Frković, Andrija Borelli u Zadru, kojima su se pridružili Ivan Josip Pavlović Lucić iz Makarske, Mihovil Dragičević iz Vrgorca i drugi. Svrha je njihova rada, uglavnom trojaka: pisanje, čitanje i publiciranje radova u kojima se raspravlja o unapređenju poljodjelstva, zatim primjena tih rezultata na ogledním dobrima te upućivanje seljaka na bolju obradu zemlje, prihvaćanje novih kultura i čuvanje plodina. Među najistaknutijim praktičarima je Toma Čulić iz Splita. U tim nastojanjima iskrsla su dva problema: prvo, trebalo je potisnuti krivo gledanje plemića i građana na selo i seljaka, i drugo, odstraniti nepovjerenje kod seljaka prema svemu što dolazi iz grada.

Domaći fiziokrati uočili su vrijednost zemlje i boljega rada na njoj i pokušali su pronaći uzroke zaostalosti poljodjelstva i put da se ona prevlada. Selo je zaostalo, po njima, zbog neznanja, predrasuda i barbarstva seljaka. Tu su uzroci siromaštva, misle oni, koje, po Juliju Bajamontiju, dovodi ljude do pijanstva, nerada, krađe, psovanja i drugih poroka. Podići poljodjelsku kulturu seljaka moglo se u takvim uvjetima jedino preko seoskih župnika u koje su seljaci imali povjerenja. Mnoge rasprave članova triju akademija za njih su bile od male koristi, jer su pisane na talijanskom, njima nerazumljivom jeziku. Trebalo ih je prevesti na hrvatski jezik i u popularnom obliku ta znanja prenijeti seljacima. O tome lijepo svjedoči knjiga Ivana de Cypriani Frkovića.[7]

Dalmatinski fiziokrati zagovaraju slobodno poljodjelstvo, slobodnu trgovinu iz koje se treba razviti industrija kao dopuna poljodjelstvu. U svojim spisima članovi akademija zagovaraju sadnju krumpira, duda, maslina, loze, duhana i ranoga voća te uzgoj merino ovaca. Mnogi spisi su

[3] D. S. Karaman, Prva hrvatska akademija i Gospodarsko društvo u Spljetu, Split 1899; A. Tamaro, La Venetia Julienne et la Dalmatie, Historie de la nation italienne sur ses frontières orientales, III, La Dalmatie, Roma 1919, 352—354; F. Luzzatto, Le accademie di agricultura in Dalmazia nel secolo XVIII, Archivio storico per la Dalmazia, Fasc. 26, Roma 1928, 312; Isti Scrittori dalmati di politica agraria nel secolo XVIII, Archivo storico per la Dalmatia, VI, Fasc. 30, Roma 1928, 1—11; G. Novak, Povijest Splita, knj. II, Split 1961, 323—325. i D. Morović, Prirodoslovci Dalmacije u prošlosti, Mogućnosti, 5, Split 1956, 379. i dalje.

[4] V. Matrović, Zadar i osnivanje Jugoslavenske akademije s osvrtom na Franju Račkog, Radovi IJAZU, vol. 9, Zadar 1962, 243—255.

[5] V. Omašić, Osnivanje Agrarne akademije u Kaštel-Lukšiću 1788. i početak njenog djelovanja, Mogućnosti, 2, Split 1970, 214—233.

[6] Pobliže o tim piscima i literaturi vidi u djelu Šime Peričića, Ekonomski pisci Dalmacije XVIII stoljeća u svjetlu historiografije i publicistike, Znanstveni simpozij, 60 godina Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1980, 1—24.

[7] Nauk za texake od Dalmaczje, Mleci 1793; I. Pederin, Dalmatinski fiziokratski pisci u XVIII st. o uporabi hrvatskog jezika, Jezik, 2, Zagreb 1982, 48—49. i G. Novak, Povijest Splita, Split 1978, 1439.

Muškarac i žena iz Dalmacije. Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

tiskani, a drugi ostali u rukopisu.[8] Činjeni su pokusi oko uvođenja tih kultura u Zadru, Trogiru i Splitu i u novom načinu ribarenja.[9]

S obzirom na to da se samo jedna sedmina zemlje kultivirala,[10] Grgur Stratico napredak vidi u davanju pouka seljacima i novim metodama u poljodjelstvu.[11] Ivan Dominik Stratico,[12] hvarski i bračni biskup, puno se zalagao za napredak seljaka i predbacivao zemljovlasnicima s kolikim prezirom gledaju na selo. U jednom spisu, koji je čitao u splitskoj Aka-

[8] Š. Peričić, nav. dj., 5—22. s navedenim bilješkama.

[9] G. Novak, nav. dj., 1441.

[10] Š. Peričić, Dalmacija uoči pada Mletačke Republike, 17—30 i 55—104.

[11] Š. Peričić, Zadranin Grgur Stratico (1736—1806), Radovi IJAZU, sv. 21, Zadar 1974, 271—289.

[12] Opuscoli economico-agrari, Venezia 1789.

demiji (1781), zagovarao je obrazovanje seljaka, bez kojeg je nemoguće unapređenje poljodjelstva. O stanju poljodjelstva i ribarstva pisao je Petar Nutrizio Grizogono.[13] Posebnu pažnju posvetio je unapređenju vinogradarstva i maslinarstva. I Ante Radoš Michieli Vitturi[14] iz Trogira držao je predavanja u splitskoj Akademiji i pisao o poljodjelstvu, a bio je generalni inspektor za poljodjelstvo Dalmacije. Njegovom zaslugom, uz pomoć mletačkih vlasti, osnovana je Akademija u Kaštel-Lukšiću,[15] koja je imala tri vrste članova: počasne, teoretičare i praktičare. Mjesni župnik je prenosio znanja teoretičara seljacima na hrvatskom jeziku, obično iza nedjeljne mise, a napredniji među njima pokušavali su ga primijenjivati u praksi.[16]

Veliku zaslugu u razvitku lukšićke Akademije ima Luka Garanjin. Ljepšu budućnost Kaštela on vidi u tome što se u Akademiji nalaze plemići, svećenici i težaci, te će se na taj način lakše otkloniti zlo koje nosi u sebi zemljišni sustav Mletačke Republike. Usmenom i pisanom riječi širio je znanja o načinu dobivanja ulja i nudio nova iskustva u radu s tijeskovima uvezenim iz Italije ili pak izrađenim u Dalmaciji. Ako bi se primijenile nove metode oko uzgoja i prerade maslina, moglo bi se samo u trogirskim Kaštelima dobiti osamnaest tisuća barila ulja, dok su sva Kaštela godišnje proizvodila trinaest tisuća barila.[17] S obzirom na to da je dalmatinsko vino bilo slabe kvalitete, trebalo je veću pažnju posvetiti grožđu, jematvi i preradi. Vino treba držati u hrastovim a ne borovim bačvama, kako to seljaci u Kaštelima obično čine. To su neki od uzroka loše kvalitete vina, niske cijene i slabe prođe na evropskom tržištu.

Pored novina u vinogradarstvu, trebalo je modernizirati i ratarstvo u Kaštelima. Zbog nesnošljivosti između seljaka i zemljovlasnika, kada bi ovi činili pokuse sa žitaricama, težaci bi ih znali tužiti sudu. Na osnivačkoj skupštini Akademije upućen je poziv plemićima i svećenicima da pomognu seljacima u primjeni novih metoda u obradi zemlje[18] uz obećanje da će članovi Akademije tiskati knjižice na hrvatskom jeziku, koje bi koristili ne samo župnici nego i rijetki pismeni težaci. To je prvi pokušao don Ninko Gianizzi,[19] tajnik Akademije, te je njegov poljodjelski priručnik prvi takve vrste na hrvatskom jeziku u Dalmaciji. Knjižica je podijeljena na dvanaest poglavlja u kojima se govori o poljodjelskim radovima, na kraju svakoga su poučni stihovi koji potiču marljivost i rad.

U promijenjenim političkim prilikama, za kratkotrajne austrijske i francuske uprave, Petar Göes i Vincenzo Dandolo prihvatili su ideje fiziokrata. Još za mletačke uprave Ante Radoš Michieli Vitturi tražio je izgradnju cesta, koje su se počele izgrađivati za austrijske i francuske do-

13 Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia, Firenze 1775.
14 Riflessioni sopra gli ulivi, e i diversi effetti che si ravvisanono nei medisimi in Dalmaza pel freddo degli anni, Venezia 1792.
15 V. Omašić. nav. dj., 216.
16 V. Omašić, nav. dj., 217.
17 A. Fortis, Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774, 39.
18 V. Omašić, nav. dj., 220—221.
19 Nauk poglskoga texagna, Mleci 1792.

Kaštelanska pralja. Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

minacije. Za Dandola ranije ideje su se dograđivale i pokušavale provoditi u djelo te je Ivan Luka Garanjin imenovan za generalnog inspektora poljodjelstva i šumarstva.[20] I Vincenzo Dandolo je osobno sudjelovao u sastavljanju projekata oko unapređenja gospodarstva u Dalmaciji, ali zbog kratka vremena, ratnih neprilika i nedovoljnih novčanih sredstava mno-

20 S. Piplović, Rad Luke Garanjina na uređenju agrikulture u Dalmaciji, Radovi IJAZU, sv. 25, Zadar 1978, 299—318.

ge Dandolove zamisli nisu ostvarene. S francuskom upravom prestaje rad i splitske Akademije.

Prvih desetljeća austrijske uprave, vlasti u Dalmaciji su sprečavale svaki utjecaj s evropskog Zapada,[21] tako da je došlo do skromna napretka gospodarstva u cjelini, a poljodjelstva napose. Novoutemeljene agrarne komisije nisu, gotovo ,ništa učinile oko unapređenja poljodjelstva. Do oživljavanja fiziokratskoga nasljeđa dolazi četrdesetih godina pokretanjem Zore dalmatinske, novina za male obrtnike i seljake. Neuki i nepismeni seljaci nisu mogli pratiti pouke i poruke koje je urednik Ante Kuzmanić sa suradnicima upućivao selu. Tu će ulogu preuzeti seoski župnici, koji će nedjeljom i drugim blagdanima, iza mise, upućivati seljake u poljodjelstvu. Do zaokreta dolazi sredinom stoljeća pokretanjem poljodjelskih društava i prvoga lista namijenjenog selu — Težačkog poučatelja, osobito u drugoj polovici stoljeća, kada se organizirano djeluje iz grada na razvoj sela. To se zamjećuje u unapređenju vinogradarstva, prihvaćanju novih kultura, osobito krumpira i duhana, pojavi stručnih listova i tečajeva, društava i čitaonica, zadruga, boljoj poljodjelskoj naobrazbi seoskih župnika, učitelja i putujućih stručnih učitelja, koji vlastitim primjerom, usmenom i pisanom riječju utječu na preobrazbu sela i seljaka.

Prema tome, zaključno se može reći ovo: Poslije višestoljetnoga zaostajanja dalmatinskog sela u razvoju, u drugoj polovici osamnaestog stoljeća kod domaćih intelektualaca, svjetovnoga i crkvenog porijekla, pod utjecajem zapadnog fiziokratskog strujanja, javila se misao o unapređenju poljodjelstva kako bi se došlo do više hrane i spriječila tradicionalna glad. U osnovi, zamisao je bila dobra, ali je naišla na više prepreka. Prvo seljak-kolon nije bio zainteresiran za unapređenje proizvodnje, jer zemlja nije bila njegova nego zemljovlasnika koji živi u gradu. Drugo, seljak zazire od svega što dolazi od gospodara zemlje, pa makar koliko to bilo dobro. Treće, pošto je seljak nepismen, nije mogao pratiti nova znanja o poljodjelstvu na talijanskom jeziku, koja je mjesni župnik morao prevesti i u pristupačnom obliku prenijeti mu ponajviše s oltara. Stoga su nastojanja fiziokrata ostala u uskom krugu triju dalmatinskih gradova. Budući da se razvijao na domaćoj stvarnosti, fiziokratski pokret u Dalmaciji imao je svoje specifičnosti. Mletačke, austrijske i francuske vlasti prihvatile su fiziokratske ideje, osobito Vincenzo Dandolo, ukoliko su se njihovi planovi uklapali u guvernerov poljodjelski program. Pobjedom reakcije austrijske vlasti, poslije godine 1815, ogradile su se od naprednih utjecaja sa Zapada, pa i agrarne revolucije. Međutim, pritisnute nerodicama, glađu, bolestima i epidemijama, središnje i pokrajinske vlasti u Dalmaciji, uz pomoć domaćih privrednika organizirano rade u drugoj polovici stoljeća na unapređenju sela i seljaka kako bi ga izvukli iz siromaštva i lihve. Prema tome, započeti proces u drugoj polovici osamnaestoga stoljeća, uza sve plime i oseke, nije se mogao zaustaviti, iako su ga stalno kočili nerazriješeni zemljišni odnosi.

[21] V. Bazala, Osvrt na neka poglavlja prosvjetiteljstva u Dalmaciji, Forum, 1—2, 1979, 296—312.

2. ZEMLJIŠNI ODNOSI

Dalmacija je ušla u devetnaesto stoljeće sa složenim zemljišnim odnosima nastalim u prošlosti. Koja su osnovna obilježja tih odnosa i kako su nestajala, bit će predmet sljedećega razmatranja.

U užoj Dalmaciji, to jest na području bivše Mletačke Republike, na uskom obalnom pojasu i otocima prevladavali su kolonatski odnosi u agraru. Na području otetom od Turaka, koncem sedamnaestoga i početkom osamnaestog stoljeća, zaveden je posebni sustav po kojemu je zemlja pripadala državi, a seljak je obrađuje, plaća porez desetinu i služi vojsku. Oba odnosa u agraru ostat će i poslije pada Mletačke Republike (1797), za prve austrijske uprave, sve do dolaska Francuza u ove krajeve (1806), kada dolazi do promjena u posjedovnim odnosima na području novih stečevina, koje se očituju u tome da je državna zemlja došla u posjed seljaka uz obvezu da plaćaju porez državi. Priključenjem Dalmaciji Boke kotorske (1807) i područja bivše Dubrovačke Republike (1808), gdje su pretežno kmetski odnosi, tijekom devetnaestog stoljeća preovladavat će u Dalmaciji dva osnovna tipa odnosa: kolonatstvo i kmetstvo. Među tim, u užoj Dalmaciji bilo je kmetstva, livela, vječitih livela, a u dubrovačkom kraju i Boki kotorskoj polovništva i slobodnih seljaka.[1]

Nakon pada obiju republika, mletačke i dubrovačke, nove okupacione vlasti, austrijska i francuska, nisu unijele bitne novine u te odnose nego su ih nastojale uskladiti sa zakonima svojih zemalja. Novina je u tome što su francuske vlasti (1806) ukinule vlasništvo države nad zemljom u takozvanim krajinama nastalim u osamnaestom stoljeću, na području osvojenom od Turaka, a to je teritorij Dalmatinske zagore, Makarskog primorja i Neretve.[2] Seljak je dobio zemlju u vlastiti posjed s obvezom da plaća porez državi. Zemlju su mogli uživati, prodati ili ostaviti u nasljedstvo. U ostaloj Dalmaciji nije se diralo u kolonatske i kmetske odnose, već se nastojalo da budu usklađeni s pravnim sustavom obiju država. Kolonatski odnosi su tretirani kao privatno-pravni, a kmetski kao javno-pravni.

Između kolonatstva i kmetstva postoje razlike a očituju se u obvezama. Kolon je bio dužan dati zemljišnom vlasniku određenu daću u

[1] V. Pappafava, O kmetstvu s osobitim obzirom na Dalmaciju i o kmetskih težačkih odnošajah na području bivše Dubrovačke republike, Zagreb 1866; M. Medini, O postanku i razvitku kmetstva i težačkih odnosa u Dalmaciji, Zadar 1920; A. degl'Ivellio, Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contaginaggion nel territorio di Ragusa, Ragusa 1873. i A. Smirić, Intorno al Contadinaggio, alla Colonia e ad altri raporti giuridici fra proprietari e coltivatori nel territorio della fu republica di Ragusa e della Dalmazia in generale, rkp. 26, HAZd.

[2] N. Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869), Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Monografija, 11, Zagreb 1980, 23—28; Š. Peričić, Vojna krajina u Dalmaciji, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1984, 199—204.

naturi, dok su obveze kmeta višestruke u obliku tlake i daće. Razlike su i u tomu što u kolonatstvu zemlja pripada gospodaru a kuća kolonu, a u kmetstvu kuća i zemlja pripadaju zemljišnom vlasniku.[3]

Kolonatski odnosi zastupljeni su na uskom priobalnom pojasu i na otocima, u takozvanoj staroj stečevini. Zemljišni vlasnik daje zemlju kolonu, uz određene uvjete koji se kreću od polovine do jedne petine, pa čak i jedne desetine proizvoda. Ugovor sklapa vlasnik zemlje i kolon. Da bi dobio što više zemlje, seljak krči šumu ili je otima od močvara, primjerice u neretvanskoj dolini ili poplavljenim poljima. Seljak sam snosi troškove oko obrade zemlje. Kada prestane ugovor, može napustiti vlasnika, nitko ga ne može zadržati na zemlji niti mu može jamčiti da će ostati na njoj.

Uz kolonatske odnose, u primorju i na otocima u sjevernoj Dalmaciji uobičajen je takozvani livel, koji je znao prijeći u »vječiti« livel. Između vlasnika zemlje i seljaka sklapala se paušalna pogodba. Toga je bilo u okolici Biograda i na otoku Pagu. Uz livel postoji uvjet i jendečenje, ali dosta rijetko. Kmetski odnosi zastupljeni su na nekim otocima: Rabu, Pašmanu, Murteru, Vrgadi i drugim otocima, okolici Zadra i Šibeniku, Ravnim Kotarima te sinjskom, imotskom i kninskom kotaru.

Na području bivše Dubrovačke Republike zatečeni su kmetski odnosi, ali je bilo polovnika i slobodnih seljaka. Došavši u posjed Pelješca, Stonskoga primorja i Konavala, Republika je lišila dotadašnje vlasnike njihovih zemljišta, uz neke izuzetke, i zemlju podijelila vlasteli i nekim građanima. Seljak nije mogao biti vlasnik zemlje, uz rijetke izuzetke. U Astareji, to jest u Župi, Šumetu, Rijeci, Zatonu prvotno su bili slobodni seljaci, zatim su se postupno formirali polovnički i kmetski odnosi.[4] Tako je nastala mješovita slika slobodnih seljaka, polovnika i kmetova. Na otocima Lastovu i Mljetu bili su slobodni seljaci. Neke najbolje zemlje na otoku su u posjedu benediktinskoga samostana Svete Marije na Jezeru. Seljaci na Pelješcu, u primorju i Konavlima bili su pravi kmetovi.[5] Kmet je, donekle, i polovnik jer nema kuće i okućnice. Za uživanje kuće mora obavljati takozvanu »službu«, a za okućnicu treba davati »poklon«. Kmet nema vlastite zemlje, mora je uzimati u gospodara uz određene uvjete.

Za razliku od kmetova, polovnici imaju svoju kuću i okućnicu kao u Astareji ili na otocima. Nije bio »glebae adscriptus«, jer je mogao iseliti, iako je bilo tendencija da se i to spriječi. Ako je seljak htio živjeti na Pelješcu, u primorju ili Konavlima, mogao je biti samo kmet. Razvojem pomorstva, u osamnaestom stoljeću, nekima je uspjelo da se oslobode kmetske ovisnosti i da dođu u posjed zemlje.[6] Za kmeta je bila najteža takozvana »služba« od sto dana rada u godini, koja je teretila svaku obitelj, a ne pojedinca u njoj. Bilo je slučajeva uzimanja kmetskih kćeri kao kućnih pomoćnica, koje je postalo nepisani zakon.

Od godine 1800. kmet radi u zemljišnoga vlasnika, za kuću koju je besplatno uživao, devedeset dana u godini, mjesto sto kako je bilo za Republike.[7] Kmet je morao ići tamo gdje bi ga gospodar poslao, iz Konavala u Župu, iz primorja na Pelješac, otoke, i obratno. Od godine 1836. tlaku su mogli zamijeniti u novcu u visini od deset forinti,[8] a nakon 1878, smanjena je na pet forinti. Za okućnicu dovoljan je bio poklon od jednog kozlića, par kokoši, par pilića, deset jaja, i jedan kozlić i takozvani »svinjski dar« o Božiću za gajeve i ispašu.

U Boka kotorskoj je slobodni posjed i kmetski odnosi. U mnogim selima nema dovoljno zemlje za obrađivanje, te su seljaci prisiljeni uzimati zemlju u napoličarski odnos.[9] Ako je zemlja u kmetskom odnosu, tada kmet daje vlasniku, s boljih oranica, polovicu. Ako su oranice manje plodne, onda vlasnik dobiva trećinu čistoga proizvoda. Bilo je slučajeva da vlasnik zemlje i kmet skupa sade i uzgajaju lozu i masline, a popola dijele sve troškove oko obrade, kao i plodove kultura. Jedan i drugi se smatraju gospodarima zasađene loze i maslina, sve do njihova iskrčenja.[10] U slučaju nesuglasica gospodar je dužan nadoknaditi kmetu pola štete i otkazati zakup, što se mora utanačiti procjenom. Ako vlasnik želi prodati zemlju, dužan je prvo ponuditi kmetu. Sve se to utvrđuje na temelju usmenih ili pisanih sporazuma ili mjesnih običaja.[11]

Seljaci jedni drugima pritječu u pomoć u poljskim radovima, a siromašniji znaju raditi za nadnicu kod imućnijih seljaka, osobito kod građana u bokokotorskom zaljevu.

U užoj Dalmaciji vlasnici zemlje su fizičke i pravne osobe, primjerice, plemići i pripadnici građanstva, crkve, samostani, Demanijalna uprava i drugi. U priobalnim selima sjeverne Dalmacije vlasnici su ponajviše skoncentrirani u Zadru. U selu Sukošanu, nedaleko Zadra, zemlja je u posjedu Nadbiskupske menze, samostana Svete Marije i Svetog Dominika, Javne dobrotvornosti, dr. Ante Bortolazzija i drugih vlasnika.[12] Koloni su obvezni davati jednu četvrtinu, jednu trećinu i jednu petinu proizvoda. U susjednom selu Bibinju 27% je obradive zemlje koja pri-

[3] A. Smirić, nav. djelo.
[4] J. Lučić, Prošlost dubrovačke Astareje, Matica Hrvatska, Posebna izdanja, knj. 7, Dubrovnik 1970.
[5] V. Foretić, Povijest Dubrovnika do 1808, Knjiga prva, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1980, 303—314.
[6] N. Z. Bjelovučić, Povijest poluotoka Rata (Pelješca), Split 1921.
[7] A. degl'Ivellion, nav. dj., 126; Usp. Stijepo Obad, Agrarni odnosi na području bivše Dubrovačke Republike (1814—1850), Radovi FF, sv. 6 Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, 1964—67, Zadar 1969, 132.
[8] A. degl,Ivellio, nav. dj., 300.
[9] S. Nakićenović, Boka, Antropogeografska studija, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, knj. 20, Naselja srpskih zemalja, 9, Beograd 1913, 206.
[10] HAS, AM Operati katastarskih općina Budva, Risan, Topla, Sutvara iz 1844. Tako je bilo i u drugim selima kotorskoga okružja.
[11] HAS, AM, Operati katastarskih općina Pobori Gornji i Donji, Maini Donji i Srednji, Orahovac, Bijela, Đenović, Baošić, Kumbor, Topla, Zošići, Krivošije Gornje i Donje Podi, Kuti i Žljebi, Kameno, Kruševica, Mojdež, Ubli, Lepetani, Tivat, Lastva, Muo, Prijevor, Bogdašić, Kavaš i Glavati iz 1837, 1838 i 1839.
[12] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrade katastarske općine Sukošan iz 1826.

pada samostanu Svete Marije, Ilirskom sjemeništu, Kaptolu, Nadbiskupiji, Demanijalnoj upravi, Anđelku Fanfogni, Vergadi i drugima.[13] U biogradskoj katastarskoj općini jedan dio zemlje je pod feudalnim pravom Vrane, koja je u posjedu jedne od najjačih feudalnih obitelji u Dalmaciji — obitelji Borelli.[14] Najjači je vlasnik zemlje u Biogradu i Pakoštanima Toma Tolić iz Biograda, zatim Frane Borelli, Ante Gabiani, Ivan Batista Gabiani, čiju zemlju koloni obrađuju uz jednu desetinu.[15] U Petrčanima, s druge strane Zadra, zemlja je u vlasništvu samostana Svete Marije, Svete Marćele, Javne dobrotvornosti, Josipa Armaninija i drugih, tarkođer iz Zadra, koju obrađuju koloni u različitim odnosima, ovisno o ugovorniku i vrsti terena.[16] I u Ninu seljaci rade kao koloni, po međusobno utvrđenim ugovorima i vrsti terena, kod zemljišnih vlasnika, te je malo seljaka koji posjeduju zemlju u potpunom vlasništvu. Najveći je posjed Manfrin, a među većim posjednicima je Demanij, Petar Manfrin, Jacint Pelegrini i Ana Janković iz Zadra, te Kaptol iz Nina.[17] U Vrsima je 13% obradive zemlje, a ostalo je kao u Ninu. U Zatonu obrovačkom vlasnici zemlje su iz Obrovca, Jovan Jokić, Marko Radulović, nasljednici Dapar, Dobrotvornost Svetog Josipa i drugi.[18]

Ima sela u kojima je malo kolonatstva, naprimjer, Pridraga, dok u Karinu, Tribunju, Jasenicama, Novigradu, Zelengradu, Žegaru, Bruški, Medviđi, Biližanima, i Muškovcima zemlja je u rukama seljaka, koji plaćaju samo desetinu državi.[19] U drugim pak selima više je seljaka u posjedu zemlje nego u kolonatskim ili drugim odnosima, primjerice Smokoviću. Obveze prema zemljišnim vlasnicima kreću se od jedne četvrtine do jedne petine svakoga proizvoda.[20] U selima obrovačkog kotara zemlja je u rukama seljaka, a manje zemljišnih vlasnika, dok u selu Kruševu zadarska plemićka obitelj Bortolazzi ima zemlju.[21] U treću kategoriju spadaju ona sela koja su potpuno ili znatnim dijelom u kolonatskom odnosu, kao što je Posedarje u posjedu feudalaca Benje[22] iz Zadra, ali se sve čestice zemlje vode na nasljednicima kojima seljaci daju jednu sedminu žetve i berbe. Tako je i u Slivnici. Benjinim nasljednicima daju od jedne sedmine do jedne osmine.[23] Visočani su u kolonatstvu s Anđelkom

[13] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Bibinje iz 1826.
[14] Š. Peričić, Vranski feud obitelji Borelli, Radovi IJAZU, 18, Zadar 1971, 329, 397.
[15] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Pakoštane iz 1826.
[16] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Petrčane iz 1827.
[17] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Nin iz 1827.
[18] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Zaton obrovački iz 1828.
[19] HAS, AM, Operat katastarske općine Tribunj i Jasenice iz 1844; Isto, zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Muškovica iz 1828.
[20] HAS, AM, Operat katastarske općine Smoković iz 1844.
[21] HAS, AM, Operat katastarske općine Obrovac iz 1844.
[22] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Posedarje iz 1827.
[23] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada iz 1827.

Fanfognom[24] iz Zadra. Pošto nema muške djece, posjed pripada državnom. Eraru. Koloni plaćaju porez desetinu u naravi. I u Ražancu vlasnici zemlje su iz Zadra.[25] U Žegaru nema pravoga feuda. Nekim vlasnicima iz Obrovca Žegarci daju dio od godišnjega prihoda, i to u plodovima.[26] Većina seljaka je u kolonatskim odnosima u selima Poličniku,[27] Suhovarima, Poljicama,[28] Murvici, Dračevcu,[29] Ceranju,[30] Briševu,[31] Galovcu,[32] Zemuniku,[33] i Gorici.[34] U Kninskom polju zemlja je u slobodnom vlasništvu seljaka ili građana Knina, kojima seljaci obavezno daju polovinu, trećinu li četvrtinu proizvoda, prema vrsti zemlje. I u Škabrnji je zemlja najvećim dijelom u slobodnom vlasništvu, a manjim dijelom u kolonatskom odnosu prema vlasnicima iz Zadra i kreće se od jedne četvrtine do jedne petine.[35] Najveći feudalac u Kistanju je manastir Svetog Arhanđela, te Jelena Janković iz Zadra.[36] Drugi feudalac je manastir Krupa, koji ima zemlje u Golubiću.

Na zadarskim otocima zemlja je više u kolonatskim odnosima nego u slobodnu posjedu. U Salima na Dugom Otoku, najveći dio zemlje obrađuje se u kolonatskom odnosu a daje se jedna četvrtina svakoga proizvoda.[37] Sutomiščica na otoku Ugljanu pripadala je nekolicini feudalaca iz Zadra kao što su Vergada, Pelegrini, De Nassi, De Ponte, zatim Demanijalna uprava, Javna dobrotvornost, Ilirsko sjemenište, obitelji De Dominis iz Šibenika, De Michieli iz Trogira, De Lantana iz Sutomiščice i drugi.[38] U selu Ugljanu, na otoku Ugljanu, zemlja se obrađuje u kolonatskom odnosu. Seljaci daju jednu četvrtinu za žitarice i jednu petinu za vino i ulje. Koloni se dijele na dvije kategorije. Jedni (»sozroli«) su obični poljski radnici koji daju jednu četvrtinu prizvoda i imaju stalno pravo na zemlje. Drugi (»presendenziali«) su radnici pod istim uvjetima, imaju vlastite kuće sagrađene na terenima neposrednoga vlasnika. Zemlju imaju feudalci[39] Vergada, Bortolazzi, Fanfogna, Pelegrini, Frari i Dorčić, De Ponte, Fondra, Javna dobrotvornost i drugi.

[24] HAS, AM, Operat katastarske općine Visočani iz 1844.
[25] HAS, AM, Operat katastarske općine Ražanac iz 1844.
[26] HAS, AM, Operat katastarske općine Žegar iz 1844.
[27] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Poličnik iz 1827.
[28] HAS, AM, Operat katastarske općine Poljice iz 1844.
[29] HAS, AM, Operat katastarske općine Dračevac iz 1827.
[30] HAS, AM, Operat katastarske općine Ceranje iz 1827.
[31] HAS, AM, Operat katastarske općine Briševo iz 1844.
[32] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Galovac iz 1826. Među istaknutim vlasnicima zemlje iz Zadra su Vincenzo Medici, Ante Bortolazzi i Josip Filippini.
[33] HAS, AM, Operat katastarske općine Zemunik iz 1844.
[34] HAS, AM, Operat katastarske općine Gorica iz 1844.
[35] HAS, AM, Operat katastarske općine Škabrnja iz 1844.
[36] HAS, AM, Operat katastarske općine Kistanje iz 1844.
[37] HAS, AM, Operat katastarske općine Sali iz 1844.
[38] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Sutomiščica iz 1825.
[39] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Ugljan iz 1825.

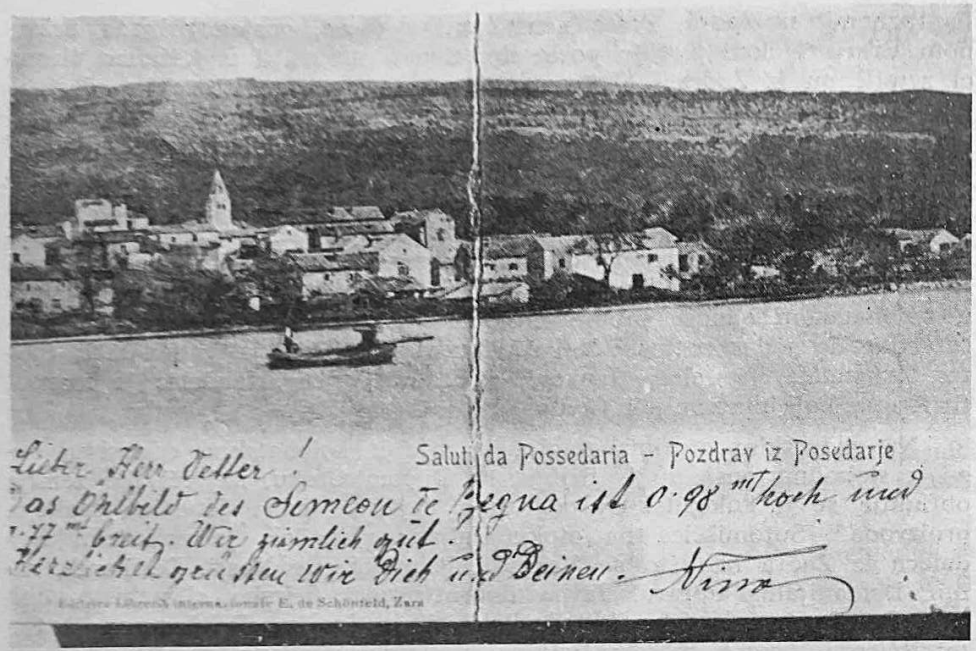

Selo Posedarje u okolici Zadra

U ostalim otočnim selima vlasnici zemlje većinom su iz Zadra. U Preku[40] zemlju posjeduju Zadrani Nassi, Bortolazzi, Stratico, Crnica, Filipi, Ponte, konte Begna, Bologna, Koludrice samostana Svete Marije, Nadbiskupska menza, Deminijalna uprava i drugi. U Dragavama[41] na Dugom otoku zemlju imaju feudalci Fondra, braća Bortolazzi, Fanfogna, samostan Svete Marije i Deminijalna uprava. Na otoku Molatu[42] zemlja je u posjedu feudalca Abelića, Vergade, Ponte, Lantane, Španića i Javne Dobrotvornosti, a obrađuju je koloni uz obvezu od jedne četvrtine proizvoda.[43] U Povljani na otoku Pagu zemlju ima paška plemićka obitelj Portada, kojoj seljaci daju od jedne trećine do jedne petine proizvoda. I Olib je u kolonatstvu. Braća Morosini prepustili su otok Silbu[44] općini i ona će ostati u njezinu posjedu do konačna otkupa godine 1852.

U dubrovačkom kraju zemlja je većinom u posjedu dubrovačke vlastele i građana i ponešto u slobodnu vlasništvu. Među vlasnicima ističu

[40] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Preko iz 1825.

[41] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Dragave iz 1828.

[42] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Molat iz godine 1827; Isto, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Zapuntel iz 1826.

[43] HAS, AM, Operat katastarske općine Povljana iz 1844.

[44] HAS, AM, Operat katastarske općine Silba iz 1841. Vidi P. Starešina, Pomorstvo, Silbe, Institut JAZU u Zadru, Djela knj. IV, Zadar 1971, 107.

se vlasteoske obitelji Pucići, Getaldi, Resti, Zamanje, Natalići, Bozdari, Bonda, te Serragli, Pardo, Dubrovačka zaklada i poneki Cavtaćanin ili imućniji Konavljanin, Primorac ili Pelješčanin. Neke zemlje su date u djelomično kmetstvo, ovisno o prirodi tla. Ako je neplodno zemljište, tada bi ugovor bio sklopljen na trećinu ili četvrtinu, a s boljih zemljišta vlasnici primaju polovicu proizvoda.[45] Obveze se očituju u vidu Poklona, Službe i Uvjeta.[46] Ako je zemlja izdana u najam, naknada se daje u novcu ili u mjericama žita, to jest uz Uvjet. Ako vlasnik u obrađivanju vinograda sudjeluje s određenim iznosom novca i polovicom gnoja, prima polovicu plodina. Takvi slučajevi su dosta rijetki.[47] Konavoske zemlje su, uglavnom, u feudalnom odnosu, manje u slobodnom vlasništvu seljaka.[48] I zemlja u Cavtatu je u kmetskom odnosu prema vlasnicima iz Dubrovnika ili se daje na dnevnicu seljacima iz sela Močića, Oboda i Uskoplja.[49] U Župi dubrovačkoj i primorju slično je stanje. Na Pelješcu zemlja je u posjedu dubrovačke vlastele i građana, ali ima vlasnika zemlje i među seljacima. Prevladavaju kmetski odnosi, osobito u Janjini i Kuni.[50] U Trpnju barun Sigismund Gethaldi Gondola ima tri četvrtine od ukupna broja čestica zemlje i zgrada.[51]

U bokakotorskom okružju vlasnici zemlje su plemićke i građanske obitelji iz Kotora, Dobrote, Perasta, Risna, Herceg Novoga, Prčnja ili pak pravne osobe, crkve, samostani i Demanijalna uprava. Krupniji zemljovlasnici imali su kmetove u svome mjestu, ali i u drugim naseljima uz more, Grblju i Krivošijama. Među jačim vlasnicima su Ivanovići, Tripkovići, Radimiri iz Dobrote, crkva Svetog Tripuna iz Kotora. Nekoliko starih plemićkih obitelji iz Prčnja, osobito Verone ali i pripadnici građanstva, bavili su se pomorskom trgovinom, a seljaci su im obrađivali zemlje uz određene uvjete. Bilo je seljaka koji su bili u kmetskom odnosu prema više gospodara.[52] Među zemljišnim vlasnicima su Zmajevići iz Donje Lastve, konte Smekija iz Baošića, Matrikula iz Perasta, Simeon konte Mirković iz Srbine, Bjeladinovići iz Risna, Vojnovići iz Herceg Novoga, konte Barović iz Bijele, Demanijalna uprava, župne Dobrotvornosti, pojedini župnici, crkve i drugi. Antun konte Bujović, nastanjen u Veneciji, imao je pola Kumbura u kmetskom odnosu.[53] Među najagrarnija na-

[45] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarskih općina Ljuta, Gruda, Pločice, Mrcine, Pridvorje, Stravča, Cavtat iz 1844. Raniji naziv Mrcine, danas se naziva Dubravka.

[46] HAS, AM, Operat katastarske općine Cavtat iz 1844.

[47] HAS, AM, Operat porezne procjene katastarske općine Cavtat iz 1844.

[48] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarskih općina Mrcine, Ljuta, Pridvorje, Pločice, Gruda, Čilipi iz 1837.

[49] HAS, AM, Operat porezne procjene katastarske općine Cavtat iz 1844.

[50] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarskih općina Janjina i Kuna iz 1836. Ima vlasnika iz Orebića, Prizdrine, Kune i Potomlja.

[51] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Trpanj iz 1836.

[52] D. Miljković, Agrarno pitanje u Boki kotorskoj — Naselje Prčanj (1838—1941). Spomenik SAN CIII, Nova serija, 5, Beograd 1953, 30.

[53] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje i zgrada katastarske općine Kumbur iz 1837. Vidi Operat katastarske općine Kumbur iz 1844.

selja spada Tivat. Nešto više od četvrtine zemlje je u vlasništvu kotorskoga, dobrotskog i prčanjskog plemstva, trgovačkoga građanstva i tivatskih težaka. Ugovori su sklopljeni na polovicu i trećinu, a daća se predaje vlasniku zemlje u naturi.[54]

Prema tome, u devetnaestom stoljeću zatečeni su u Dalmaciji raznoliki posjedovni odnosi koji se svode na kolonatske u užoj Dalmaciji i na kmetske na području bivše Dubrovačke Republike i Boki kotorskoj. Dakako, nisu postojale samo te kategorije. U dubrovačkom i bokokotorskom okružju bilo je polovništva i slobodnih seljaka, a u ostaloj Dalmaciji kmetova i slobodnih seljaka.

Seljak iz Krivošija u Boki kotorskoj. Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[54] Pobliže o tome vidi S. Obad, Ekonomske prilike u Tivtu sredinom devetnaestog stoljeća, Godišnjak Pomorskoga muzeja u Kotoru, sv. XXIV, Kotor 1976, 125—136.

Dobivši zemlju od države seljaci bivših krajina, na području Dalmatinske zagore, Makarskog primorja i Neretve bili su oslobođeni kolonatstva i kmetstva. Zbog siromaštva, nestašice i gladi seljaci su bili primorani da posuđuju novac kod gradskih i varoških trgovaca — lihvara, a kada ne bi mogli vratiti novac, zemlja bi, zbog dugova, prelazila u njihove ruke. Ta pojava uhvatila je maha za francuske, osobito austrijske uprave. U sjevernoj Dalmaciji, osobito u Ravnim Kotarima i Bukovici nastao je specifičan odnos, zvani kmetija.[55] Ona se očituje u više vidova. Vlasnik zemlje dao bi seljaku komad zemlje da zasadi vinograd. Kada loza počne rađati, podijelili bi vinograd po panjevima, na dvije polovice. Svoju polovicu seljak je mogao prodati, darovati, zamijeniti ili pak ostaviti u nasljedstvo. Drugi vid kmetije očitovao bi se u tome da bi gospodar dao seljaku zemlju da posadi vinograd. Kada loza počne rađati, podijelili bi vinograd po panjevima, na dva dijela, kmet je vlasnik loze, a gospodar zemlje. Vinograd, koji je stao na rod, također se može dati na kmetiju a vlasnik ga može uzeti čim završi jematva. I oranice se mogu dati u kmetiju, dok livade i ograde rijetko.[56] Ovi odnosi su najraznovrsniji u Kninskoj krajini. Kmetski odnosi u sjevernoj Dalmaciji su pravni odnosi »sui generis« na koje se ne mogu primijeniti odredbe austrijskog Građanskog zakonika.

Austrijske vlasti prihvatile su promjene u vlasništvu zemlje u zagorskoj Dalmaciji. Slobodni zagorski seljak je bio nezaštićen od vlasti, pa je bio prisiljen da ulazi u kolonatske odnose, kmetiju i dugove.

U ostaloj Dalmaciji u prvoj polovici stoljeća postojala je tendencija da se seljaci otkupljuju od kolonatstva i kmetstva, ali se taj proces odvijao dosta sporo. Do olakšica je došlo (1836) kada se tlaka, u dubrovačkom kraju, mogla zamijeniti novčanim iznosom od deset fiorina. Dubrovački i bokeljski seljaci, pod austrijskom upravom, bili su u povoljnijem položaju u odnosu prema seljacima u ostaloj Dalmaciji, jer nisu plaćali desetinu državi, zbog dubrovačke višestoljetne državne tradicije, bokeljske posebnosti za Mletačke Republike i nezavisnosti Grada i Republike, te šteta koje su Dubrovčani i Bokelji pretrpili za napoleonskih ratova. To je učinjeno sa svrhom da novi režim teško ne padne na pleća novih podanika.[57] Takvo stanje je trajalo do godine 1841, kada je uvedena desetina, pa paušalna desetina, koju će (1850) zamijeniti zemljarina,[58] na temelju novoizgrađenog katastra, po kojoj porez desetinu plaća vlasnik zemlje a kmet i kolon u njoj participiraju. Time je porezni sustav pojednostavljen.[59] Uvođenje zemljarine primljeno je, donekle, s olakšanjem u Dalmaciji, s obzirom na razne zloupotrebe od strane procjeni-

[55] A. Mitrović, Nekoliko pravnih običaja i pojmova u sjevernoj Dalmaciji, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. IV, sv. 2, 2, Beograd 1907, 101.

[56] A. Mitrović, nav. dj., 103.

[57] S. Obad, Agrarni odnosi na području bivše Dubrovačke Republike (1814—1850), 132.

[58] S. Obad, nav. dj., 145.

[59] Novoizrađeni katastar riješio je dva temeljna pitanja — vlasništvo i površinu zemlje. Na temelju toga izvršena je porezna reforma. Od tada se Dalmacija, u tom pogledu, učvršćuje u moderne zemlje.

telja i sakupljača proizvoda, tako da je od godine 1838. sakupljanje desetine prešlo u državne ruke. Ranije se desetina sakupljala od bruto prihoda, čuvala se u magazinima i prodavala. Zbog nerodnih godina, promjenjive ljetine, nestalnih cijena, velikih troškova i prijevara, sakupljanje desetine preuzela je država.

Pored državnog poreza, na katastarski prihod, drugi oblik otuđivanja viška rada su tlaka i daća, utvrđene pisanim i usmenim ugovorima sa zemljišnim vlasnikom i kretala se od jedne desetine do polovine. Na području Splita pojedini seljaci su davali gospodaru od jedne polovine do jedne šestine prihoda. Vrijednost je iznosila 31,8% od ukupna prihoda sa zemlje.[60] Kmetu su ostajale dvije trećine, a ostalo je pripadalo zemljišnom vlasniku.[61] To je bila jedna trećina žitarica, masti i polovica masline. Sve bi to seljak morao besplatno prevesti do gospodareve konobe.

Drugi oblik davanja je redovina. Župnici su bili slabo plaćeni, te su ponajviše prihoda imali od vjernika. Prema Ivanu Kukuljeviću, koji je sredinom devetnaestog stoljeća boravio u Dalmaciji, četiri su zla nanijela težak udarac selu i poljodjelstvu. Prvo, mletačka i domaća gospoda, koja su došla u posjed zemlje i selo potpuno zanemarili. Drugo, veliko zlo su serdari koji su na čelu vojnika znali ulijevati strah u narod, nametati globe i pljačkati ga. Treći su takozvani desetinari: određujući desetinu državi, nisu ni sebe zaboravili, kaže Kukuljević, prisvajajući od seljaka petinu, šestinu i desetinu, a znali su uzeti dio i od onoga što su procijenili za državu. I seoski župnici su pali na teret seljaka jer im svjetovne i crkvene vlasti nisu osigurale egzistenciju.[62] Pedesetak godina kasnije narodni zastupnik Josip Smodlaka traži u bečkom parlamentu da se osigura život župnicima od strane države, a ne da padaju na teret seljaka. Za primjer uzima Ogorje Gornje, u općini Muć, gdje svaki član obitelji treba nešto dati župniku u žitu, drvu, a s drvom se u selu oskudjeva, kao i u sitnoj stoci, vuni, kokošima, jajima, maslu i siru.[63] Pored dijela poreza državi, obveza prema zemljišnom vlasniku, redovina župniku je bila treće breme koje je seljak teško podnosio.

Kroz devetnaesto stoljeće vode se brojne sudske parnice između kolona i kmetova, s jedne, i vlasnika zemlje, s druge strane. S obzirom na to da su kolonatski odnosi privatno-pravne naravi, parnice se vode pred građanskim sudom, a kmetski odnosi su javno-pravni, pa se sporovi vode pred upravno-političkim vlastima. Za francuske uprave dugovi su se ubirali pred mirovnim sudom, a za austrijske vlasti vlasnici su mogli ugovorenu daću utjerati administrativnim i sudskim putem. Sudovi bi nastojali da se stranke nagode, a ako do toga ne bi došlo, donijela bi se presuda s pravom utoka. Ako kmet ne bi pristao da se spor vodi putem

[60] D. Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX. stoljeća do prvoga svjetskog rata, HNP, Matica hrvatska, 1969, 49.
[61] Naš kmetski stalež, SD br. 24 od 24. III. 1888, 1.
[62] I. Kukuljević Sakcinski, Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, Krfa i Italije, Zagreb 1873, 40—41.
[63] PS, 52, 1910, 2 (Prilog).

suda, tada bi se pristupilo prodaji jednoga dijela kmetskih zadužnica. Ako pak ne uloži utok, zaplijenio bi mu se i prodao dio predmeta koji nisu nužni za život.

Dok je zemlja u prvoj polovici devetnaestog stoljeća, uglavnom, u posjedu plemića, crkve, Javne dobrotvornosti i Demanijalne uprave, u drugoj polovici postupno dolazi u ruke građanstva i imućnijih seljaka. Sredinom stoljeća u Dalmaciji ima osamdeset pet obitelji koje žive po gradovima i gradićima, uz obalu i na otocima, u Zadru, Dubrovniku, Splitu, Trogiru, Kotoru, Šibeniku, Korčuli, Herceg-Novom, Perastu, Orebiću i Pagu. Najveći feudalni posjed u Dalmaciji je Vrana, žitnica sjeverne Dalmacije. Uz obitelj Borelli, još je nekoliko plemićkih i građanskih obitelji koje imaju imanja uzduž Dalmacije: Benja, Pelegrini, Abelić, Fontana u Zadru, Draganić, Vidović u Šibeniku, Fonfogna, Michieli, Vitturi u Trogiru, Nonković u Metkoviću i Oman u Opuzenu, Bassegli-Gučetić, Pucić, Bundić i drugi u Dubrovniku, Zmajević, Tripković, Bjeladinović, Verona, Ivanović i ostali u Boki. To su bili mali posjedi, u odnosu prema onima u Slavoniji, razbacani u više sela i općina. U drugoj polovici devetnaestog stoljeća osiromašeni plemići nisu imali mogućnosti ni interesa za konjunkture vinogradarstva, nisu imali namjere da unaprijede tu granu poljodjelstva, s obzirom na dobru cijenu vina na stranom tržištu. To će zainteresirati slobodne seljake i one u kolonatskim i kmetskim odnosima koji su se kroz vinsku zaradu uspjeli osloboditi zemljišnih od-

Nošnja iz okolice Dubrovnika

nosa. Tako će se mnogi domovi, uz vlastiti rad i pomoć svojih sa Sueskoga kanala i obiju Amerika, uspjeti osloboditi gradskih i varoških rentijera i na taj način postati ekonomski slobodniji. Tako selo od kraja devetnaestog stoljeća do prvoga svjetskog rata sve više ulazi u robno-novčane odnose s gradom i njihova međuzavisnost ubuduće postaje sve jača. Do prvoga svjetskog rata većina kolona i kmetova u Dalmaciji se oslobodila zemljišnih odnosa, a preostali dio je ostao u blažoj ovisnosti prema zemljišnim vlasnicima sve do agrarne reforme godine 1931, odnosno 1947. godine.

Konačno se može reći slijedeće. Zemljišni odnosi u devetnaestom stoljeću nastali su i razvijali se na području obiju republika, mletačke i dubrovačke, u različitim prirodnim uvjetima i historijskim prilikama. Do devetnaestog stoljeća svaki dio ima svoje specifičnosti. Zemljišni odnosi na uskom obalnom pojasu i otocima drugačiji su nego u središnjoj Evropi a temelje se na načelu rimskoga prava. Kmetski odnosi u Dubrovniku i Boki kotorskoj slični su onima u feudalnoj Evropi, a oni u dalmatinskim krajinama najbliži su krajiškom sustavu. Razlike među njima očituju se u obvezama koje se kreću od jedne polovine do jedne petine prinosa. Kolonatski odnos shvaćen je kao privatno-pravni a kmetski kao javno-pravni, te ih se nastojalo uskladiti s austrijskim Građanskim zakonikom. Do bitnih promjena jedino je došlo u krajiškom sustavu temeljenom na Grimanijevu zakonu, koji je ukinut za francuske uprave, i na tom području dotadašnji obrađivači državne zemlje postali su njezini vlasnici. U drugim krajevima Dalmacije bilo je i posebnosti, ovisno o uvjetima.

Zemlja je bila u posjedu svjetovnih i crkvenih feudalaca, pravnih i fizičkih osoba. Tijekom devetnaestoga stoljeća zemlja postupno prelazi kupovanjem, otkupom i lihvarstvom, osobito u Dalmatinskoj zagori, iz feudalnog u građanski posjed i u ruke imućnijih seljaka. Taj bi proces bio brži da su godine 1848/49. ukinuti zemljišni odnosi kao u drugim zemljama habzburške monarhije. Do toga nije došlo zbog narodne specifičnosti dalmatinskog agrara, te je kolonu i kmetu jedino preostalo da se sami otkupljuju.

U Dalmaciji nije bilo velikih zemljoposjednika kao u sjevernim hrvatskim krajevima, na što su utjecali prirodni uvjeti. Prevladavaju mali i sitni posjedi koji se otkupima, kupovanjem i djelidbama još više usitnjuju. Pred sam prvi svjetski rat broj vlasnika raste, a vlasnost postupno prelazi iz grada na selo. Na početku dvadesetoga stoljeća nešto više od sto posjeda imalo je više od sto hektara. Zahvaljujući konjunkturi vinogradarstva, jedrenjačkoga brodarstva i ekonomskoj emigraciji ranija feudalna imanja se otkupom usitnjuju. Na tadašnjem dalmatinskom selu dvije su vrste vlasništva. Jedno počiva na vlastitu radu, a drugo se temelji na izrabljivanju tuđega rada. To je razdoblje postupna pretvaranja feudalnoga u individualno vlasništvo. Proces na dalmatinskom selu razlikuje se od onoga u zapadnim zemljama po tome što se na Zapadu zemlja okrupnjava i proizvodnja modernizira, a u Dalmaciji se sve

više usitnjava i zbog nedostatka kapitala proizvodnja je mala i nazadna. Takva struktura posjeda i načina proizvodnje na selu posljedica je gospodarskog i društvenog razvoja dalmatinskog društva u cjelini.

3. SREDSTVA ZA RAD

Do agrarno-industrijske revolucije sredstva za rad nisu se bitno mijenjala niti usavršavala. Ovdje ćemo se upoznati s nekim tradicionalnim sredstvima za obradu zemlje i pokušajima uvođenja novih agro-tehničkih mjera u svrhu bolje i lakše obrade tla.

Među sredstvima za rad na zemlji svugdje se upotrebljava ralo od drva s lemešom i crtalom od željeza. Široki drveni plaz bio je prilično težak te se njime teško radilo. Obično bi bio upregnut par volova, ali su se mogla vidjeti dva i tri para, i to u onim selima koja su raspolagala bogatijim zemljama. Poslije oranja zemlja se ravnala drljačom napravljenom od grabovih grančica.[1]

U selima bokokotorskoga okružja upotrebljavalo se malo ralo ili mali plug zvani mangolino, ili vrganj koji su vukla dva vola. Kada bi se zemlja uzorala, poravnala bi se takozvanom pravnjačom, kako su je nazivali u okolici Budve. To je bila drljača od daske s okomitim šiljcima ili pak granje koje bi služilo istoj svrsi.[2]

U dubrovačkoj okolici zemlja se orala običnim ralom s dva vola,[3] a u okolici Zadra, primjerice u selu Bibinju, uz plug bi se upreglo šest do osam volova.[4] Zemlja se poravnavala granjem koje su vukli volovi. Slično je bilo i na otocima zadarskog arhipelaga, Ugljanu i Silbi, dok u sjevernodalmatinskoj zagori — Kninskom polju plug je imao dva kola i dva krila.[5]

U obradi zemlje, uz ralo, upotrebljavala se motika. Za kopanje tvrdih i stjenovitih terena koristio se šiljasti trnokop, mašklin strpača, kako se zove u budvanskom kraju. U selima bokokotorskoga okružja u upotrebi je i mali mašklin za kopanje lakših terena, zatim motika s dva zupca, takozvana dikula ili dikela, kako je nazivaju u dubrovačkoj okolici.[6] Tu je i kramp za vađenje stijenja, zatim rovica, rogulja, kuka za čupa-

[1] F. Ivanišević, Polica, Narodni život i običaji. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, JAZU, knj. X, sv. 1, Zagreb 1904, 65—68.

[2] HAS, AM, Operat katastarskih općina Pobori Gornji i Donji, Maini, Bogdašić, Prnjavor, Glavati, Sutvara, Lastva Donja i Gornja, Lepetne, Prčanj, Muo, Dobrota, Orahovac, Perast, Risan, Bijel, Đenović, Kumbor, Baošić, Topla, Krivošije, Kruševice, Podi, Kuti, Tivat, Jošica iz 1824. Vidi zapisničke čestice zgrada i zemlje iz 1837. i 1838.

[3] HAS, AM, Operat katastarskih općina Gruda, Pločice, Mrcine, Ljuta, Pridvorje, Stravča, Čilipi, Brašino u Župi dubrovačkoj iz 1844.

[4] HAS, AM, Operat katastarske općine Bibinje iz 1826.

[5] HAS, AM, Operat katastarske općine Kninsko polje iz 1830.

[6] Vidi bilješke 2 i 3.

nje korova. U Bibinju kod Zadra te na otocima Ugljanu i Silbi upotrebljava se trouglasta motika za svaku vrstu kopanja i sjetvu, zatim dvokraka motičica za povrće i sočivo, trnokop, kosijer za obrezivanje loze i maslina, veliki kosijer na dugom štapu za rezanje grmlja i živih ograda, sjekira za sječu drva i sjekirica za sječu korijena žitarica.[7] U Kolavlima i na Pelješcu motika je pogodna za sve poljodjelske radove na svim kulturama[8] te za oblikovanje brazde. Razlikuju se dvije vrste, brdska špicasta i poljska zaobljena. U neretvanskoj dolini najvažnija su sredstva za rad na zemlji motika, mašklin, plug, bedilj.[9] Za kupljenje žita i sijena služe drvene vile i grablje, te trozube vile za ukrcaj sijena. Za košenje trave služi kosa s priborom za oštrenje kose, a to je drvena posuda za vodu, čekić i brus za oštrenje. Za spomenuti je i cip, to jest drveni štap kojim se mlati klas, drvena lopata za sijanje žita te ručni stroj za čišćenje žita.[10] Žito se žanje srpom, koji u Boki nazivaju sesalin ili palj, a drugim, koji nije nazubljen, bere se trava. Tu je i sjekira za sječenje stabala a druga granja, zatim kosjerić za berbu grožđa i drugi za rezanje loze te drvena kaca za gnojenje zemlje.

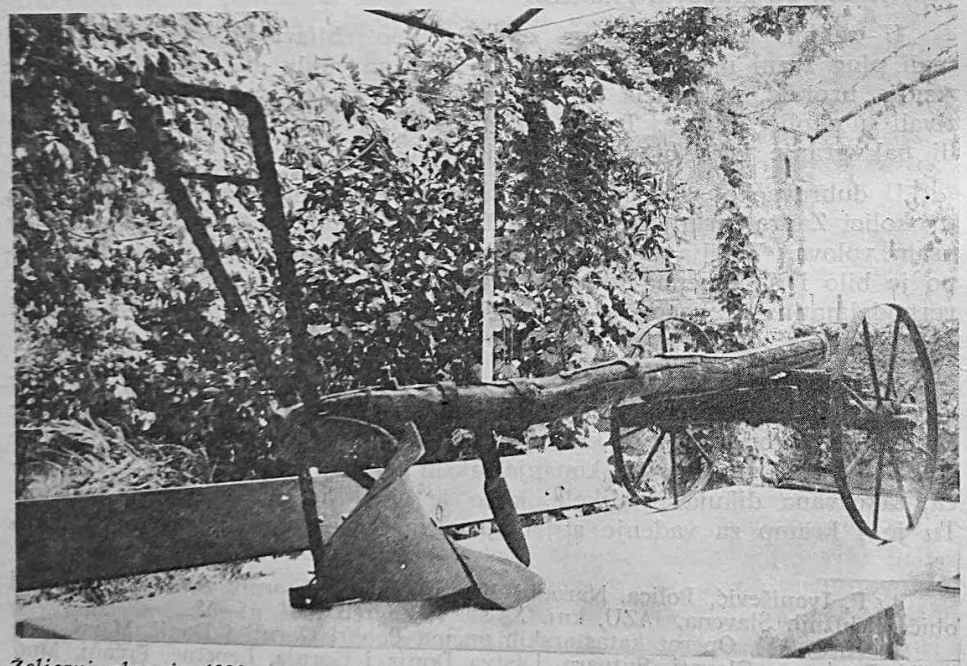

Željezni plug iz 1898. godine. Vlasnik Ćiro Nikolac — Mali Prolog

[7] HAS, AM, Operat katastarske općine Ugljan iz 1825. i Operat katastarske općine Silba iz 1844.
[8] HAS, AM, Operat katastarske općine Cavtat iz 1844.
[9] Zora dalmatinska, 23, 1844, 179.
[10] F. Ivanišević, nav. dj., 68.

S obzirom na to da je Dalmacija kršna, svakidašnji rad i život vezani su s kamenom. Kamen se lomio maljem ili batom, željezna poluga služila je za njegovo vađenje a čekić za obradu.

Ratarski proizvodi prerađivali su se, uglavnom, u domovima uz ručni rad. Žito se mljelo u kućnim žrvnjevima i rječnim mlinovima. Od godine 1850. seljaci iz okolice Šibenika mogli su mljeti žito u parnom mlinu u Šibeniku, a od godine 1874. seljaci Župe dubrovačke u turbinskom mlinu u Mlinima kod Dubrovnika. Tekovine industrijske revolucije sve se više primjenjuju u mlinarstvu koncem stoljeća, ali je većina seljaka do kraja prvoga svjetskog rata mljela žito u vodenicama, a sve manje u kućnim žrvnjevima. Kupus se rezao na stupu a drop bi se izažimao u turnju, masline u seoskoj mlinici, dok se rakija pekla u vlastitom ili zajedničkom kotlu.[11]

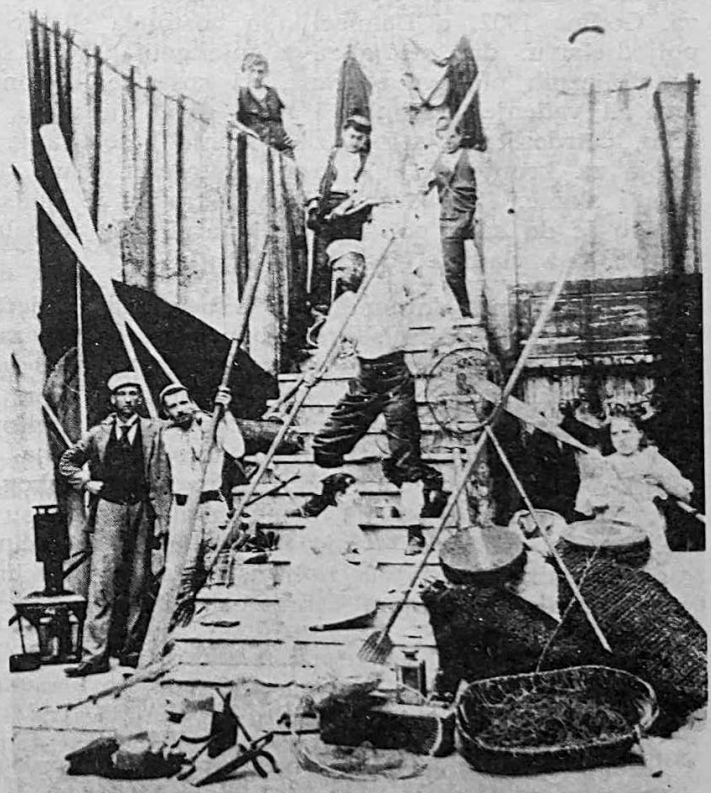

Ribarske sprave iz Tijesna. Na slici: dr Šime Mazzura, dr Leo Mazzura, Jelava Mazzura, Ina Mazzura, Anka Mazzura i Miljenko /Milan/ Čorkalo. Vlasnik Rajner Čorkalo — Metković

[11] F. Ivanišević, nav. dj., 71—75.

Na ravničarskim terenima koristila su se kola sa zapregom i kolica za prijenos kamena. Prijevozno sredstvo na moru je trabakula s dva jedra, bracera na jedro, te gaeta i kaić na vesla, a na rijekama lada. Uz pomoć kerepa sastavljenoga od jablanovih i jelovih greda prevozio bi se kamen na rijekama.[12]

Početkom druge polovice devetnaestoga stoljeća pojavljuju se prve reklame u novinama, crteži novih željeznih plugova, opisi parnih strojeva,[13] aparata za pečenje rakije i drugo. Preko novinskih članaka savjetuje se da se stara proizvodna sredstva zamijene novim, primjerice, drveno ralo željeznim plugom.[14] Prof. Frane Lanza[15] među prvima informira dalmatinsku javnost o agrotehničkim alatkama i strojevima, koje je upoznao u Zapadnoj Evropi godine 1855, donosi njihove slike i opise, a sve sa svrhom da se unaprijedi poljodjelstvo.

Prvi željezni plugovi u Dalmaciji pojavili su se početkom sedamdesetih godina.[16] Čeh Josip Douka nabavio je prvi željezni plug u Imotskoj krajini godine 1872. Do konca stoljeća njihov se broj postupno povećava. Godine 1902. u Dalmaciji su postojala slijedeća moderna sredstva u poljodjelstvu: dva stroja za sijanje gnoja, dvije sijačice, sedamdeset devet željeznih plugova i brana, tri kosačice, osamnaest vršalica, pet strojeva za vađenje krumpira i repe, deset sjekačica, pet centrifuga za mlijeko, četrdeset tri stroja za čišćenje i sortiranje žita, osamdeset četiri stroja za krunjenje kukuruza i četrdeset osam strojeva za prešanje sijena i slame.[17] Sve ove strojeve pokretala je ljudska i životinjska snaga. Koliko je do sada poznato, prvi parni plug u Dalmaciji pojavio se godine 1903. na vladinu posjedu u Vrani.

Prema tome, do sredine devetnaestoga stoljeća u poljodjelstvu Dalmacije upotrebljavaju se tradicionalna sredstva za rad, a u drugoj polovici stoljeća reklamiraju se nove agrotehničke alatke. Vlasnici zemalja nisu bili zainteresirani za intenzivniju obradu, a koloni i kmetovi nisu imali sredstava niti interesa da unaprijede poljoprivrednu proizvodnju. Prvi željezni plug javlja se sedamdesetih godina, a prvi parni plug na početku dvadesetoga stoljeća. Do prvoga svjetskog rata povećao se broj željeznih plugova i drugih tehničkih alatki, koji su radili uz pomoć ljudske i životinjske radne snage. Zemlja se u većini slučajeva obrađivala tradicionalnim sredstvima za rad i u agrarnoj tehnici Dalmacija je daleko zaostajala za drugim zemljama Austro-Ugarske Monarhije.

[12] F. Ivanišević, nav. dj., 76—58.
[13] GD br. 97 od 2. XII 1852.
[14] Poljodjelski Viestnik br. 2 od 16. VII 1893.
[15] Viaggio in Inghiltera e nella Scozia, Trieste 1860. Vidi L'agronomo raccoglitore br. od 18. VIII. 1850, 52. i br. 12. od 22. IX. 1850, 94.
[16] NL, 14, 1872.
[17] Ergebnisse der Landwirtschaftlichen Betriebszälung von 3 juni 1902, Wien 1908, LXXXIII Band, 3 Heft (u dijelu D. Foretića, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća do prvog svjetskog rata, HNP, 1969, str. [39], bilj. 13.

4. NAČIN STANOVANJA

Pučko graditeljstvo u Dalmaciji nastalo je i razvijalo se u dugom povijesnom razvoju u različitim geofizičkim uvjetima. Tijekom minulih stoljeća mnoga seoska naselja su nestala uslijed ratova, epidemija i migracija. Osvrnut ćemo se na ona naselja zatečena u devetnaestom stoljeću, na njihov razmještaj, način gradnje kuća, unutarnji raspored prostorija u primorskoj, otočnoj i zagorskoj Dalmaciji.

Pod pojmom selo podrazumijeva se naselje ili skupina kuća i gospodarskih zgrada koje nastavaju seljaci. U sela se ubrajaju naselja do dvadeset pet kuća, a manje od toga je zaselak ili dio naselja. Za razliku od stilskoga graditeljstva u gradovima, kuće na selu djelo su narodnih graditelja.

U primorskoj Dalmaciji sela su smještena u dodiru kopna i mora ili pak oko brdskih poljica, odnosno u kosama ispod brda. Naselja koja se nalaze na rubu kopna i mora obično okružuje zemlja, više iznad kuća, a ispod njih je more. Stanovnici u tim naseljima uglavnom se bave poljodjelstvom, stočarstvom a poneki i ribarstvom Uz takva naselja bilo je i onih čije se stanovništvo bavi nepoljodjelskim zanimanjima. Naselja uz obalu obično su u manjim ili većim zaljevima i na taj način prirodno zaštićena, dok ona u brdima i kosama, primjerice Biokova, smještena su kako bi bila pošteđena od pomorskih sukoba, ponajviše od gusara. Oko i ispod tih naselja je zemlja za obradu a iznad su stočarske površine. Primorsko naselje, ovisno o prirodi tla, obično je zbijen tip kuća, ali ima i ušoranih sela, te manjih skupina kuća i razasutih kuća. Primorska naselja kreću se od pedesetak do preko tisuću stanovnika, kao što su Vodice, Primošten, Rogoznica, Podgora i druga.

U primorskim selima sve su kuće od kamena, vezane su krečom, ali ih ima i u suhozidu. Prve su uglavnom pokrivene crijepom, a druge pločama, rjeđe slamom. Primorske kuće su prizemnice, ali ih ima i na kat, više u južnoj Dalmaciji, tijesne su i slabo popravljene, neosigurane, osim onih rijetkih u gradovima i gradićima.

Na krajnjem jugu bokokotorskog okružja, u Poborima Gornjim i Donjim i Mainama Srednjim[1] kuće su građene u kreču, ali ih ima i u suhozidu. One pak u selima bokokotorskog zaljeva većinom su u kreču, na jedan i dva kata, pokrivene crijepom, primjerice Muo, Lepetane, Orahovac, Bijela i Jošica. U Baošiću, osobito u Kumboru i Đenoviću,[2] pored kreča građene su u suhozidu i pokrivene tankim pločama. U brdskim selima Boke kotorske, u Krivošijama Gornjim i Donjim i Ublima stojne kuće su zidane usuho, pokrivene slamom kao kolibe, dok u Krivošijama Gornjim samo dvije su građene u kreču, a u Ublima samo jedna je

[1] HAS, AM, Operat katastarskih općina Pobori Gornji i Donji i Maini Srednji iz 1844.
[2] HAS, AM, Operat katastarskih općina Muo, Lepetane, Orahovac, Bijela, Kumbur, Baošić, Đenović, Jošica, Topla iz 1844.

pokrivena crijepom. U Kruševicama, Podima, Kutima, Mojdežu i Žljebima jedne su građene krečom i pokrivene crijepom, a druge bez kreča pokrivene kamenim pločama.[3] U grbljanskim selima kuće su sagrađene u kreču, pokrivene crijepom, naprimjer u Lastvi, Prijevoru, Glavatima, Kavaču, dok su u Lastvi Donjoj na kat, u suhozidu i pokrivene pločama. U Bogdašiću pak ima ih u kreču i suhu zidu i sve su pokrivene crijepom.[4]

U dubrovačkom kraju, Konavlima, Župi dubrovačkoj, primorju i na Pelješcu kuće su najviše građene u kreču, pokrivene crijepom, rjeđe pločama, i to u brdskim selima, obično su prizemnice, ali ih ima na kat, rjeđe na dva. Ima kućā udobnih za stanovanje, ali i tijesnih, ovisno o materijalnoj moći pojedinaca.[5] Konavoska i župska sela su iznad i oko polja, u kosama, ispod brda, te oko poljica u donjoj strani Konavala i u Konavoskim brdima. Oko i ispod kuća su baštine za obrađivanje, a iznad kuća u gornjoj strani Konavala, Župi i primorju predjeli su za stočarenje. Ima kućā gdje su pod istim krovom ljudi i stoka. Naime, stoka je u prizemlju a ljudi na katu. Dizanjem prizemnice na kat, u drugoj polovici stoljeća, u prizemlju ostaje konoba a stoka se odvaja u posebnu gospodarsku zgradu pokraj kuće U konavoskim brdima, primjerice Stravči, većina kuća je u suhozidu, pokrivena pločama, a samo su dvije u kreču i pod crijepom. U istočnim Konavalima većina je pokrivena crijepom, ali ih ima pod pločama.

Sela na Pelješcu su u unutrašnjosti poluotoka, oko poljica, rjeđe uz more. Kuće su građene u kreču, pokrivene crijepom, rjeđe u suhom zidu i pločama, udobne su za stanovanje, osobito kuće pomoraca. Domovi imućnijih Orebićana ne razlikuju se od onih u gradu.[6] Dosta je kuća na kat, rjeđe na dva. U više domova stoka je odvojena od stojnih kuća u posebnim gospodarskim zgradama za krupnu i sitnu stoku. Magazini su građeni u kreču, a štale u suhu zidu, pokrivene slamom, neudobne su i slabo čuvane.[7] U dubrovačkoj okolici, osobito na Pelješcu, ima kuća koje su toliko udobne za stanovanje i tako dobro namještene kao one u Dubrovniku.[8]

U ostalom dalmatinskom primorju sela su podalje od mora u brdskim kosama i poneka na ivici kopna i mora. Iznad kuća obično je neobradiva zemlja koja služi za pašnjake, a oko i ispod kuća su obradive površine. Kuće uz obalu većinom su građene u kreču, a one ispod brda u kreču i suhozidu. U selima Rogoznici, Primoštenu, Vodicama, Pirovcu i drugima kuće su građene u kreču, pokrivene kamenim pločama ili crijepom, ali ih ima i u suhu zidu. Obično su prizemnice, na kat, rjeđe na

[3] HAS, AM, Operat katastarskih općina Krivošije Gornje i Donje, Ubli, Podi, Kuti, Žljebi, Mojdež, Kruševica iz 1844.
[4] HAS, AM, Operat katastarskih općina Lastva, Lastva Donja, Prijevor, Glavati, Kovač iz 1844.
[5] HAS, AM, Operat katastarskih općina Pridvorje, Ljuta, Mrcine, Pločice, Gruda, Ćilipi, Stravča iz 1844.
[6] HAS, AM, Operat katastarske općine Orebić iz 1844.
[7] HAS, AM, Operat katastarske općine Kuna (Pelješka) iz 1844.
[8] Gazzetta di Zara br. 61 od 30. VII. 1844.

dva.[9] U splitskim i šibenskim težačkim predgrađima kuće su zidanice s crijepom, ali ih ima u suhu zidu pokrivene daskama, primjerice u šibenskom Docu Gornjem. Inače u Docu su kuće u kreču, ima ih na više katova. U Crnici kuće su pokrivene slamom. Šibenski Varošani i Crničani drže stoku kod kuće, a imućniji Dolačani, na Srini.[10] U primorskim kućama stoka i hrana za stoku su u prizemlju, a ukućani na katu. U prizemlju je i spremište hrane i konoba za ostavu vina i ulja. Izgradnjom

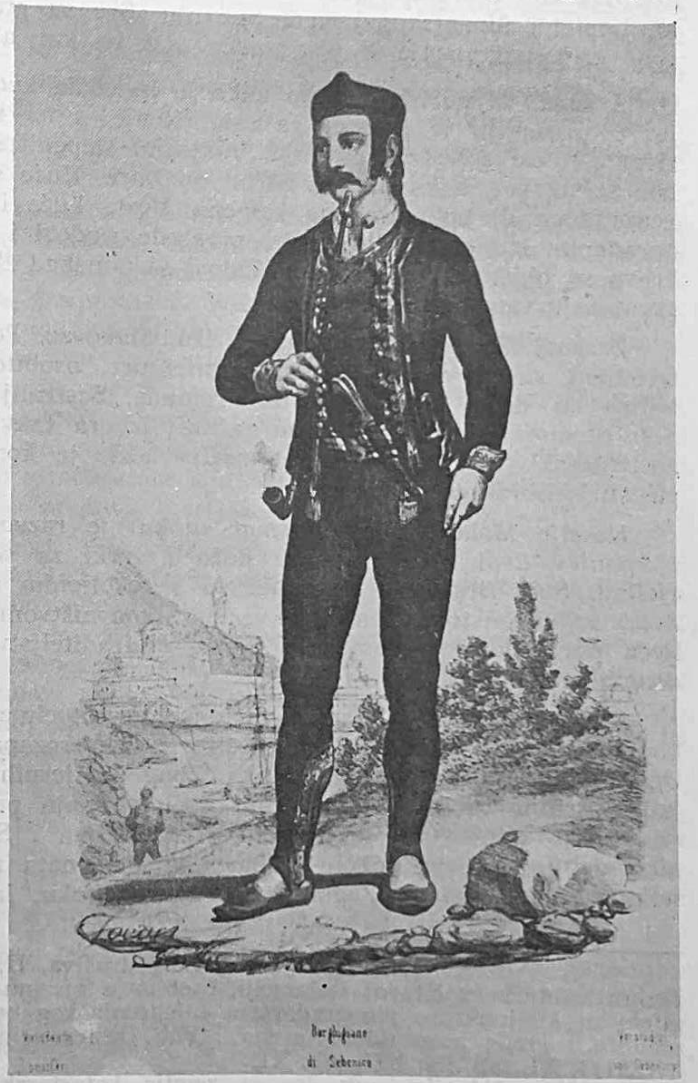

Šibenski varošanin. Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[9] S. Obad, Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine, Šibenik — spomen zbornik o 900. obljetnici, Šibenik 1976, 336—337.
[10] S. Obad, nav. dj., 335, bilj. 21.

gospodarskih zgrada, više u drugoj polovici stoljeća i pred prvi svjetski rat, stoka i hrana za nju smještena je u posebnim zgradama. Uz stojnu kuću je svinjac, jama za gnoj, gumno za vršenje i mlaćenje žita. Ispred kuće su obično terase koje služe za ostave.[10a]

U selima otočne Dalmacije kuće su, uglavnom, građene u kreču, pokrivene crijepom, ali ih ima i u suhozidu s kamenim pločama.[11] I na dubrovačkim otocima Šipanu i Lopudu kuće su dobro sačuvane, osobito na Lopudu, Šipanjskoj Luci i Sućurđu. Sve su građene u kreču, pokrivene crijepom, manje je prizemnica, više na kat, ali i na dva.[12]

A sada, da pobliže vidimo kako je izgledala kuća na zadarskom otočju. U prizemlju je prostor za skladištenje, a na katu se odvija dnevni život i tu su sobe za spavanje. Vanjskim stepeništem s južne strane dolazi se na kat, kako bi se zaštitili od bure. Kuće su zidane u kreču od neobrađena ili poluobrađena kamena. Vrata kuće i prozori uokvireni su obrađenim kamenom. Unutarnje pregrađe, podovi i krov su od drva. Na krovu su obične kupe kanalice. Zidovi se ponekad žbukaju, a u Zapuntelu premazuju vapnenim mlijekom.

Zaseoci Maloga Iža, na otoku Ižu, Makovac, Porovac i Mućel karakteristični su po jednostavnosti arhitekture, osobito po mjestu gradnje. Njima su slična seoska naselja Premuda, Sestrunj i Rivanj na istoimenim otocima. Dva su osnovna razloga izbora takvih mjesta: strateški i gospodarski. Naime, iz takvih naselja lakše je kontrolirati stoku na ispasištu i obrađivati zemlju.

Naselje Molat (na istoimenom otoku) je razvučeno. Magošev, Kočev i Španjev dvor čine sklopove kuća i svaki za sebe malu graditeljsku cjelinu. Sela Brgulje i Zapuntel su s razbijenim skupinama kuća. Selo Zverinac, na istoimenom otoku, sa stanovništvom iz osamnaestog stoljeća porijeklom sa susjednih otoka, u graditeljstvu je sličan naseljima drugih otoka.

Naselja Veli Iž i Ist, na istoimenim otocima, nastali su na liniji kopna i mora.[13] Slična su im naselja na sjeverozapadnim stranama otoka Ugljana, Pašmana i Dugoga Otoka. Zbog povijesnih, zemljopisnih i socijalnih prilika većina selā na tim otocima imaju poluurbane utjecaje. To se osobito odnosi na sela Preko, Kali, Ugljan i Sali na Dugom Otoku, tako da u njegovu lučkom dijelu ima elemenata renesanse i baroka. U selima Luka, Žman i Zaglav, na Dugom Otoku, ima prilično autohtone

[10a] S. Vukosavljević, Istorija seljačkog društva, II, Beograd 1965. 277—278. Potkraj stoljeća u čitavoj Dalmaciji, osobito u njezinu primorskom i otočnom dijelu za konjunkture vinogradarstva i jedrenjačkog brodarstva podižu se prizemnice i grade nove udobnije kuće. Vidi Oesterreichische Statistik Bd. 1892, XXXII/1, XI, tab. IX, XII. tab. XI.

[11] HAS, AM, Zapisnik čestica zemlje katastarskih općina Sali, Ugljan, Olib, Molat, Povljana na otoku Pagu iz 1825.

[12] HAS, AM, Operat katastarskih općina Lopud i Šipanjska Luka iz 1844.

[13] M. Domijan, Pučko graditeljstvo zadarskih otoka, fiksiranje stanja i prijedlozi za revitalizaciju, Komunikacije '78, Beograd 1978, 6—8.

arhitekture. U Preku na otoku Ugljanu kuće su u skupini kao u Sutomišćici, Kalima, Ugljanu, Lukoranu, Čeprljandi i Mulinama.[14]

U načinu gradnje karakteristična su naselja Silba i Olib. Selo Olib je naselje stočara i maslinara i opskrbljivača drvom za ogrjev. Rodovi Stipanjev, Budešin, Garkov, Skolkov i Zurin prava su mala seoca. Nešto udaljeniji Olibljani okrenuti su otoku, dok su se susjedni Silbljani otvarali vanjskom svijetu preko jedrenjačkog brodarstva od sedamnaestoga do potkraj devetnaestog stoljeća. Kuće na Silbi su pod utjecajem gradskog graditeljstva. Te takozvane »kapetanske kuće«, lađanjskoga tipa, liče donekle, na ljetnikovce dubrovačke vlastele od šesnaestoga do osamnaestog stoljeća.[14a] Građene su po uzoru na gradsku i ruralnu arhitekturu. Pod utjecajem silbljanskoga graditeljstva grade se domovi imućnijih stanovnika sela Premude, Oliba, Ista i drugih otoka zadarskog arhipelaga.

U otočnim selima sjeverne, srednje i južne Dalmacije kao i selima u blizini gradova Zadra, Šibenika, Trogira, Splita, Dubrovnika i Kotora nalaze se izgrade ladanjskoga, gospodarskog i javnog karaktera, koje pripadaju tipu gradskoga graditeljstva. Razlikuju se po izboru mjesta, stilu gradnje, veličinom, unutarnjim rasporedom i namještajem od ostalih seoskih kuća koje pripadaju pučkom graditeljstvu. Ako ih se međusobno usporedi, onda se može reći da su one u južnoj i srednjoj Dalmaciji blistavije od onih na dalmatinskom sjeveru. U promijenjenim političkim i gospodarskim prilikama mijenjala se i njihova funkcija. Tijekom devetnaestoga i u ranom dvadesetom stoljeću postupno su prelazile iz plemićkih u ruke imućnih građana i seljaka.

U zagorskoj Dalmaciji sela i zaseoci su, uglavnom, smješteni u zaravnima, brdskom i okopoljskom kraju, primjerice Imotskoj krajini. Brdska sela su podijeljena na zaseoke, a ona u zaravnima su raštrkana. Kuće u okopoljskim selima, koncem devetnaestoga stoljeća, sve se više vežu krečom. Obično su u suhozidu, pokrivene slamom i kamenim pločama, prizemnice su, ali ih ima i na kat.[15] U prizemnicama su ljudi i stoka najčešće pod istim krovom, a u kućama na kat stoka je u prizemlju ili izdvojena u rijetkim gospodarskim zgradama.

U selima šibenske zagore: Boraji, Danilo Kraljice, Danilo Biranj i drugim selima seljaci žive u nehigijenskim kućama, prizemnicama. Kuće na kat su rijetke, građene su u suhozidu, manje u kreču, pokrivene ševarom ili slamom od raži, rjeđe ciglom. Obično su pod istim krovom ljudi i stoka.[16] Isto je u trogirskoj i splitskoj Zagori.

U Ravnim Kotarima kuće su zidane u kreču i suhozidu, naprimjer u Poljicima i Galovcu. U Poljicima su pokrivene crijepom, rijetko slamom, a u Galovcu kamenim pločama. Tijesne su i tamne. Tako je i u Banjevcima, dok u Pridrazi ima ih u kreču i suhu zidu. Prve su pokri-

[14] M. Domijan, nav. dj., 8.

[14a] M. Domijan, nav. dj., 8.

[15] HAS, AM, Vidi ekonomske opise katastarskih općina Zagore.

[16] S. Obad, nav. dj., 9—10.

Selo u vrličkoj okolici krajem 19. stoljeća. Arhiv Hrvatske — Grafička zbirka

vene crijepom, a druge pločom i slamom, tijesne su i u slabu stanju.[17] U Škabrnji, Radovinu, Raštanima, Smokoviću i Tinju[18] su ušorane, a u Gorici i Suhovarama su skoncentrirane, dok su u Škabrnji i Murvici raštrkane. U Posedarju i Banjevcima građene su u kreču i u suhozidu, pokrivene crijepom ili pločama, uske su, tijesne i tamne, a u Posedarju neke su bile pod slamom.

U dijelu kninske Bukovice, Kninskom polju, nalaze se skupine kuća po nazivima rodova. Pokrivene su crijepom, daskama, slamom ili pak močvarnom trskom. Obično su prizemnice, manje na kat. Prizemnice su u suhozidu, tijesne, tamne, neuredne i nečiste. U Kistanju[19] zidane su u kreču ili suhozidu, pokrivene daskama, tankim kamenim pločama ili sla-

[17] HAS, AM, Operat katastarskih općina Poljice, Galovac, Banjevci, Pridraga iz 1827.

[18] HAS, AM, Operat katastarskih općina Škabrnje, Radovin, Raštane, Smoković, Tinj iz 1827.

[19] HAS, AM, Operat katastarske općine Kistanje iz 1827.

mom, tijesne su i prljave. Uz njih su i gospodarske prostorije. Ognjište je u sredini kuće. Tu se jede, sjedi i spava. Muškarci bi spavali na zemlji, slami, obično obučeni, a pokrivali bi se životinjskom kožom, gunjevima i kabanicama. Žene i djeca spavali bi u rijetkim krevetima, a muškarci ljeti na gumnu ili u pojati.[20]

Prema tome, može se zaključiti slijedeće. Izbor mjesta, način gradnje kuće i unutarnji raspored prostorija razlikuje se u primorskoj, otočnoj i zagorskoj Dalmaciji. Primorska seoska naselja nalaze se na granici ratarskih i stočarskih površina, a ona na ivici kopna i mora nastala su više zbog mogućnosti obrade zemlje, a manje zbog blizine mora. Na otocima sela su slično raspoređena, više sa sjeverne strane, u zaljevima ili između zaljeva, ili pak visoko u bilu otoka zbog gospodarskih, strateških i sigurnosnih razloga. U Dalmatinskoj zagori, ovisno o prirodi tla, sela su raštrkana oko polja ili u zaravnima. U seoskoj Dalmaciji mnoga sela i zaseoci su patronomičkih naziva. Sve su kuće od kamena, većinom zidane u kreču, osobito u primorskom i otočnom dijelu, a napose u dubrovačkom kraju, bokokotorskom zaljevu, Kaštelima, te na otocima Lopudu, Šipanu, srednjodalmatinskim, šibenskim i zadarskim otocima, Zlarinu, Murteru, Olibu i Silbi, ali i na nekim drugim otocima. Kuće su zidane u kreču i pokrivene crijepom, a one u suhozidu kamenim pločama, slamom i ševarom. U dalmatinskoj unutrašnjosti s one strane Biokova, Kozjaka i Mosora ljudi i stoka dugo su stanovali pod istim krovom, naime, sve do prijelaza sa stočarstva na ratarstvo, kada se stoka i stočna hrana smješta u zasebne gospodarske zgrade, pojate i štale za sitnu i krupnu stoku. Takvih primjera je bilo i u primorskim brdskim selima, rijetko uz obalu i na otocima. Još za francuske uprave Dandolo je upozorio Napoleona na slabe stambene prilike na selu, pa su se od tada počele, dosta rijetko, dizati kuće na kat, a osobito za konjunkture vinogradarstva i jedrenjačkoga brodarstva u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća. Robno-novčani odnosi pospješili su podizanje starih i izgradnju novih kuća. Mnoge ranije prizemnice ostale su kao spreme za stočnu hranu ili za samu stoku. Otada pa do konca prvoga svjetskog rata, osobito s pomoću iseljenika iz obiju Amerika, vlastitim radom na vlastitoj zemlji i pod utjecajem grada, kultura stanovanja se bitno mijenja.

5. PREHRANA STANOVNIŠTVA

Način prehrane stanovništva u uskoj je vezi s prirodom tla, klimatskim uvjetima i oblicima privređivanja, pa se nameće pitanje kakva je bila struktura prehrambenih proizvoda u primorskim krajevima, na otocima i u Dalmatinskoj zagori, koje ćemo razmotriti u ovom ulomku.

[20] V. Vuletić Vukasović, Narodna kuća ili dom s pokućstvom u Dalmaciji, Hercegovini i Bosni, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 1, Zagreb, 1896, 28.

Na čitavu priobalnu području, osobito u kršnim predjelima, gdje vlada oskudica zemlje i vode, način prehrane je skroman i nedostatan. Kao u ostaloj Dalmaciji tako i na sjevernodalmatinskom priobalnom tlu osnovni prehrambeni artikl je kruh, i to od ječma pomiješan sa zobi, bolje vrste, ali s malo prosa odnosno ječma s napolicom.[1] Slično je i u srednjodalmatinskom primorju. U šibenskoj Crnici, Docu i Varoši težaci jedu još i kašu od ječma.[2] U dubrovačkoj okolici kruh je obično od ječma, kukuruza, sijerka i pšenice. U rijetkim seoskim krušnim pećima mogao se dobiti i pšenični dvopek.[3]

U vrtovima primorskih sela uzgaja se zelje, blitva, salata, verzot, luk, crveni luk »kapula«, sočivica i kupus raštan u dubrovačkoj okolici, a u Boki kotorskoj u prehrani se koriste i posoljene masline. Meso se najviše koristi kada se radi na zemlji i za vjerskih blagdana,[4] i to slano i svježe meso, bravetina, kozletina i svinjetina, kokošje meso kada je netko bolestan, zatim svježa i slana riba i slani sir. Hrana se začinja maslinovim uljem, svinjskom masti, maslom i donekle mlijekom. Gdje je bilo kukuruza, pravila se kukuruzna pura, začinjena s brudetom od ribe, a u selima uz obalni rub i juha od ribe i mesa.[5] Najkvalitetnije maslinovo ulje je u Boki kotorskoj, dubrovačkom kraju i Makarskom primorju, ali ga ima i u ostalim krajevima Dalmacije i dobre je kvalitete. Od pića najviše se pije crno vino, različite kvalitete i naziva, brzo se kiseli i pije kao bevanda. U Ninu piju vino »bez mjere«, a u okolici Biograda »vole rakiju«.[6] U brdskim selima dubrovačke okolice i Boke kotorske i drugdje u Dalmaciji, gdje je manje loze i maslina, manje se troši vina, rakije, ulja i ribe nego u selima uz obalni rub.[7]

Prehrana na otocima je gotovo ista kao u primorju. Kruh je od ječma, zobi, manje pšenice, miješan s napolicom. Poput Primoraca žito melju u kućnim žrvnjevima i riječnim mlinovima na kopnu. U svakodnevnoj prehrani koristi se vrtno povrće i sočivice, začinjeno maslinovim uljem, među kojima se ističu ona s otoka Lopuda i Murtera, jer se nakon branja maslina odmah melje i presuje.[8] Na glasu je otočni sir, osobito s otoka Paga, Silbe, Kornatskoga otočja, Dugoga Otoka i Lopuda. Značajna dopuna u prehrani je riba, napose na otocima Ugljanu, Dugom Otoku, Istu i drugim otocima. Oskudijeva se sa svinjskim i drugim mesom koje se jede dok se radi u polju ili svetkuje. Vino je crno, ima ga

[1] HAS, AM, Operat katastarske općine Biograd, Novigrad, Nin, Zaton, Karin iz 1844.
[2] S. Obad, Ekonomski, socijalni, politički i kulturni razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine, 335.
[3] HAS, AM, Operat katastarske općine Pridvorje, Ljuta, Mrcine, Gruda, Pločice, Ćilipi, Stravča iz 1844. Još i danas mogu se vidjeti ostaci peći u nekim selima Konavala, osobito u Pridvorju.
[4] S. Obad, nav. dj., 335. Krivošije, Prijevor, Bogdašić, Kavač, Glavati, Sutvara, Maini i Pobori iz 1844.
[5] HAS, AM, Operat katastarske općine Nin iz 1844.
[6] HAS, AM, Operat katastarskih općina Nin i Biograd iz 1844.
[7] HAS, AM, Operat katastarskih općina Stravča, Kruševice, Kuti, Ubli,
[8] HAS, AM, Operat katastarske općine Lopud iz 1844.

dovoljno za kućnu uporabu, ali se brzo kvari zbog toga što je loza dosta niska, grožđe se tare o zemlju, miješaju se razne sorte grožđa, ne vodi se potrebna briga oko vrenja i čuvanja vina. Otoci oskudijevaju vodom koja se koristi iz kućnih cisterni. Za sušnih ljetnih mjeseci voda se donosi s kopna, jer seoske cisterne, lokve i bare presuše.

U Dalmatinskoj zagori kruh je nešto raznovrsniji, sastavljen od ječma, raži, kukuruza, zobi, prosa i napolice. U dnevnoj prehrani je povrće, grah, »biži« (grašak), luk, poriluk i »kapula« = crveni luk. Budući da

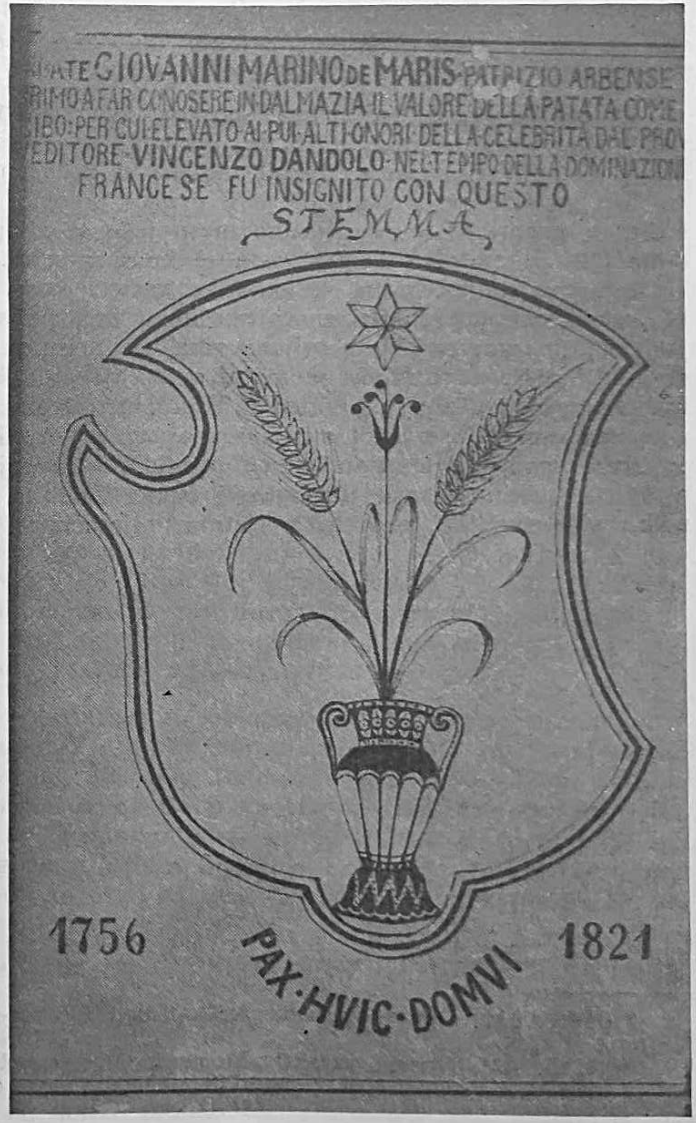

Diploma svećenika Ivana Marina de Marisa iz Raba koju je primio od dalmatinskog generalnog providura Vincenca Dandola za uspjehe u uzgoju krumpira. Vlasnik don Viktor Kaloćira — Rab

je stočarstvo razvijenije nego u priobalju i na otocima, više je svježega i suhog mesa od krupne i sitne stoke, a prismok je raznovrsniji, naprimjer sir, kačamak, jaja, kukuruzno brašno začinjeno mlijekom ili maslacem. Koristi se i ječmena čorba. Meso sitne stoke jede se uglavnom za poljskih radova i blagdana, a isto tako posoljeno i zadimljeno meso uzima se u iznimnim slučajevima.[9] Krumpira je malo, najviše ga ima u selima ispod Velebita i oko Drniša. I vina je malo, jer se kiseli zbog istih razloga kao u primorju i na otocima, obično smrdi jarčevinom zbog prijenosa masta. U sjevernodalmatinskoj Zagori vina su lošija zbog oštrije klime i nedovoljna zrenja. U okolici Obrovca vina nemaju potrebnu boju i loše su kvalitete.[10] Rakija se manje pije nego u priobalnom pojasu. Neka seoska naselja nemaju vinograda, seljani piju vodu, a u ljetnim mjesecima osobito mlijeko i surutku.[11]

U cjelini uzevši, prehrana seoskoga stanovništva jednolična je i u svim dijelovima Dalmacije slična. Pretežno se jede ječmeni kruh pomiješan s drugim žitaricama. Bitnih novinā u prehrani nema, osim krumpira koji se teže prihvaćao, ali je u drugoj polovici stoljeća postao veoma važan u prehrani. Svježe i suho meso jede se za poljskih radova i blagdana, jer je malo stoke, a dosta je kuća u selima koja nemaju svinju. U Zagori se pored mesa sitne stoke koristi meso od krupnih preživača. U svakodnevnoj prehrani značajnu ulogu ima povrće, sočivice, u primorju i na otocima svježa i soljena riba, uz prismok koji je u Zagori raznovrsniji i bogatiji. Voća je malo, nešto više smokava u južnim krajevima, koje se osušene jedu i zimi. Ulja ima dovoljno za začin u priobalju i na otocima, ali se loj i svinjska mast više koristi u unutrašnjosti. Vino je slabe kvalitete zbog nemarne prerade i čuvanja, pa mu je i cijena niska. U nekim selima Bukovice i ispod Velebita nema vina, pa se, uz vodu, pije surutka, osobito u ljetnim mjesecima.

[9] HAS, AM, Operat katastarske općine Obrovac-Kruševo, Kninsko polje, Kistanje iz 1844.
[10] HAS, AM, Operat katastarske općine Obrovac-Kruševo iz 1844.
[11] HAS, AM, Operat katastarskih općina Zaton Obrovački, Tribunj, Bilišane iz 1844.

II. PUTOVI RAZVOJA

1. ŠIRENJE LIHVARSTVA

Pojava lihvarstva u Dalmaciji starijega je datuma. Za mletačke uprave bila je dosta proširena po dalmatinskim distriktima, osobito za nerodnih godina te joj ni vlasti nisu mogle stati na kraj. Lihvari su ponajviše bili doseljeni Talijani, ali i domaći plemići i trgovci koji bi posudbama novca, žita ili ulja dolazili do značajnih prihoda. Nakon pada mletačke vlasti (1797), u novim političkim i gospodarskim uvjetima lihvarstvo je uhvatilo maha tijekom devetnaestoga stoljeća kojemu ćemo pokušati pronaći uzroke.

Kako smo kazali, seljaci Dalmatinske zagore, Makarskoga primorja i područja Neretve došli su u posjed zemlje za francuske uprave, dok su oni u primorju i na otocima i dalje ostali u kolonatskim odnosima. Varoški i gradski lihvari bili su pohlepni na zemlju slobodnih seljaka. Već u prvoj godini okupacione uprave takozvani kamatnici uzimaju maha, Seljak je često bio prisiljen, osobito za nerodnih i gladnih godina, da od gradskih zelenaša uzima novac na posudbu uz visoke kamate. Događalo se da seljak nije bio u mogućnosti vratiti posuđen novac vjerovniku, te mu je ustupio zemlju uz kolonatske odnose. Guverner Vincenzo Dandolo pokušavao je ograničiti lihvu.[1] Lihvari bi znali postavljati toliko teške uvjete da su seljaci, primjerice u Imotskoj krajini, za pola godine morali vratiti dvostruko više žita nego što su od lihvara primili.[2] Kada bi se seljaci obratili odvjetnicima za pravnu pomoć, ovi bi tražili, osobito dubrovački i bokakotorski, od svojih »Bragninikaa suvisce negoje pravedno za platju svoih truda i svoga poslovagna«.[3]

I austrijske vlasti pokušavale su ublažiti[4] ili pak spriječiti zlouporabe lihvara u naplati dugova,[5] ali bi ta upozorenja ostala mrtvo slovo na papiru. Na kamatništvo u srednjoj Dalmaciji upozorava Ivan Jakaša, osuđuje trgovce i zelenaše, njihovu lakomost i jagmu da postignu »dobitak« i bolji »žitak«.[6] O lihvarstvu u sjevernoj Dalmaciji lijepo svjedoči Božidar Petranović u govoru svojim biračima u Kninu (1848) u kojemu, između ostalog, kaže: »da se oštri zakon ustanovi protiva kamatnikom od

[1] HAZd, Štampe, sv. 8, br. 567 od 21. VII. 1807. Vidi KD br. 10 od 13. IX. 1806, 76.
[2] KD br. 26 od 24. VI. 1808, 201—202.
[3] HAZd, Štampe, sv. 17, br. 1225c od 11. XI. 1814.
[4] HAZd, Misc. XII, Poz. 11, 15.
[5] HAZd, Štampe, sv. 21, br. 1729 od 15. II. 1831.
[6] I. Jakaša, Pisma od kolere godine 1836, Marjanska vila, Split 1910.

kojih ti dođe svaka muka i nevolja, mili narode. Da bratjo, kamatnici su krvopije puka, jer koliko ih od vas ne platja kamatniku 20 i 30% i to sa zakladom u ruci«.[7] I engleski putopisac A. Paton zamjećuje da se seljaci u Dalmatinskoj zagori sve više zadužùju u lihvara, a posljedica toga je da im se imanja smanjuju, a dugovi ostaju.[8] Među najistaknutijim lihvarima u Bukovici je Dane Desnica iz Obrovca, nazvan »javnom nesrećom« od strane seljaka. Pedesetih godina devetnaestoga stoljeća uzdigao se od običnoga sluge do srednje imućnoga gazde.[9]

U drugoj polovici devetnaestoga stoljeća javljaju se inicijative oko pokretanja novčanih zavoda, koji bi spriječili ili pak ublažili lihvu. Trgovačko-obrtnička komora u Splitu (1858) u tome je prednjačila. Dubrovački vlastelin Niko Veliki Pucić obratio se Metelu Ožegoviću (1864) u Beču »da skloni koju bečku banku da kmetovima koji bi se htjeli otkupiti dade zajam«.[10] Dvije godine kasnije ponovo je iskrsla ideja u Dalmatinskom saboru u Zadru da se utemelji kreditna banka koja bi pritekla u pomoć prezaduženom seljaku.[11] Zastupnik i svećenik Ivan Danilo je smatrao da će takva banka više štetiti nego koristiti seljaku na taj način što će davati veće kredite koje seljak ne može uzeti, te će tako i dalje biti prisiljen da se obraća gradskom i varoškom trgovcu — lihvaru. Seljaku su potrebni mali krediti koje banka neće davati, a ako se odluči na veliki kredit, mora založiti svoje imanje kao garanciju da je sposoban vraćati posuđeni novac.[12] Pokretanje »Društva za štednju i rad« (1868) koje je dvije godine kasnije dobilo karakter dioničkoga društva poznatog pod imenom »Prva pučka dalmatinska banka«, između ostalog, »je mnogo pomoglo seljacima splitskog područja u pribavljanju jeftinijih kredita i za našu nacionalnu stvar mnogo učinila, posebno u selima splitske općine«.[13]

Tih godina kamatništvo je sve više uzimalo maha. Poneki župnici pritjecali su u pomoć seljacima, opraštajući im od redovnine kako ne bi pali u ruke lihvara.[14] Kamate su se kretale od 30—40% i do 100%, pa čak i više.[15] Seljaci su često nasjedali lihvarima, željnim lake zarade, na

[7] Zora dalmatinska br. 29 od 17. VII. 1848.
[8] A. Paton, Highlands and Islands of the Adriatic... vol. II, London 1849, 33,
[9] Naučna biblioteka Zadar, Atti segretti, 23193, fasc. XXXVI, 151/ris. od 24. XI. 1855.
[10] AJAZU, Ostavština Metela Ožegovića, pismo od 24. VIII. 1864.
[11] Izvješća, XI. sjednica, od 13. XII. 1866, 187.
[12] Izvješća, XV. sjednica, od 18. XII. 1866, 261.
[13] Proslava četrdesetgodišnjice Prve pučke dalmatinske banke u Splitu, Split 1911. Usporedi D. Kečkemet, Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu; Mogućnosti, 11 i 12, 1962. i 1, 1963. i D. Foretić, Ekonomske i društvene prilike u Dalmaciji (1860—1914), HNP, 65. i NL br. 54 od 14. VII. 1870. Usp. I. Karaman. Problemi privrednog razvitka Dalmacije pod austrijskom upravom (u knjizi Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Institut za hrvatsku povijest Zagreb 1972, 280.
[14] NL br. 33 od 20. VI. 1862, 166.
[15] Problemi privrednog razvitka Dalmacije pod austrijskom upravom, nav. dj., 280. i B. Stulli, Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX st., »Dubrovnik«, 3—4, 1962, 9.

taj način što su uzimali zajmove, a kada bi izdala ljetina, još bi više padali u ovisnost kamatnika.[16] Gradski i varoški trgovci vidjeli su u lihvarenju ekonomski napredak, te su se obilato bavili tim poslom. »Znamo na žalost«, piše Narodni list, »da i po našim trgovištih u Dalmaciji nema prave trgovine, većina trgovaca žive o samoj kamati, dužeć koješta u ime žita i ulja, u gladno vrieme, i tako sviet seoski sve gor to gore propada«.[17] Lihvari postavljaju teške uvjete i velike kamate, brzo se bogate na račun seljaka koje pretvaraju u siromahe i prosjake.[18]

Muškarci i žena iz Dalmatinske zagore. Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[16] NL br. 38 od 11. V. 1872.
[17] NL br. 15 od 19. II. 1876.
[18] NL br. 37 od 12. V. 1877.

Lihvarstvo se najviše proširilo u sjevernoj Dalmaciji, Ravnim Kotarima, Bukovici, okolici Obrovca, Kistanju i Benkovcu. Na stotinu stanovnika (1870) dolazilo je prosječno pet lihvara. Međutim, u sjevernodalmatinskoj zagori bilo je četrnaest do dvadeset pet lihvara na stotinu stanovnika, kako je to bilo, naprimjer, u Zadru, Kistanju, Obrovcu, Drnišu i Benkovcu. Obrazovna struktura lihvara izgleda ovako: na stotinu lihvara šezdeset ih ima osnovnu naobrazbu, dvadeset srednju, četiri visoku, a 16% ih zna staviti potpis ili nema nikakvu naobrazbu.[19] Po spolnoj strukturi 70% su muškarci, a 30% žene. Dugovi su se brzo množili, te je bilo sela sa stotinjak obitelji koji su imali sto tisuća fiorina duga.

O širenju kamatništva u sjevernoj Dalmaciji lijepo svjedoči Simo Matavulj, tada učitelj u Grčkom Islamu. On je izbliza promatrao te odnose i konstatirao da je »kamadžiluk golem, ali u Zadru prevršio je svaku mjeru«.[20] »To nije izmišljotina«, piše on, »niti pojedini slučajevi koji bi mogli smatrati se iznimkom, nego uprav prosti primjeri od onoga što se radi u Zadru. Ali što ti najviše srce razdire, to je, vidjeti kako naš jadni narod vapi i zaklinje te svoje krvopice; još se smatra sretnikom i po tu cijenu može oteti se smrti — a da šta će?«[21] Prema jednom drugom suvremeniku lihvari su toliko upropastili seljake da je u nekim kotarima polovica naroda ostala bez imetka, tako da mu nije preostalo nego »seliti se, prosjačiti i gladovati«.[22]

U splitskoj Zagori bilo je slučajeva da bi sin — lihvàr nadmašio oca — lihvara. Tako, primjerice, Jure Zekan, čiji je otac doveo selo Postinje na prosjački štap, prodavao je sve što je imao i u Muću otpočeo globiti očeve dužnike.[23] Spomenut ćemo još jednoga istaknutog lihvara u sjevernoj Dalmaciji, Pašku Bakmaca, porijeklom iz sela Mratova u Promini. Bakmac je došao u Zadar »bez alata i zanata« i ostvario imetak od milijun i pol fiorina.[24]

Kolikogod se u novinama upozoravalo na opasnost od »kaišara«, rijetki su slučajevi da pojedine osobe sudski odgovaraju zbog lihvarenja. Iz Obrovca se traži, od sudskih vlasti, da ulože svu svoju revnost po tomu pitanju. Vrlički sudac Nikola Kalinić pokušava na sve moguće načine iskorijeniti lihvarstvo, ali je ono već tako »izpilo krv jadnom seljaku, da mu neostaje nego seliti se, kao što danomice i seli, da u tuđem svietu nađe komad kruha da se prehrani«.[25] Slučaj vrličkoga suca ostao je usamljen. I paški sudac Inchiostri, iako nije bio narodnjak, štitio je težake od nadritalijanskih lihvara. Inchiostri nije dopuštao lihvarima veću kamatu od one propisane zakonom.[26]

[19] P. B. Lihvari ili ti kamatnici u Dalmaciji, NL br. 50 od 2. VII. 1881.
[20] NL br. 33 1874. Vidi Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1874, compilato da Luigi Maschek, Zara 1874, 260.
[21] Isto.
[22] P. B. Lihvari ili ti kamatnici u Dalmaciji, NL br. 50 od 2. VII. 1881.
[23] NL br. 86 od 17. XI. 1885.
[24] NL br. 3 od 4. I. 1887.
[25] NL br. 92 od 21. XI. 1888.
[26] NL br. 23 od 19. III. 1898.

Među seljacima bilo je negodovanja protiv lihvara, tako da je u Trogiru ubijen lihvar Jako Veljača, koji je velikim kamatama doveo mnoge težake do prosjačkoga štapa.[27] U neretvanskom i imotskom kraju narod je također bio u očaju.[28] Pošto nije bilo novčanih zavoda koji bi zamijenili lihvare, pomišljalo se da bi se zaduživanje moglo spriječiti putem prosvjećivanja, da se mjesto pisanih sklapaju usmene pogodbe. Međutim, zaduživanje se i dalje provodilo preko pisanih ugovora i na takozvane mjenice. Javljale su se i zloupotrebe koje su se očitovale u tome

Žena iz trogirskih kaštela, Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[27] NL br. 47 od 21. VI. 1890.
[28] NL br. 67 od 19. VII. 1899.

da su seljaci morali priznati da su primili veću glavnicu nego što je ustvari iznosila.[29]

Potkraj stoljeća seljak je sve više upadao u mrežu lihvara. Splitska pučka banka ipak je više služila gradskim privrednicima.[30] Od nje su imali koristi težaci predgrađa Splita i ponešto oni iz okolice. Lihvarske kamate stalno su rasle. U Milni, na otoku Braču, obične kamate su 20%, 30% i 40%, a nisu rijetke i one od 50%, 80% i 100%.[31] Prema Juri Kapiću, zagorsko selo robuje dvojici, trojici kamatara ne samo u novcu nego i u hrani i sjemenu za usjev. U južnoj Dalmaciji trgovci su znali dati, uz uvjet, sto kilograma kukuruza i barilo ulja.[32] Među lihvarima bio je lijepi broj autonomaša, ali i narodnjaka. O tome svjedoče paški zemljoposjednici i vlasnici solana o kojima su mnogi težaci i radnici u solani bili ekonomski i politički ovisni.[33]

Poslije godine 1900. kamatništvo se postupno ublažava u onim selima u kojima su osnovane seoske zajmovne blagajne po Reiffeisenovu sustavu. Prezaduženoga seljaka pogađale su sušne i nerodne godine, pa je sve manje bio sposoban da uzima zajmove,[34] mnogi nisu bili u mogućnosti vratiti dugove, te je dolazilo do sudskih parnica.[35] Utemeljenjem Hrvatske vjeresijske banke u Šibeniku,[36] seljaci su se ponadali da će se lakše osloboditi ovisnosti »od gulikoža — kamatnika«, tim više što je bilo slučajeva da je čitavo imanje dražbom došlo u ruke lihvara.[37] U nekim zagorskim krajinama mnoge obitelji upropastili su lihvari jer seljaci nisu mogli vraćati kamate. Posjedi su se koncentrirali u rukama maloga broja lihvara. Pored Zagore, i u primorju su narastali dugovi.[38] Kolikogod su seoske blagajne i druge zadruge ublažavale lihvarstvo, ono se održavalo uslijed nerodica, nestašica[39] i gladi sve do konca prvoga svjetskog rata.

Zakašnjeli proces prijelaza iz feudalnih u robno-novčane odnose popraćen nedostatkom novčanih zavoda doveo je do pojačanoga oživljavanja lihvarstva više u drugoj polovici stoljeća. Po socijalnoj strukturi to su bili sitni gradski i varoški trgovci, odvjetnici, suci, imućnije seoske gazde, vlasnici gostionica i drugi. Među njima je bilo Talijana, Židova, Hrvata, Srba, političkih autonomaša i narodnjaka. Neki su narasli u bogataše poput Paška Bakma iz Zadra, porijeklom iz Promine. Svakako, u to doba i među njima treba vidjeti skromne začetke akumulacije

[29] SD br. 95 1888.
[30] I. Karaman, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom, Mogućnosti, 6, 1965, 651.
[31] NL br. 33 od 23. IV. 1898, i F. Ivan Šerić, Seoske blagajne, Zadar 1908, 8.
[32] NL br. 33 od 23. IV. 1898 i Frane Ivanišević, Seoske blagajne Zadar 1898, 10.
[33] M. Suić, Pag, Pag 1953, 66.
[34] NL br. 21 od 4. IV. 1902.
[35] NL br. 64 od 9. VII. 1902.
[36] NL br. 20 od 11. III. 1903.
[37] Zadrugar br. 6, lipanj 1908, 99.
[38] pg., Gospodarski napredak, Sloboda br. 67 od 31. X. 1906, 3.
[39] Zadrugar br. 10, listopad 1909, 190.

kapitala u dalmatinskim gradovima i gradićima. Lihvarstvo se proširilo od Zadra, preko sjeverne i srednje Dalmacije do Neretve i tu se intenzitet gubi. Međutim, lihvarstva je bilo i u primorju, na otocima i u južnoj Dalmaciji. Osnivanjem Prve pučke dalmatinske banke u Splitu, Hrvatske vjeresijske banke, seoskih blagajni i zadruga, lihvarstvo je nešto ublaženo, ali se i dalje višak rada sa sela prelijeva u domove posjedničke manjine u gradovima i gradićima. Tako tijekom devetnaestoga stoljeća zagorski seljak, koji je na početku stoljeća došao u posjed zemlje, postupno je gubi i dolazi u kolonatsku ovisnost o novom građanskom sloju koji se kroz trgovinu gospodarski uzdiže.

2. SELO U SVJETLU PRVIH IZLOŽBI

Usporedo sa sudjelovanjem gradskih i varoških izlagača na domaćim i svjetskim izložbama, postupno se uz njih pojavljuju i seoski proizvođači i proizvodi. Pokušat ćemo utvrditi strukturu seoskih izlagača i izložaka, selā iz kojih potječu i gradove u kojima se održavaju.

Do sredine pedesetih godina devetnaestoga stoljeća seoska Dalmacija ne sudjeluje na izložbama, što se može objasniti nerazvijenošću poljodjelstva, slabom organizacijom poljodjelskih društava i odbora, koji su bili zaduženi za sakupljanje izložaka te nezainteresiranošću seljaka za bilo kakvu novìnu u kojoj nisu vidjeli vlastitu korist. Na dotadašnje tri državne izložbe u Beču (1839, 1845, 1854) i na prvoj svjetskoj izložbi u Londonu (1851) sudjelovali su samo izlagači iz dalmatinskih gradova i gradića sa skromnim brojem izložaka.[1]

Prva domaća izložba u Dalmaciji priređena je u Zadru od 7. do 14. listopada 1855, i to u gradskoj Loži. Ovu izložbu priredilo je Poljodjelsko društvo u Zadru zaslugom njegova prvog predsjednika Franje Borellija. Ta je izložba imala, uglavnom, lokalno i poljodjelsko obilježje. Naime, na izložbi su se pojavili proizvodi iz zadarske okolice, njezina kopnenoga i otočnog dijela te nekoliko izložaka koje je poslalo Poljodjelsko društvo iz Sinja. Izložba je otvorena na dan Svetog Šimuna, bila je, kao novìna, veoma dobro posjećena od gradskoga, seoskog i stranog svijeta koji se toga dana našao u Zadru.

Na izložbi su se mogli vidjeti uzorci raznih sorti žitarica, sočiva, krumpira, zatim različite vrste voća, svježega i osušenog cvijeća, paška sol, koralji, napose vino, pivo, ulje, ocat »kvasina«, grožđani, smokveni i voćni »izcied«. Bilo je i nekoliko izložaka izrađenih od bijelih i obojenih vunenih, lanenih i žukvinih tkanina.[2] S obzirom na to da je izložba

[1] S. Obad, Dalmacija na evropskim izložbama sredinom devetnaestog stoljeća, Radovi FF, Razdio društvenih znanosti, 9, 1980/1981, Zadar 1982, 103—111.
[2] GD br. 73, 87, 94, 95 1955. i Narodne novine br. 255 od 7. IX. i 255 od 7. XI. 1855.

dobro uspjela, Franjo Borelli dobio je pohvalno pismo od dalmatinskoga namjesnika Lazara Mamule, u kome se, između ostalog, kaže kako se Borelli nekoliko godina zalaže da u Dalmaciji podigne poljodjelstvo i kvalitetu proizvoda i da ih putem trgovine i izložbi šalje u svijet, utvrđuje njihovu cijenu, budući da je ranije nisu imali[3]

Godine 1864. priređena je u Zagrebu prva nacionalna dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba na kojoj je bilo izloženo dvadeset devet izložaka iz Dalmacije.[4] Dva najbolja dalmatinska proizvoda, vino i ulje, zaostajali su za onima iz gornje Hrvatske.[5] Po strukturi izložaka i nagradama Dalmacija je također zaostajala za užom Hrvatskom, Slavonijom i Vojnom krajinom. Na ovoj izložbi istaklo se nekoliko seoskih proizvođača iz srednje i južne Dalmacije.

Državna izložba u Beču (1873) okupila je izlagače iz svih krajeva Monarhije, pa tako i iz Dalmacije, i to više iz sela nego iz gradova. Bila su zapažena vina iz srednje i sjeverne Dalmacije, kako s otočnoga tako i priobalnog dijela, ulje iz južne Dalmacije, te sir s otoka Šipana, Paga i okolice Trogira. Ante Špica sa Šipana dobio je srebrnu medalju, a Ivan Markovina, iz sela Novalje na otoku Pagu, mjedenu medalju.[6]

Gospodarska izložba u Skradinu (1875) imala je šire dalmatinsko obilježje. Tu su bili zastupljeni stočarski, ratarski, vinogradarski, voćarski, pčelarski, svilarski i peradarski proizvodi, te izlošci obrta, šumarstva, rudarstva i ribarstva.[7] Na izložbi je sudjelovalo sto trideset pet izlagača. Od sto četrdeset sedam nagrada dodijeljeno je osam zlatnih kolajni koje su dobili poljodjelci, a samo jedna data je ribaru.[8]

Druga velika nacionalna izložba priređena je u Zagrebu (1891) u povodu 50. obljetnice utemeljenja Hrvatsko-slavonskog Gospodarskog društva. To je bio najveći izložbeni pothvat u hrvatskim zemljama u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća. Dalmatinski proizvodi bili su izloženi u posebnom paviljonu, poznatom pod imenom »Dalmatinska kuća«, na prostoru današnjega istočnog dijela Rektorata Sveučilišta u Zagrebu.

Koliki se značaj pridavao izložbi, svjedoče prve najave u dalmatinskom tisku (1890), koje su u proljeću slijedeće godine prerasle u pozive zadojene rodoljubljem. U jednom od tih poziva, između ostalog, piše: »Dalmacija svojim sudjelovanjem baš u tom odjelu (ribarstvo) ima dokazati da je ona živi dio jedne domovine, a da ono divno naše more tamo dolje od Istre do Crne Gore nije ni talijansko ni germansko, nego naše more«.[9]

[3] Narodne novine br. 273 od 28. XI. 1855.
[4] M. Despot, Industrija građanske Hrvatske 1860—1873, Zagreb 1970, 110.
[5] Sidro br. 20 od 12. IX. i 21 od 19. IX. 1864 i Gospodarski list br. 39 od 29. IX .1864.
[6] Objavitelj dalmatinski br. 5 od 15. I. 1873. Vidi Luigi Maschek, Manuale del regno di Dalmazia, III, Zara 1873, 320.
[7] GL br. 21 od 16. X. 1875.
[8] GL br. 22 od 30. X. i 23 od 13. XI. 1875. i Zemljak br. 73, 74, 76 1875.
[9] Gospodarski list dalmatinski od 1. I. 1891.

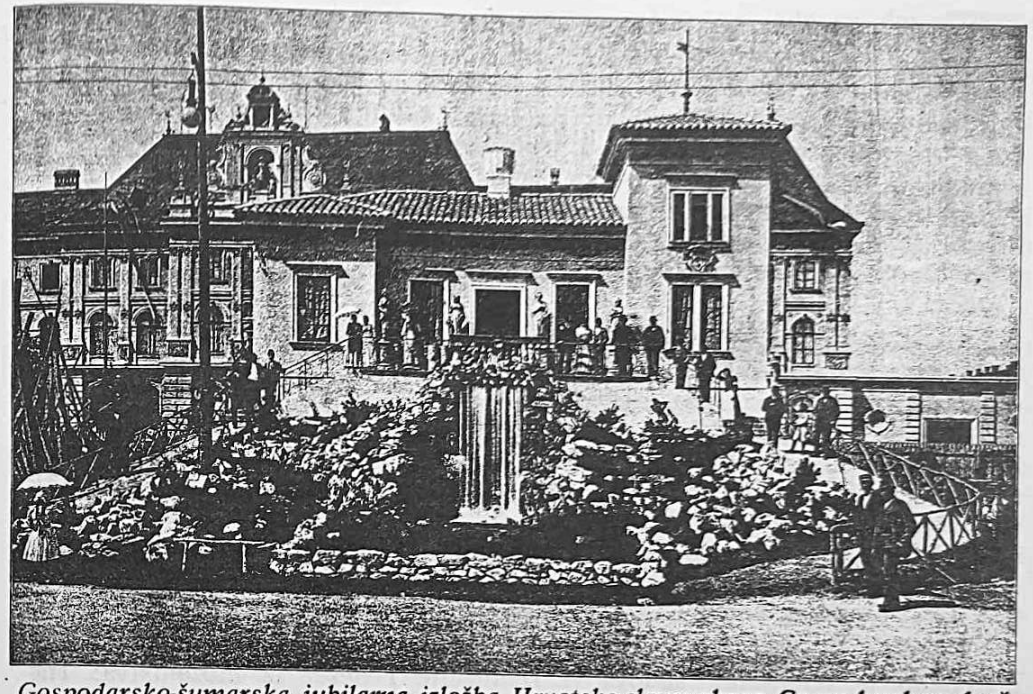

Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba Hrvatsko-slavonskoga Gospodarskog društva u Zagrebu 1891. godine — Dalmatinski paviljon

Zahvaljujući angažiranju Središnjega pokrajinskog odbora i područnih odbora, Dalmacija je ponudila rekordan broj izlagača (467), kako iz gradova tako i sela. Najviše je zastupljeno raznih vrsta vina i piva (170), voćnih proizvoda (86), poljodjelskih proizvoda (55), kućnoga obrta (42), gospodarskoga obrta (34), proizvoda ribarstva (22), rudarstva (11), proizvoda izvan razreda (11), pčelarskih proizvoda (9), gospodarske i graditeljske tehnike (7), šumarskih proizvoda (5) i tri izlagača svilarskih proizvoda.

Na izložbi su zastupljene sve vrste dalmatinskih vina, crna za križanje, crvena, stolna i desertna vina. Najviše je bilo crnoga vina za križanje, gotovo iz svih općina. Na drugom mjestu su stolna vina crvene boje, čista okusa, trpka i dosta jaka. Stolna vina ili »Hrvaščina« crvene su boje, s vinogorja Dalmatinske zagore.[10] Dobro su bila zastupljena vina s otočja srednje Dalmacije, iz okolice Splita, s otoka Brača, Hvara, Visa i Korčule. Najbolja su bila splitska vina. Najviše pohvale i nagrada dobila su desertna vina među kojima je bilo starih od tri do četiri godine.[11]

Dalmatinska ulja su lijepo zastupljena, ali tri puta manje nego vina i nisu mogla izdržati konkurenciju s uljima u istočnim i sjevernim kra-

[10] J. Ibler, Gospodarsko-šumarsko Jubilarna izložba hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891, Zagreb 1892, 162.
[11] Isto.

jevima Monarhije.[12] Ističu se južno-dalmatinska ulja iz dubrovačke okolice, Boke kotorske i Makarskoga primorja, suhe smokve s Hvara i Korčule, bademi s Visa i Šolte, a višnja iz Poljica. Tu su i razne vrsti žitarica, zatim buhač, duhan, lovorovo lišće, kadulja, cvjetača i ružmārin, vuna, predmeti kućnoga obrta. Lijepo je zastupljen domaći sir s otoka Lopuda, iz Sela Novalje na otoku Pagu, te s otoka Brača, Visa i Vrlike, a pogotovo s otoka Raba.[13] Mogle su se vidjeti slatkovodne ribe iz rijeke Zrmanje, koje je poslao Jure Ivanković iz Ervenika, te one iz rječice Ljute kod Dubrovnika od Balda Kosića. Zapažene su jegulje te strugači i rakovi.[14]

Struktura nagrada govori o kvaliteti proizvoda. Veliku kolajnu dobili su Joso Berić i Filomena Begović iz Vrlike i Simo Janković iz Kistanja. Malu kolajnu i dvadeset franaka primili su Todor Amanović, Ana Šarić, Marija Mitrović, Juraj Ivanković, Ante Ljubić iz Ervenika, Ljubica Lovrović i Faust Rasol iz Silbe i Joso Vuković iz Vrlike. Počasnu diplomu primio je seoski župnik Ante Šurija iz Prvić-Šepurine, a veliku kolajnu za vino Đuro Marušić, župnik iz Svinišća kod Omiša, Jelisava Čorić iz Vodica i ud. Marta iz Jesenica nedaleko od Splita, Antun Pasabanda iz Vignja na poluotoku Pelješcu za maraskin i Filip Vojnović iz Duća kod Omiša za prošek.[15]

Na međunarodnom natjecanju u kušnji maslinova ulja u Splitu (1896) priređeno je tridesetak sudova iz Dalmacije i deset iz inozemstva: Italije, Francuske, Alžira i Tunisa. Podijeljeno je više medalja i novčanih nagrada. Među nagrađenim su Jerko Kugrusović iz Sutivana, Vinko Nazor iz Bobovišća, Urban Gardum iz Makarske, Vinko i dr. Ivan Nazor iz Bobovišća, te Ivan Antičević iz Postira. Od šest najboljih ulja na splitskoj kušnji, pet je s otoka Brača.[16]

Na prijedlog pokrajinskog Namjesništva i Poljodjelskoga vijeća o potrebi priređivanja mjesnih izložbi stolnoga grožđa, Kotarska gospodarska zadruga u Šibeniku prihvatila je zadarsku inicijativu i u rujnu 1899. organizirala takvu izložbu. Šezdeset dva izlagača izložila su četrdeset sedam sorti stolnoga grožđa,[17] iz kotara i grada Šibenika. Svatko je mogao izložiti četiri do šest grozdova, te je na izložbi moglo biti osamsto do devetsto biranih grozdova stolnoga grožđa.[18] Grožđe je bilo podijeljeno na sedam skupina za zobanje i za vino s odrina, krša i polja. Bilo je grozdova težine preko tri kilograma ili jagoda težine od jednoga dekagrama. S obzirom na bolest na lozi, izložba je pokazala da se samo pomoću modre galice i sumpora može imati zdravo grožđe, pitka i trajna vina. Koliko je zanimanje pobudila ova izložba kod građana i seljaka, potvrđuje podatak da ju je za tri dana posjetilo oko šest tisuća osoba iz grada i okolice.

Uoči samoga rata (1913) priređena je u Beču međunarodna peradarska izložba na kojoj je sudjelovao M. Koludrović iz zadarske Brodarice s pedeset sedam kokoši, jedanaest pataka, te dobio nekoliko prvih, drugih i trećih nagrada.[19]

Ovih nekoliko lokalnih, regionalnih, državnih i međunarodnih izložbi pokazale su više od svih članaka, naputaka i predavanja realnu sliku gospodarskog stanja a napose poljodjelstva u Dalmaciji. To se očituje u strukturi, kvaliteti i broju izložaka i izlagača i podijeljenim nagradama. Iako se ovim pregledom ne iscrpljuju sve izložbe i izlagači, niti su svi dijelovi Dalmacije na održanim izložbama bili razmjerno zastupljeni, ipak sve one u cjelini i pojedinačno, od općih do specijalnih, pokazuju postupni napredak seoskoga gospodarstva. Na prvim izložbama struktura izlagača i izložaka je uska, vezana uglavnom za gradove i gradiće. Zahvaljujući konjunkturi vinogradarstva i osnivanju poljodjelskih društava, od sedamdesetih godina sve se više, uz gradove i gradiće, uključuje i selo. Najviše su zastupljeni seoski proizvođači iz srednje Dalmacije, nešto manje iz njezina sjevernoga i južnoga dijela, a gotovo nikako iz Boke kotorske. Među proizvodima najviše su zastupljene razne sorte vina: crna, crvena, stolna i desertna vina, ali se zamjećuje opadanje kvalitete otkako se pojavila bolest na lozi. Pored vina, na glasu je i maslinovo ulje i sir s otoka. Izložbe su dale poticaja uzgoju vinove loze i racionalnoga uzgoja rogate stoke, a kroz međusobno upoznavanje i povezivanje povećavala se volja za raznovrsniju i kvalitetniju proizvodnju i kupovinu proizvoda. One su pospješile robno-novčane odnose i razmjenu dobara. Nacionalne izložbe bile su događaj od prvorazrednoga značenja, one su posticale gospodarsku integraciju hrvatskih zemalja i pripadnost Dalmacije Trojednici. Na svojevrstan način one su dale podstrek gospodarskoj nacionalnoj i političkoj integraciji hrvatskoga naroda. Konačno, one su bile smotra dostignuća naprednih proizvođača sela i grada i dobar putokaz što treba činiti kako bi se Dalmacija u cjelini, a selo napose, izvukla iz zaostalosti.

3. ZADRUŽNI POKRET

Prezaduženi, za zemlju vezani i od gradskoga i varoškog lihvara, od zemljišnog vlasnika i države izrabljivan dalmatinski seljak pokušao je naći izlaz svome stanju u udruživanju u novi tip zadruga, tada proširе-

[12] J. Ibler, nav. dj., 58.
[13] Vienac, 11, 1891, 85. i br. 42, 1891, 668.
[14] J. Ibler, nav. dj., 187.
[15] J. Ibler, nav. dj., 165.
[16] PL, 11, 1896, 87.
[17] Donosimo nazive pojedinih sorti grožđa: Brunac, Maraškin, Sljivica, Trbljan, Zadarka, Plavina, Kaštelka, Lasina, Dugavista, Solina crna, Sljivica crna, Babić, Crnac, Vugava, Zlarinština, Roguljevac, Kuč, Poljak, Trbljan bijeli, Pljuskavac, Ruževina, Debit mali, Babić crni, Plavina crna jedra, Ruža bijela, Ćarapar, Plavina mala i Plavina velika, Plavina bijela, Pljuskavac, Tubljan, Dugovita i Kusina.
[18] SD, 75, 1899. i V. Belamarić, Izvještaj o prvoj izložbi Dalmatinskog stolnog grožđa za zobanje, držanog u Šibeniku dne 8, 9, 10. rujna t.g. 1898, Zadar 1898.
[19] SD, 93 od 22. XI. 1913. i NL br. 98 od 6. XII.1913, 2.

nih po Zapadnoj Evropi, a koje su odgovarale tadašnjim prilikama na dalmatinskom selu. U slijedećem izlaganju upoznat ćemo se s vrstama i karakterom tih zadruga i razvojem zadružnog pokreta na selu od druge polovice devetnaestoga stoljeća do prvog svjetskog rata.

Zadružni pokret u Dalmaciji javio se pod utjecajem razvoja zadrugarstva u Njemačkoj, Austro-Ugarskoj i Italiji. Početkom druge polovice devetnaestoga stoljeća javila su se u Njemačkoj dva tipa zadruga poznate po svojim osnivačima Vilhemu Reiffeisenu (1848—1888) i H. Schultze-Delitschu (1808—1883). Prve su iz oblasti poljodjelstva a druge zanatstva.

Prva zadruga u Dalmaciji i na hrvatskom tlu utemeljena je u Korčuli (1864) pod talijanskim nazivom »Blagajna uzajamne vjeresije na Korčuli«. To je bila prva novčarska zadruga u Dalmaciji, koja se temeljila na novčanim udjelima. Naime, to je bila kreditna ustanova kapitalističkog tipa. Do godine 1870. ona će biti jedina zadruga u Dalmaciji. Djelovala je na otocima Korčuli i Lastovu i poluotoku Pelješcu do Neretve.[1] Uglavnom je okupljala obrtnike, a kreditima je zadovoljavala potrebe zanatlija, trgovaca i poljodjelaca. Između ostalog doprinijela je iskorijenjivanju lihve na otoku.

Slijedeća zadruga utemeljena je u Skradinu (1870) pod nazivom »Cassa mutua di credito«. Imala je vinograde i voćke uz rijeku Krku, ogledni pčelinjak i stoku za križanje. Sa svojim i drugim seljačkim proizvodima sudjelovala je na poljodjelsko-industrijskoj izložbi (1872) u Trstu. Zadruga je dobila brončanu medalju za proizvodnju američkoga, španjolskog i malteškog krumpira. Sedamdesetih godina isticala se u Dalmaciji, a nakon godine 1880. njezina aktivnost počela je slabiti, tako da je poslije jedva životarila.[2]

Nakon pojave Zakona o privrednim i gospodarskim zadrugama (1873)[3] otvorene su mogućnosti razvoja zadrugarstva i u Dalmaciji. Godine 1874. pokrenuto je Društvo za lov spužava i koralja u Zlarinu te Pčelarska zadruga u Grohotama (1875) na otoku Šolti i Uljarska zadruga u Makarskoj. Zaslugom don Ivana Danila i Manfreda Borellija u selu Filipjakovu kod Zadra osnovana je (1879) »Zadruga za uzajamno pomaganje i štednju« ili »Brašćina za štednju i međusobnu potporu«. To je bila prva seoska zadruga u sjevernom dijelu Dalmacije.[4]

Osamdesetih godina opada interes za osnivanje zadruga. Doduše spominje se u selu Bogomolju na otoku Hvaru, »Veresijska bogomoljska zadruga« koju je (1884) utemeljio župnik Juraj Petrić skupa s mjesnim učiteljem.[5] Slijedeće godine Gospodarski poučnik zauzima se za osnivanje seoskih zajmovnih zadruga Reiffeisenova sustava, s obzirom na to da daju male zajmove kakvi seljacima odgovaraju, dok gradske banke imaju visoke kamate i kratke rokove isplate. Međutim, nema inicijativa za osnivanje takvih zadruga. Godine 1886. pokrenuta je akcija u Saboru da se u svakom političkom kotaru utemelji po jedna gospodarska zadruga kojima su članovi mogli biti posjednici i seljaci.[6] Dakle, takvih kotarskih zadruga trebalo je biti trinaest, međutim, godine 1893. spominje se samo jedna.[7]

Sredinom devedesetih godina dolazi do organizirana pokreta za osnivanje seoskih zadruga Reiffeisenova sustava kojima je osnovica osobna veresija.[7a] Poticaji tomu dolaze iz sjeverne Italije i Tirola, gdje je bilo priređeno više tečajeva, izložba i kongresa u svrhu promicanja toga tipa zadruga. Pionirsku ulogu u tome imao je Ivan Zotti, porijeklom iz južnoga Tirola, koji je u Dalmaciju došao na mjesto nadzornika u upravi Poljodjelskoga odsjeka u Zadru.

Do ovakva zaokreta od pojedinačnih zadruga k zadružnom pokretu, uz Zottija, za zahvaliti je nekolicini rodoljuba okupljenih oko Matice dalmatinske. Naime, prema naputku Zemaljskoga odbora i Namjesništva u Zadru nekolicina učitelja i svećenika pohađala je tečaj Reiffeisenovih zadruga u Trentu, kako bi proučili ustrojstvo i duh zadruga i da li one odgovaraju dalmatinskim prilikama. Među prvima je bio Frano Ivanišević, župnik iz Jesenica nedaleko Splita, koji je dao pozitivno mišljenje pokrajinskim vlastima u Zadru i preporučio da se pošalje nekoliko osoba na tečajeve. Na račun Namjesništva u Trento su otputovali Vjekoslav Radica iz Splita, Vinko Belamarić iz Šibenika, Ivo Babić iz Zadra, Bartul Matijaca iz Paga i Marko Vrsalović s Brača. Po povratku iz Italije Frane Ivanišević održao je više predavanja u Splitu, Šibeniku, Biogradu, Murteru i drugim mjestima, potičući težake na udruživanje.

Od sredine devedesetih godina pokreće se više zadruga različita sustava. U selu Jesenice, općina Obrovac, godine 1894. utemeljena je mljekarska zadruga,[8] prva takve vrste u Dalmaciji. U splitskom predgrađu Lučcu (1896) talijanaši su pokrenuli zadrugu pod nazivom »Tvrtka (težačka) zemljoradnička zadruga« ili »Cassa agraria spalatina«. Iste godine u Splitu je osnovana Splitska poljodjelska blagajna, kako bi se težaci oteli lihvarima. Viški talijanaši osnovali su zadrugu pod imenom »Cassa agricola« ili »Zemljoradnička zadruga«,[9] kojoj su članovi bili većinom Hrvati, kao u Lučcu. Zatim slijede u Makarskoj, Hvaru, te »Seoska zajmovna blagajna« u Pučišćima na otoku Braču, kao najstarija hrvatska

[1] Zadrugarstvo u Dalmaciji (u knjizi: Privreda i radnici u Dalmaciji, Split 1929; sv. 214—226; M. Vučković, Zadrugarstvo, Zadružna štampa 1957, 26; R. Kovačević, Blagajna uzajamne vjeresije u Korčuli, Zagreb 1974, 9, 17 (u knjizi: 110 godina zadrugarstva Hrvatske, Zagreb 1974) i S. Komar, 110 godina od prve zadruge u Hrvatskoj (u knjizi, 110 godina zadrugarstva Hrvatske, Zagreb 1974).

[2] PPS, 2, 1908, 4.

[3] List državnih zakona, 70, 1873.

[4] NL od 10. XI. 1879. Zadruga u Filipjakovu u početku je nazvana Brašćina, a njezini članovi »Bratimi«. Kasnije se dolazi do naziva zadruga i zadrugari, ali se upotrebljava riječ »Blagajn« i »Bratovština«.

[5] NL br. 7 od 26. I. 1884.

[6] Pokrajinski list zakona i naredbama za Dalmaciju br. 34, 1886.

[7] Poljodjelski Viestnik br. 8 od 16. X. 1893, 1, 2. PL br. 2 od 19. I. 1899.

[7a] Zadrugar br. 6, lipanj 1908, 99—100.

[8] NL br. od 28. I. 1899.

[9] Sloboda, 73, 1906, 3.

zadruga u splitskom okružju. Do godine 1900. osnovano je još nekoliko seoskih zajmovnih blagajni Reiffeisenova tipa u Solin-Vranjicu (1898), Pločicama (1898) u Konavlima, pelješkoj Kuni (1898), Koljanu (1898), u splitskom Velom Varošu (1898), Župi Rašćane (1898), Murteru (1898), u poljičkim Jesenicama (1898), Primoštenu (1899), Prvić-Šuperini (1899), Povljima (1899), te Vrlici, Šibeniku, Pagu, Starom Gradu na otoku Hvaru i Novigradu.[11] Uljarska zadruga u Povljima na otoku Braču prva je zadruga takve vrste u Dalmaciji. Pučka štedionica i zajmovna blagajna u Pagu proširila je rad među seljacima na otoku, te su preko nje dolazili do raznovrsnije i jeftinije robe.[12] I godine 1900. najviše je osnovano seoskih blagajni s neograničenim jamstvom, a neke će među njima poslije prve godine djelovanja prestati s radom. Iz primorja i s otoka ovaj tip zadruga postupno se širi i u Dalmatinsku zagoru, a najviše u Imotsku krajinu.[13] Pored seoskih blagajni, javljaju se u Dalmaciji i uljarske zadruge, te prva dalmatinska vinarska zadruga u Bolu (1899).[14]

Uz seoske blagajne, godine 1898. utemeljen je Zemljišnoveresijski zavod, koji je izdavao zajmove, uz male kamate, a djelovao je sve do godine 1924. On je dijelio zajmove kako bi se seljaci lakše udruživali, za obnovu poljodjelstva i gradnju kuća. Svakako, Zavod je pomogao suzbiti lihvarstvo, ali je bio nepristupačan siromašnijim seljacima.[15] Godine 1899. formiran je Fond za unapređenje zadrugarstva, koji pomažu pokrajina i država. Od njega su dobivali pomoć oni koji su odlazili na školovanje u Trento. Po povratku držali bi javna predavanja i tečajeve, koji bi trajali po dva tjedna.[16]

Nakon godine 1900. zadružni pokret je u stalnom razvoju. Mnogi su bili uvjereni da će se pomoću seoskih blagajni pučanstvo osloboditi lihve i prijeći na racionalniju obradu zemlje i štednju. Najveći broj je osnovan od godine 1907. do 1910. Do godine 1905. veliki broj tih zadruga podupirao je Promicateljni odbor u Splitu. Da bi se uredno vodilo knjigovodstvo, po seoskim blagajnama, u zadarskoj Bogosloviji i Učiteljskoj školi u Arbanasima kod Zadra, davale su se pouke, kako bi budući seoski župnici i učitelji bili upućeni u vođenju knjigovodstva u zadrugama.

Prva seoska blagajna otvorena je u Pučišćima na Braču, pod nazivom Zadružna seoska zajmovna blagajna (1896) s neograničenim jamstvom. Prestala je djelovati godine 1910. Unaprijed se otvaraju i druge vrste zadruga različita sustava — npr. vinarske, uljarske, ribarske, potrošno-obrtne, klesarske, pčelarske, ružmarinske, mljekarske i druge zadruge. Seoske blagajne osnovane su isključivo u hrvatskim selima, a u srpskim selima su zemljoradničke zadruge pod srpskim imenom. Prva

[10] S. Zadrugarstvo u Dalmaciji, II, Sloboda br. 75 od 28. XI. 1906.
[11] NL br. 8 od 28. I 1899, PL br. 16 od 16. III i br. 8 od 10. IV 1899.
[12] M. Suić, nav. dj., 69.
[13] NL br. 11 od 8. II 1899. Vidi A. Ujević, Imotska krajina, Split 1953, 174. Usp. Zadrugar br. 6, lipanj 1908, 99—100.
[14] PL br. 10 od 18. V. 1899.
[15] F. Ivanišević, Zadružni savez u Splitu i Zemljišno-veresijski zavod u Zadru, NL br. 42 od 25. V 1908.
[16] P. Ćulić, Koju korist pruža zadruga našem seljaku, Zadrugar, 9, 1913 268.

srpska seoska zemljoradnička zadruga osnovana je u Kamenarima (1902) u Boki kotorskoj.

Razvoj zadrugarstva na zadarskom području je neujednačen. Najviše je zadruga u priobalnom dijelu, zatim u gravitacionom zaleđu pa na otocima.[17] U šibenskom kraju zadrugarstvo se počelo širiti od godine 1898, kada su u Šibeniku i Murteru osnovane poljodjelske zajmovne blagajne. Uglavnom se osnivaju seoske zajmovne zadruge, zatim potrošno-obrtne, ribarske i uljarske zadruge.[18] Obično je po jedna zadruga u selu, rijetko dvije — kao u Batini. I u šibenskoj okolici zadruge su neravnomjerno raspoređene, a u okolici Skradina ih uopće nema.

U splitskom gravitacionom području djeluju seoske blagajne koje se bave štednjom i zajmovima, uz neograničeno jamstvo. Manje je obrtno-proizvodnih zadruga uz ograničeno jamstvo. Najviše ih je na otoku Hvaru, ali ih nema u općinama Klis, Muć, Lećevica, Vrgorac, Kaštel-Sućurac, Kaštel-Novi, Postira, Sutivan, Sućuraj i Šolta. Na tom području obitava oko sedamdeset tisuća stanovnika. I u ovom je dijelu Dalmacije neravnomjeran raspored zadruga. Na otocima ih je najviše, u primorju manje, a u Zagori najmanje. U općini Hvar jedna zadruga je na osamsto stanovnika, a u općini Sinj jedna zadruga je na dvadeset jednu tisuću stanovnika.[19] Prema tome, na otocima je zadrugarstvo dvostruko razvijenije nego u primorju i šestorostruko nego u Zagori. Uzroke treba vidjeti u tome što je narod na otocima i priobalju prosvjećeniji i imućniji.

U dubrovačkoj okolici lijepo su rasprostranjene seoske zajmovne blagajne, vinarske, uljarske i obrtničko-potrošačke zadruge. Uglavnom, sve su po selima i nisu ograničene samo na jedno selo u kojemu je sjedište zadruge. Djelokrug zadruge u Mandaljeni proširuje se na Župu a vinarska zadruga u Grudi na Konavle.[20]

Na bokokotorskom području prva zadruga na selu utemeljena je godine 1902. u Kamenarima. Od petnaest zadruga jedanaest ih je sa srpskim a tri s hrvatskim obilježjem. Jedna činovnička je s hrvatskim nazivom. Prva ribarska zadruga u Boki je u mjestu Muo (1906). Srpske zadruge gotovo su sve zemljoradničke s neograničenim jamstvom. Ovdje nema zadruga s talijanskim nazivom i obilježjem. I u Boki kotorskoj zadruge su neravnomjerno raspoređene. U pet općina nalazi se petnaest zadruga, a u ostalih jedanaest općina: Risan, Perast, Dobrota, Prčanj, Stoliv, Lastva, Luštica, Tivat, Krtole, Budva, Sprič nema nijedne zadruge.[21]

Početkom dvadesetoga stoljeća toliko je narastao broj zadruga da je došlo do osnivanja Zadružnoga saveza u Splitu[22] (1907) i nakon toga

[17] Sloboda, 72, 1906, 3.
[18] PPS, 2, 1908, 4.
[19] S. Zadrugarstvo u Dalmaciji, II, Sloboda br. 73 i 75 od 28. XI. 1906.
[20] Sloboda, 93, 1907, 6, 7.
[21] Sloboda, 93, 1907, 6, 7. i S. Zadrugarstvo u južnoj Dalmaciji, Sloboda br. 6 od 16. II 1907.
[22] Zadrugar, 1, 1908, 1. Ovaj list je glasilo Saveza. Još su bila dva zadružna lista i to Srpska zora — glasilo Saveza srpskih zadrugara i Narodni gospodar — glasilo Ljubljanske sveze.

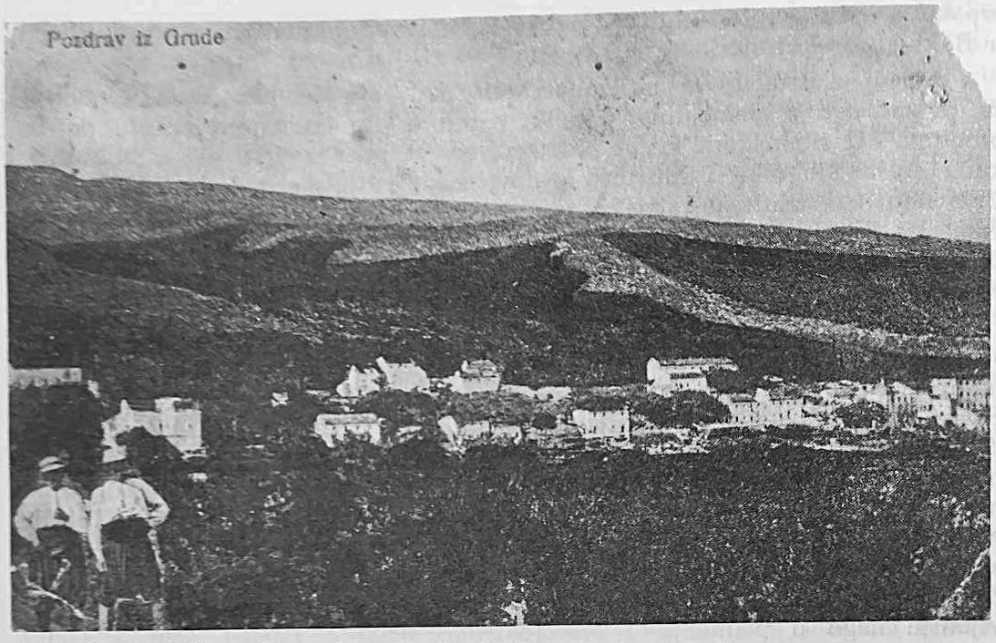

Selo Gruda u Konavlima. Vlasnik dr Stijepo Obad — Zadar

Saveza srpskih privrednih zadruga u primorju sa sjedištem u Dubrovniku i Zadružne sveze u Ljubljani koja je djelovala preko svoga Odbora u Splitu. U Zadružni savez bile su udružene zadruge koje su bile pod nadzorom Zemaljskoga odbora, zatim samostalne zadruge te zadruge Ljubljanske sveze. Srpske zadruge iz sjevernodalmatinske Zagore i Boke kotorske okupile su se u Savez srpskih primorskih zadruga. Otada zadružni pokret ulazi u svoju drugu razvojnu fazu. Bio je utemeljen Odsjek pokrajinskoga poljoprivrednog vijeća koji se starao o zadrugarstvu i davao mišljenja vladi o položaju zadruga. Savez je u početku okupljao šezdeset šest zadruga s oko dvanaest tisuća članova od Raba do Kotora.

Na drugoj godišnjoj skupštini Saveza u Zadru zaključeno je da se pristupi osnivanju uljarskih i ribarskih zadruga, kojih je malo, posebno vinarskih, na zadarskom i šibenskom području, primjerice u Vinjercu, Molatu, Istu, Olibu, Silbi, Skradinu, Primoštenu itd. Iseljenici su donosili amerikansku lozu koja se dobro prilagodila klimi i tlu, te su vinarske zadruge bile prijeko potrebne.[23]

Struktura zadruga različitoga sustava u Zadružnom savezu izgledala je ovako: seoskih pučkih blagajni (91), pučkih štedionica (10), potrošačko-obrtnih zadruga (21), ribarskih (7), mljekarskih (1), zadruga za brodogradnju (1), drvodeljskih (1), pripomoćnih (1), prosvjetnih (1), gospodarsko-privrednih (1) i svilarskih (1). Savez je okupio (1910) oko dvadeset pet tisuća zadrugara.[24]

[23] Zadrugar od 7. VII. 1909, 98.
[24] Zadrugar, 1, 1910, 2.

Član zadruge mogao je biti samo starješina obitelji. Najviše zadruga bilo je u zadarskom kotaru (33), splitskom (32), hvarskom (16), korčulanskom (12), benkovačkom (11), bračkom (10), a u ostalim kotarima manje od deset zadruga.

Zadružni savez pomogao je zadruge u nabavi umjetna gnojiva, zaštitnih sredstava, sadnica, plemenitih pasmina stoke, savjetima u proizvodnji vina, ulja, višanja, maslina. Tako je vinarska zadruga u Bolu unaprijedila dalmatinska vina. Uz crna vina proizvodila je i bijela i opole. Preko seoskih blagajni i ostalih zadruga Savez je opskrbljivao seljake galicom, sumporom, sadnicama, hranom i sredstvima za rad. Na taj način kvaliteta proizvoda se poboljšala, a time i cijena.

Po broju zadruga najveći je bio Zadružni savez (151), zatim Ljubljanska sveza (60), pa Srpski savez (40).[25] Od godine 1907. broj zadruga se povećava u sva tri saveza. Najviše su zastupljene seoske blagajne, zatim privredno-gospodarske, novčane, konzumne, pa obrtne zadruge. Godine 1909. bilo je u Dalmaciji tristo četiri, a koncem godine 1911. četristo trideset četiri zadruge. Navest ćemo uljarske zadruge koje su djelovale u slijedećim mjestima: Žman, Iž Veliki, Preko, Kali, Banj, Murter, Povlja, Pučišća, Igrane, Tučepi, Brist, Brusje, Orašac, Praskavica.[26] Na koncu 1913. Savez srpskih zadruga okupio je pedeset pet zadruga, od toga četrdeset blagajni, devet zajmovnih, dvije ribarske, tri uljarske i jedna središnja kasa. Imao je oko pet tisuća članova. Ljubljanska sveza imala je osamdeset četiri zadruge, od toga pedeset sedam blagajni, šest zajmovnih, deset ribarskih, dvije uljarske i sedam potrošnih zadruga. Odnosi između Zadružnoga saveza i Sveze nisu bili najbolji zbog međusobne konkurencije. Poslije duljega prepiranja došlo je do pomirbe. Sveza se povukla iz Dalmacije, a Zadružni savez primio je sve njezine zadruge u svoje članstvo. Tako uoči prvoga svjetskoga rata prestaje rad Ljubljanske sveze u Dalmaciji, a dalje ostaju ojačali Zadružni savez i Savez srpskih privrednih zadruga.

Kroz zadružni pokret pojavila se i zadružna misao za koju su se zalagali, među ostalima, Ivan Zotti,[27] Frane Ivanišević,[28] Srećko Karaman,[29] Ante Miličević[30] i drugi. Svi oni potiču na udruživanje u seoske blagajne koje će uputiti seljake na bolju obradu zemlje i štednju, razvijanje međusobne solidarnosti koja se treba očitovati u jamčenju i priticanju u nevolji.[31] Frane Ivanišević preporučivao je seljacima da se međusobno udruže u seosku blagajnu, s tim da kuće i zemlju dadu u zadrugu. Ukoliko

[25] Zadrugar, 1, 1910, 2.
[26] NL, Jubilarni broj iz 1912, 59.
[27] Osnova djelovanja za promicanje gospodarstva u Dalmaciji, Zadar 1897.
[28] O težačkoj veresiji po Reiffeisenovu sustavu, Split 1891. i Seoske blagajne, Zadar 1898.
[29] Seoske Zajmovne blagajnice, Zagreb 1895; Zajmovne blagajne po sustavu Reiffeisena, Split 1894.
[30] O vjeresijskim prilikama seljaka i manjih posjednika u Dalmaciji, Glasnik Matice dalmatinske, 2, Zadar 1903. i Gospodarsko-ekonomsko stanje. O zajmovima blagajnama po Dalmaciji, Glasnik Matice dalmatinske, 3, Zadar 1904.
[31] F. Ivanišević, O težačkoj veresiji po Reiffeisenovu sustavu, 70.

neki član blagajne propadne, svi ostali članovi treba da mu priteknu u pomoć. Udruženi novac u blagajni posuđuje se samo članovima. Seljaci su obično tražili novac za sjeme, sumpor, galicu, umjetno gnojivo, poneki za nabavu željeznoga pluga i druge kućne potrebe. Pošto je bilo sušnih i nerodnih godina, rok isplate duga bi se produžavao. Ukoliko bi dužnik produžavao isplatu, Blagajna bi njega i jamca upozorila na obvezu. Ako se ne bi odazvao, dug bi se naplatio putem suda.

Pored seoskih blagajni, Srećko Karaman zagovarao je osnivanje školskih štedionica,[32] poput onih u Belgiji, Engleskoj, Francuskoj, Italiji, Njemačkoj i zemljama Austro-Ugarske Monarhije. Preko školskih blagajni pokušao se pripremiti teren za osnivanje seoskih blagajni. Međutim, bio je slab odaziv. Marko Vrsalović, putujući učitelj zadrugarstva, upućivao je seljake u zadrugarstvo i objašnjavao im propise oko vođenja zadruga. Nije u tome zaostajao ni I. J. Bervaldi, koji je svojom knjižicom[33] popularizirao zajmovne blagajne i pobliže objašnjavao seljacima kakvu korist one pružaju.

Seoske blagajne organizirane su na slijedeći način. Upravu blagajne čini pet do sedam najpoštenijih osoba u selu. Budući da su blagajne osnivane u većim selima, sjedištima župa i osnovnih škola, inicijatori i organizatori blagajni obično su bili seoski župnici, učitelji, glavari i ugledniji i imućniji seljani. Nitko ne prima novac za rad u upravi blagajne. Na glavnoj skupštini podnosi se izvještaj o radu, stanju novca u blagajni, dugovima i raspravlja se o seoskim potrebama.

Kolikogod se nastojalo pomoći seljaku, on se opirao seoskim blagajnama sve dok se ne bi uvjerio u njihovu korist. Ta korist se očitovala u malome kreditu koji njemu odgovara, malim kamatama, mogućnosti da nabavi mnoge potrepštine, uz niže cijene, te se na taj način oslobađao visokih cijena koje su nametali varoški i gradski trgovci. Mnogi su se uvjerili, poslije godine 1900, da takav tip zadruga najviše odgovara dalmatinskome seljaku. One su preuzele ulogu gradskih novčanih zavoda na selu. Tamo gdje ih nije bilo, cvjetalo je lihvarstvo. U primorju i na otocima imale su raznovrsno poslovanje. Obično su djelovale u okviru većega sela, a u Zagori su obuhvaćale više sela, ovisno o raštrkanosti naselja, konfiguracije tla, prometnica i tome slično.

Što se pak tiče ostalih zadruga, različita sustava, one se javljaju poslije 1899, kada je osnovana Prva dalmatinska uljarska zadruga u Povljima. Uz zajmovne blagajne, kojih je najviše na selu, ostale zadruge su pretežno potrošno-obrtničke, ribarske, uljarske, vinogradarske i zemljoradničke zadruge sa srpskim obilježjem. Kreditne zadruge okupila je Zadružna sveza, u kojoj je bilo učlanjeno oko šezdeset zadruga. Ostale zadruge, kojima je teško utvrditi točan broj, uglavnom su bile učlanjene u Zadružni savez.

[32] S. Karaman, nav. dj., 32—33. i PL br. 24 od 16. XII 1897.

[33] Duh seoskih zajmovnih blagajna prema načelima B. Rajfajzena, Zadar 1903.

Ukratko se može reći slijedeće. Nakon osnutka prve zadruge na hrvatskom tlu godine 1864. u Korčuli, temelji zadrugarstva su postavljeni Zakonom o privrednim i gospodarskim zadrugama (1873), tako da dolazi do osnivanja nekoliko zadruga različita sustava u gradovima, gradićima i rijetkim selima, na primjer u Filipjakovu (1879) — sve kratka trajanja. Da nije bilo više zadruga, osobito na selu, uzroke treba tražiti u neznanju i siromaštvu seljaka, pomanjkanju smisla za udruživanje i međusobno pomaganje, u nemaru obrazovanih pojedinaca u gradu za narodni probitak na selu i nepovjerenju neprosvijećenoga i izrabljivanoga sela prema gradu, kao i nedovoljnoj pomoći austrijskih vlasti oko pokretanja zadruga.

Sredinom devedesetih godina dolazi do zaokreta u zadrugarstvu. Nekolicina obrazovanih ljudi organizirano je prišla osnivanju kreditnih zadruga Reiffeisenova sustava, kojima je osnovica bila osobna veresija. I austrijske vlasti pokazuju više zanimanja za razvoj gospodarstava uopće. Uz seoske zajmovne blagajne pokreću se obrtničko-potrošačke, ribarske, uljarske, vinogradarske i druge zadruge različita naziva i sustava i među njima zemljoradničke zadruge srpskoga obilježja. Poslije godine 1900. zadružni pokret je u punome zamahu.

Osnivanjem zadruga selo se postupno uvlači u robno-novčane odnose i otima lihvarstvu. One su utemeljene na načelima dobrovoljnosti, demokratičnosti, slobode ulaska i izlaska, kolektivna rukovođenja i odlučivanja, iako u praksi uvijek nije bilo tako. Korist od zadruga imali su članovi, a to su dobrim dijelom bili imućniji seljaci, a siromašniji se nisu mogli koristiti povlasticama u nabavi seoskih potrepština po nižim cijenama. Jedni su se domovi, koristeći zajmove, gospodarski uzdizali, a drugi koji su još uvijek bili u kolonatskim i kmetskim odnosima, pogođeni bolešću na lozi, visokim cijenama, nerodicama i lihvarstvom u Zagori, ekonomski su propadali. S druge strane, razvoj zadruga je neujednačen. Najviše ih je u priobalnom dijelu i na otocima, a najmanje u Zagori, gdje su bile veoma potrebne. Tamo gdje je narod prosvjećeniji i imućniji, bilo je više zadruga. Mnoge su se među njima gasile, pa opet obnavljale pod istim ili različitim nazivom i karakterom. Zadružni pokret se širi iz primorja prema Zagori, iz gospodarski razvijenijeg i prosvjetno naprednijeg u zaostaliji dio Dalmacije.

Zadružni pokret na selu prošao je kroz dvije faze. Prva faza započinje sredinom devedesetih godina s osnivanjem seoskih zajmovnih blagajni, kojima se pridružuju ostale zadruge i traje do godine 1907, kada započinje druga uzlazna faza koja traje do konca prvoga svjetskog rata (s najvišim dometom godine 1910). Organizirane su u tri zadružne asocijacije: Zadružni savez, Ljubljansku svezu i Savez srpskih privrednih zadruga u primorju, uglavnom iz gospodarskih i političkih motiva. Zadruge Zadružnoga saveza proširene su u hrvatskim, a one Saveza srpskih privrednih zadruga u srpskim selima, dok Ljubljanska zadružna sveza nije imala političkih nego gospodarskih razloga da u sjevernoj Dalmaciji okupi veći broj zadružnih članica. Njezine članice dobivale su povoljne zajmove, ali su vraćani uz lihvarske kamate. Zadružni savez pretendirao je na

to područje i došao u sukob sa Svezom, tako da je ona na koncu napustila zadruge u Dalmaciji koje su pristupile Zadružnom savezu.

U cjelini uzevši, pojava zadruga u Dalmaciji pomogla je suzbijanju lihvarstva, racionalnom gospodarenju, boljem radu, primjeni agrotehničkih mjera, štednji i razvoju društvene svijesti na selu. Svakako, one su doprinijele gospodarskom, moralnom, prosvjetnom i kulturnom zbližavanju seljaka. Gdje su one postojale, seljaci su sigurniji, neovisniji, gospodarski jači i slobodniji, što se očitovalo i u političkom životu. Sa zadružnim pokretom udareni su temelji zadružnom tisku, tada su se u nas javili prvi zadružni stručnjaci, a s njima i zadružna misao.

PREGLED ZADRUGA[34]

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
1.	Seoska blagajna	Arbanasi	1901.	1901.	Neograničeno	
2.	Ribarska zadruga	Babino polje	1910.	1910.	Ograničeno	Prestala s radom godine 1911.
3.	Gospodarska hrvatska pučka zadruga	Bačina	1908.	1909.	Ograničeno	
4.	Seoska blagajna	Bajagić	1906.	1907.	Neograničeno	
5.	Seoska blagajna	Banj	1907.	1907.	Neograničeno	
6.	Ribarska zadruga	Banj	1909.	1909.	Ograničeno	
7.	Uljarska zadruga	Banj	1911.	1911.	Ograničeno	
8.	Seoska blagajna	Banjevci	1907.	1908.	Neograničeno	
9.	Obrtna vjeresijska i privredna zadruga za pomorski ribolov	Baošić	1906.	1906.	Ograničeno	
10.	Gospodarsko trgovačko društvo	Barbat (Rab)	1907.	1908.	Ograničeno	
11.	Ribarska zadruga	Barbat — Banjol	1911.	1911.	Ograničeno	
12.	Potrošno-obrtna zadruga	Betina	1908.	1908.	Ograničeno	
13.	Zadruga za brodogradnju	Betina	1908.	1909.	Ograničeno	

[34] Ovaj pregled zadruga na dalmatinskom selu temelji se na podacima crpljenim iz onodobne periodike, ponajviše iz Zadrugara, Slobode i Pučkog lista. Svakako da u ovom popisu nisu navedene sve zadruge, mogući su ispravci naziva, godina osnutka i registracija, jer informacije s terena nisu uvijek bile točne.

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
14.	Seoska blagajna	Bibinje	1907.	1907.	Neograničeno	
15.	Srpska zemljoradnička zadruga	Bilišane	1909.	1910.	Neograničeno	
16.	Srpska zemljoradnička zadruga	Biovičino selo	1907.	1907.	Neograničeno	
17.	Srpska zemljoradnička zadruga	Biskupija	1907.	1907.	Neograničeno	
18.	Gospodarska zadruga	Blato	1910.	1910.	Ograničeno	
19.	Hrvatska seoska blagajna	Bobovišća	1908.	1908.	Neograničeno	
20.	Hrvatska seoska zadruga	Bogdašić	1910.	1910.	Neograničeno	
21.	Hrvatska pučka blagajna	Bogomolje	1908.	1908.	Neograničeno	
22.	Seoska blagajna	Bračević	1907.	1908.	Neograničeno	
23.	Srpska zemljoradnička zadruga	Brajić	1910.	1910.	Neograničeno	
24.	Seoska blagajna	Brela	1901.	1902.	Neograničeno	
25.	Uljarska zadruga	Brist	1910.	1910.	Ograničeno	
26.	Ribarska zadruga	Broce	1910.	1910.	Ograničeno	
27.	Seoska zajmovna štedionička blagajna	Brusje	1900.	1900.	Neograničeno	
28.	Ružmarinska zadruga	Brusje	1903.	1903.	Ograničeno	
29.	Uljarska zadruga	Brusje	1910.	1910.	Ograničeno	
30.	Seoska blagajna	Čepikuće	1909.	1909.	Neograničeno	
31.	Seoska blagajna	Čilipi	1906.	1906.	Neograničeno	
32.	Prominska seoska zadruga	Čitluk	1907.	1907.	Neograničeno	
33.	Zajmovna seoska blagajna	Dicmo Donje	1900.	1900.	Neograničeno	
34.	Seoska pučka blagajna	Dicmo Donje	1907.	1907.	Neograničeno	
35.	Hrvatska seoska blagajna	Dicmo Donje	1907.	1907.	Neograničeno	
36.	Cassa agricola in Dol, Brazza Dolska težačka blagajna	Dol (Brač)	1907.	1907.	Ograničeno	
37.	Seoska blagajna	Dol (Hvar)	1909.	1909.	Neograničeno	
38.	Seoska blagajna	Dolac (Šibenik)	1903.	1903.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1904.
39.	Seoska blagajna	Dolac Donji	1900.	1900.	Neograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
40.	Ribarska zadruga	Doli	1910.	1910.	Ograničeno	Prestala s radom godine 1910.
41.	Seoska blagajna	Donje Selo	1907.	1907.	Neograničeno	
42.	Seoska blagajna	Dračevica	1905.	1905.	Neograničeno	
43.	Seoska blagajna	Dugopolje	1907.	1907.	Neograničeno	
44.	Srpska zemljoradnička zadruga	Đevrska	1903.	1904.	Neograničeno	
45.	Srpska zemljoradnička zadruga	Evernik	1908.	1908.	Neograničeno	
46.	Consorzio per risparmioe reciproca assistenza	Filipjakov	1879.	1879.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1887.
47.	Seoska blagajna	Gdinj	1907.	1908.	Neograničeno	
48.	Srpska zemljoradnička zadruga	Glavati	1904.	1904.	Neograničeno	
49.	Plemenska privredna zadruga Lazarević	Glavatičić	1909.	1909.	Ograničeno	
50.	Srpska zemljoradnička zadruga	Glavatići (Grbalj)	1904.	1904.	Neograničeno	
51.	Srpska zemljoradnička zadruga	Glavina	1908	1908.	Neograničeno	
52.	Seoska blagajna	Gornje Selo	1907.	1907.	Neograničeno	
53.	Seoska zajmovna blagajna	Grablje	1900.	1900.	Neograničeno	
54.	Ružmarinska zadruga	Grablje	1902.	1902.	Ograničeno	
55.	Zajmovna blagajna	Grabovac	1900.	1900.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1906.
56.	Seoska zajmovna blagajna	Gradac (Drniš)	1906.	1906.	Neograničeno	
57.	Seoska blagajna	Gradac (Makarska)	1907.	1907.	Neograničeno	
58.	Hrvatska pučka blagajna	Gradac (Makarska)	1907.	1907.	Neograničeno	
59.	Uljarska zadruga	Gradac (Makarska)	1910.	1910.	Ograničeno	
60.	Srpska zemljoradnička zadruga	Gradište	1905.	1905.	Neograničeno	
61.	Uljarska zadruga	Gradište	1910.	1910.	Ograničeno	
62.	Soltanska zadruga	Grohote	1910.	1910.	Neograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
63.	Pčelarska zadruga	Grohote	1910.	1910.	Neograničeno	
64.	Prva konavoska vinarska zadruga	Gruda	1906.	1906.	Ograničeno	Prestala s radom godine 1907.
65.	Seoska blagajna	Gruda	1910.	1910.	Neograničeno	
66.	Seoska blagajna	Hrvace	1907.	1908.	Neograničeno	
67.	Seoska blagajna	Humac Donji	1907.	1907.	Neograničeno	
68.	Uljarska zadruga	Igrane	1900.	1900.	Ograničeno	Prestala s radom godine 1905.
69.	Seoska blagajna	Igrane	1907.	1907.	Neograničeno	
70.	Uljarska zadruga	Igrane	1909.	1909.	Ograničeno	
71.	Hrvatska katolička blagajna	Igrane	1910.	1910.	Neograničeno	
72.	Ribarska zadruga	Ist	1907.	1907.	Ograničeno	
73.	Potrošno-obrtna zadruga	Ist	1908.	1909.	Ograničeno	
74.	Druga ribarska zadruga	Ist	1911.	1911.	Ograničeno	
75.	Srpska zemljoradnička zadruga	Ivoševci	1908.	1908.	Neograničeno	
76.	Potrošno-obrtna zadruga	Iž Mali	1906.	1906.	Ograničeno	
77.	Seoska blagajna	Iž Mali	1910.	1910.	Neograničeno	
78.	Potrošno-obrtna zadruga	Iž Veliki	1905.	1905.	Neograničeno	
79.	Uljarska zadruga	Iž Veliki	1910.	1910.	Ograničeno	
80.	Seoska blagajna	Iž Veliki	1910.	1910.	Neograničeno	
81.	Seoska blagajna	Janjina	1902.	1902.	Neograničeno	
82.	Uljarska zadruga	Janjina	1909.	1909.	Ograničeno	
83.	Pčelarska zadruga	Janjina	1910.	1910.	Ograničeno	
84.	Seoska blagajna	Jasenice	1906.	1906.	Neograničeno	
85.	Ribarska zadruga	Jasenice	1911.	1911.	Ograničeno	
86.	Industrijalna zadruga	Jasenice	1911.	1911.	Ograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
87.	Seoska blagajnica	Jesenice	1898.	1898.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1903.
88.	Poljička seoska blagajna	Jesenice	1903.	1903.	Neograničeno	
89.	Seoska blagajna	Kali	1906.	1906.	Neograničeno	
90.	Uljarska zadruga	Kali	1907.	1907.	Ograničeno	
91.	Potrošno-obrtna zadruga	Kali	1909.	1909.	Ograničeno	
92.	Hrvatska pučka blagajna	Kamen	1910.	1911.	Neograničeno	
93.	Srpska zemljoradnička zadruga	Kamenari	1902.	1902.	Neograničeno	
94.	Seoska blagajna	Kamenmost	1900.	1900.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1904.
95.	Srpska zemljoradnička zadruga	Kameno	1904.	1904.	Neograničeno	
96.	Gomilička seoska blagajna	Kaštel-Gomilica	1907.	1907.	Neograničeno	
97.	Seoska blagajna	Kaštel-Kambelovac	1900.	1900.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1907.
98.	Zadružna seoska blagajna	Kaštel-Lukšić	1900.	1900.	Neograničeno	
99.	Hrvatska seoska blagajna	Kaštel-Stari	1908.	1908.	Neograničeno	
100.	Kaštelanska plovidba	Kaštel-Sućurac	1910.	1911.	Ograničeno	
101.	Hrvatska težačka štedionica	Kaštel-Sućurac	1911.	1911.	Ograničeno	
102.	Srpska zemljoradnička zadruga	Kavač	1910.	1910.	Neograničeno	
103.	Seoska blagajna	Kijevo	1902.	1902.	Neograničeno	
104.	Pučka blagajna	Kijevo	1908.	1908.	Neograničeno	
105.	Srpska kreditna zadruga	Kistanje	1908.	1909.	Ograničeno	
106.	Seoska blagajna	Klis	1907.	1907.	Neograničeno	
107.	Srpska zemljoradnička zadruga	Kninsko polje	1905.	1905.	Ograničeno	
108.	Potrošno-obrtna zadruga	Kolan	1905.	1905.	Ograničeno	
109.	Ribarska zadruga	Koločep	1909.	1909.	Ograničeno	
110.	Seoska zajmovna blagajna	Koljane	1898.	1898.	Neograničeno	
111.	Hrvatska pučka blagajna	Kozica	1907.	1907.	Neograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
112.	Seoska blagajna	Krapanj	1910.	1910.	Neograničeno	
113.	Ribarsko-spužarska zadruga	Krapanj	1911.	1911.	Ograničeno	
114.	Srpska zemljoradnička zadruga	Krapanj	1911.	1911.	Neograničeno	
115.	Seoska blagajna	Krivodol	1907.	1908.	Neograničeno	
116.	Srpska zemljoradnička zadruga	Kruševice	1910.	1910.	Neograničeno	
117.	Seoska blagajna	Kruševo	1907.	1907.	Neograničeno	
118.	Pučka blagajna	Kučiće	1907.	1908.	Neograničeno	
119.	Seoska blagajna	Kučići-Svinišće	1907.	1908.	Neograničeno	
120.	Potrošno-obrtna zadruga	Kučišće	1911.	1911.	Ograničeno	
121.	Potrošno-obrtna zadruga	Kukljica	1907.	1907.	Ograničeno	
122.	Vinarska zadruga	Kuna	1908.	1908.	Ograničeno	
123.	Potrošno-obrtna zadruga	Kuna	1910.	1910.	Ograničeno	
124.	Rćanska zajmovna blagajna	Kuna	1898.	1898.	Neograničeno	Od godine 1907. naziva se Seoska zajmovna blagajna
125.	Potrošno-obrtna zadruga	Kut-Vis	1908.	1909.	Ograničeno	
126.	Narodni dom	Kut-Vis	1911.	1911.	Ograničeno	
127.	Seoska blagajna	Labin	1909.	1910.	Neograničeno	
128.	Seoska blagajna	Lastovo	1902.	1902.	Neograničeno	
129.	Seoska blagajna	Lećevica	1907.	1907.	Neograničeno	
130.	Pučka blagajna	Lećevica	1908.	1908.	Neograničeno	
131.	Potrošno-obrtna zadruga	Lisac	1910.	1910.	Ograničeno	
132.	Seoska blagajna	Lišane Ostrovačke	1907.	1907.	Neograničeno	
133.	Ribarska zadruga	Lopar	1908.	1908.	Ograničeno	
134.	Ribarska zadruga	Lopud	1910.	1910.	Ograničeno	
135.	Hrvatska pučka blagajna	Lovreć	1907.	1907.	Neograničeno	
136.	Seoska blagajnica	Ložišća-Bobovišća	1900.	1900.	Neograničeno	
137.	Potrošno-obrtna zadruga	Luka na Šipanu	1908.	1909.	Neograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
138.	Ribarska zadruga	Luka na Šipanu	1910.	1910.	Ograničeno	
139.	Seoska blagajna	Lukoran	1910.	1911.	Neograničeno	
140.	Potrošno-obrtna zadruga	Lumbarda	1908.	1908.	Ograničeno	
141.	Potrošno-obrtna zadruga	Lun	1906.	1906.	Ograničeno	
142.	Uljarska zadruga	Lun	1910.	1910.	Ograničeno	
143.	Hrvatska pučka štedionica	Makarska	1908.	1908.	Neograničeno	
144.	Hrvatska katolička seoska blagajna	Mali Prolor	1907.	1908.	Neograničeno	
145.	Seoska blagajna	Malo Selo-Starigrad	1907.	1907.	Neograničeno	
146.	Srpska zemjoradnička zadruga	Manastir Praskavica	1905.	1905.	Neograničeno	
147.	Srpska zemljoradnička zadruga	Manastir Režević	1908.	1908.	Neograničeno	
148.	Seoska blagajna	Mandaljena	1906.	1906.	Neograničeno	
149.	Ribarska zadruga	Maranovići	1910.	1910.	Ograničeno	
150.	Seoska blagajna	Marina	1907.	1908.	Neograničeno	
151.	Potrošno-obrtna zadruga	Mažiće	1911.	1911.	Neograničeno	
152.	Seoska blagajna	Mirlović-Zagora	1906.	1906.	Neograničeno	
153.	Srpska zemljoradnička zadruga	Mišići	1908.	1908.	Neograničeno	
154.	Župska ribarska zadruga	Mlini (Dubrovnik)	1910.	1910.	Ograničeno	
155.	Srpska zemljoradnička zadruga	Mokrine	1904.	1904.	Neograničeno	
156.	Srpska zemljoradnička zadruga	Mokropolje	1908.	1908.	Neograničeno	
157.	Ribarska zadruga	Molat	1907.	1907.	Ograničeno	
158.	Ribarska zadruga	Molunat	1910.	1910.	Ograničeno	
159.	Seoska blagajna	Mravinci	1907.	1907.	Neograničeno	
160.	Seoska blagajna	Mrcine	1910.	1910.	Neograničeno	
161.	Seoska blagajna	Muć Donji	1907.	1907.	Neograničeno	
162.	Seoska blagajna	Muć Gornji	1907.	1908.	Neograničeno	
163.	Ribarska zadruga	Muo	1906.	1906.	Ograničeno	
164.	Poljodjelska zajmovna blagajna	Murter	1898.	1898.	Neograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
165.	Potrošno-obrtna zadruga	Murter	1909.	1909.	Ograničeno	
166.	Uljarska zadruga	Murter	1910.	1910.	Neograničeno	
167.	Seoska blagajna	Murvica	1906.	1907.	Neograničeno	
168.	Katolička hrvatska seoska blagajna	Nadin	1904.	1905.	Neograničeno	
169.	Nerežiška zadruga	Nerežišća	1910.	1910.	Neograničeno	
170.	Sirarska zadruga	Novalja	1902.	1903.	Ograničeno	Prestala s radom godine 1908.
171.	Potrošno-obrtna zadruga	Novalja	1904.	1905.	Ograničeno	
172.	Seoska blagajna	Novalja	1906.	1907.	Neograničeno	
173.	Seoska napredna blagajna	Novalja	1908.	1908.	Neograničeno	
174.	Potrošno-obrtna zadruga	Olib	1904.	1904.	Ograničeno	
175.	Srpska zemljoradnička zadruga	Orahovac	1904.	1904.	Neograničeno	
176.	Zajmovna blagajna	Orašac	1900.	1900.	Neograničeno	
177.	Uljarska zadruga	Orašac	1906.	1906.	Ograničeno	
178.	Potrošno-obrtna zadruga	Oskorušno	1908.	1908.	Ograničeno	
179.	Seoska blagajna	Ošlje	1908.	1908.	Neograničeno	
180.	Seoska blagajna	Otok	1908.	1908.	Neograničeno	
181.	Srpska zemljoradnička zadruga	Oton	1910.	1910.	Neograničeno	
182.	Potrošno-obrtna zadruga	Pakoštane	1909.	1909.	Ograničeno	
183.	Potrošno-obrtna zadruga	Pašman	1908.	1908.	Ograničeno	
184.	Ribarska zadruga	Pašman	1909.	1909.	Ograničeno	
185.	Seoska blagajna	Pašman	1910.	1910.	Neograničeno	
186.	Potrošno-obrtna zadruga	Pijavičino	1911.	1911.	Ograničeno	
187.	Srpska zemljoradnička zadruga	Plavno	1909.	1909.	Neograničeno	
188.	Seoska zajmovna blagajna	Pločice	1898.	1898.	Neograničeno	
189.	Hrvatska pučka blagajna	Podbablje	1906.	1906.	Neograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
190.	Seoska blagajna	Podgora	1903.	1903.	Neograničeno	
191.	Uljarska zadruga	Podgora	1910.	1910.	Ograničeno	
192.	Srpska zemljoradnička zadruga	Podostrog	1909.	1909.	Neograničeno	
193.	Seoska blagajna	Podstrana	1903.	1903.	Neograničeno	
194.	Poljička seoska blagajna	Podstrana	1907.	1907.	Neograničeno	
195.	Srpska zemljoradnička zadruga	Polača (Knin)	1908.	1908.	Neograničeno	
196.	Prva imotska vinarska zadruga	Poljica	1908.	1909.	Ograničeno	
197.	Potrošno-obrtna zadruga	Popovići	1911.	1911.	Ograničeno	
198.	Seoska blagajna	Posedarje	1907.	1908.	Neograničeno	
199.	Uljarska zadruga	Posedarje	1909.	1909.	Ograničeno	
200.	Seoska blagajna	Potomje	1908.	1908.	Neograničeno	
201.	Prva dalmatinska uljarska zadruga	Povlja	1899.	1899.	Ograničeno	
202.	Uljarska zadruga	Praskavica	1909.	1909.	Ograničeno	
203.	Seoska blagajna	Preko	1900.	1900.	Neograničeno	
204.	Uljarska zadruga	Preko	1905.	1905.	Ograničeno	
205.	Potrošno-obrtna zadruga	Preko	1906.	1906.	Ograničeno	Prestala s radom godine 1908.
206.	Ribarska zadruga	Premuda	1903.	1903.	Ograničeno	
207.	Potrošno-obrtna zadruga	Premuda	1909.	1909.	Ograničeno	
208.	Srpska zemljoradnička zadruga	Prijeradi	1904.	1904.	Neograničeno	
209.	Seoska blagajna	Primošten	1899.	1899.	Neograničeno	
210.	Ribarska zadruga	Primošten	1909.	1910.	Ograničeno	
211.	Hrvatska seoska blagajna	Pristeg	1907.	1908.	Neograničeno	
212.	Hrvatska pučka blagajna	Proložac	1906.	1906.	Neograničeno	
213.	Seoska blagajna	Proložac	1908.	1908.	Neograničeno	
214.	Prva ribarska zadruga na Mljetu	Prožura	1910.	1910.	Ograničeno	
215.	Seoska blagajna	Prvić-Luka	1901.	1901.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1908.

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
216.	Ribarska zadruga	Prvić-Luka	1910.	1910.	Ograničeno	
217.	Seoska blagajna	Prvić-Šepurina	1899.	1899.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1908.
218.	Pučka štedionica	Pučišća	1908.	1908.	Ograničeno	
219.	Crnogorska seoska blagajna	Putniković	1911.	1911.	Neograničeno	
220.	Srpska zemljoradnička zadruga	Radovanić	1907.	1907.	Neograničeno	
221.	Srpska zemljoradnička zadruga	Radučić	1908.	1908.	Neograničeno	
222.	Hrvatska seoska blagajna	Radunić	1907.	1907.	Neograničeno	
223.	Seoska blagajna	Ražanac	1905.	1905.	Neograničeno	
224.	Uljarska zadruga	Režević	1911.	1911.	Ograničeno	
225.	Seoska blagajna	Rogotin	1909.	1909.	Neograničeno	
226.	Zadružna seoska blagajna	Rogoznica	1901.	1901.	Neograničeno	
227.	Seoska zajmovna blagajna	Runović	1900.	1900.	Neograničeno	
228.	Selačka seoska blagajna	Selca	1905.	1906.	Neograničeno	
229.	Prva dalmatinska klesarska zadruga	Selca	1906.	1906.	Ograničeno	
230.	Radnička zadruga	Selca	1909.	1909.	Ograničeno	
231.	Potrošno-obrtna zadruga	Sestrunj	1910.	1911.	Ograničeno	
232.	Rudarska potrošačka obrtna zadruga	Siverić	1910.	1910.	Ograničeno	
233.	Seoska blagajna	Sitno Gornje	1908.	1908.	Neograničeno	
234.	Seoska blagajna	Slivno	1908.	1908.	Neograničeno	
235.	Srpska zemljoradnička zadruga	Smilčić	1909.	1909.	Neograničeno	
236.	Potrošno-obrtna zadruga	Smokvica	1909.	1909.	Ograničeno	
237.	Ribarska zadruga	Soline	1908.	1909.	Ograničeno	
238.	Seoska zajmovna blagajna	Solin-Vranjic	1898.	1898.	Neograničeno	
239.	Seoska blagajna	Stankovci	1905.	1905.	Neograničeno	
240.	Ribarska zadruga	Stara Novalja	1907.	1907.	Ograničeno	
241.	Seoska blagajna	Stobreč	1907.	1907.	Neograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
242.	Pučka blagajna	Stobreč-Kamen	1908.	1908.	Neograničeno	
243.	Seoska blagajna	Strmica	1901.	1901.	Neograničeno	
244.	Hrvatska pučka blagajna	Studenci	1907.	1907.	Neograničeno	
245.	Seoska blagajna	Studenci	1908.	1908.	Neograničeno	
246.	Pučka blagajna	Sućuraj	1907.	1907.	Neograničeno	
247.	Štedionička zajmovna blagajna	Sukošan	1900.	1900.	Neograničeno	
248.	Seoska blagajna	Sumartin	1906.	1907.	Neograničeno	
249.	Gospodarsko društvo	Supetarska draga	1911.	1911.	Ograničeno	
250.	Riječka ribarska zadruga	Sustjepan (Dubrovnik)	1910.	1910.	Ograničeno	
251.	Seoska blagajna	Sutomišćica	1911.	1911.	Neograničeno	
252.	Srpska zemljoradnička zadruga	Sutvara	1910.	1910.	Neograničeno	
253.	Ribarska zadruga	Sveti Stefan	1911.	1911.	Ograničeno	
254.	Seoska blagajna	Srinjine	1907.	1907.	Neograničeno	
255.	Blagajna za štednju i zajmove	Tijesno	1910.	1910.	Neograničeno	
256.	Seoska blagajna	Tivat	1907.	1907.	Neograničeno	
257	Potrošno-obrtna zadruga	Tkon	1910.	1910.	Ograničeno	
258.	Hrvatska blagajna	Trilj	1906.	1907.	Neograničeno	
259.	Pučka štedionica	Trilj	1909.	1909.	Ograničeno	
260.	Ribarska zadruga	Trstenik	1910.	1910.	Ograničeno	
261.	Hrvatska pučka blagajna	Tučepi	1907.	1907.	Neograničeno	
262.	Potrošno-obrtna zadruga	Turanj	1910.	1910.	Neograničeno	
263.	Seoska blagajna	Ugljan	1910.	1910.	Neograničeno	
264.	Uljarska zadruga	Ugljan	1911.	1911.	Ograničeno	
265.	Hrvatska pučka blagajna	Unešić	1910.	1911.	Neograničeno	
266.	Seoska blagajna	Vela Luka	1907.	1907.	Neograničeno	
267.	Potrošno-obrtna zadruga	Vela Luka	1908.	1909.	Ograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
268.	Ribarska zadruga	Veli Rat	1908.	1909.	Ograničeno	
269.	Zajmovna blagajnica	Veli Varoš (Split)	1898.	1898.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1909.
270.	Zadružna konoba	Veli Varoš (Split)	1900.	1900.	Neograničeno	
271.	Blagajna za štednju i zajmove	Vodice	1903.	1903.	Neograničeno	
272.	Varoška blagajna	Vodice	1904.	1904.	Neograničeno	
273.	Pavrtl(j)arska zadruga	Vodice	1911.	1911.	Ograničeno	
274.	Potrošno-obrtna zadruga	Vodice	1911.	1911.	Ograničeno	
275.	Seoska blagajna	Vrbanj	1901.	1902.	Neograničeno	
276.	Seoska blagajna	Vrbovska	1903.	1903.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1906.
277.	Ribarska zadruga	Vrgada	1909.	1909.	Ograničeno	
278.	Seoska blagajna	Vrisnik	1901.	1901.	Neograničeno	
279.	Klesarska zadruga	Vrnik	1908.	1908.	Ograničeno	Prestala s radom godine 1909.
280.	Seoska blagajna	Vinjerac	1904.	1905.	Neograničeno	
281.	Obrtno-potrošna zadruga	Zablaće	1911.	1911.	Ograničeno	
282.	Seoska blagajna	Zagvozd	1908.	1908.	Neograničeno	
283.	Hrvatska katolička pučka blagajna	Zagvozd	1909.	1909.	Neograničeno	
284.	Hrvatska pučka blagajna	Zaostrog	1907.	1907.	Neograničeno	
285.	Seoska blagajna	Zemunik	1901.	1902.	Neograničeno	
286.	Prva kotarska mljekarska zadruga	Zemunik	1907.	1908.	Ograničeno	
287.	Zemljoradnička zadruga	Zenović	1903.	1903.	Neograničeno	
289.	Uljarska zadruga	Ždrelac	1909.	1909.	Ograničeno	
290.	Seoska blagajna ili srpska zemljoradnička zadruga	Žegar	1908.	1908.	Neograničeno	
291.	Ribarska zadruga	Žirje	1910.	1910.	Ograničeno	
292.	Hrvatska pučka zadruga	Živogošće	1908.	1908.	Neograničeno	

Redni broj	NAZIV ZADRUGE	Selo	Godina osnutka	Godina registracije	Jamstvo	Opaske
293.	Seoska blagajna	Živogošće	1908.	1909.	Neograničeno	Prestala s radom godine 1910.
294.	Uljarska zadruga	Živogošće	1910.	1910.	Ograničeno	
295.	Uljarska zadruga	Žman	1905.	1905.	Ograničeno	
296.	Potrošno-obrtna zadruga	Žman	1910.	1910.	Ograničeno	
297.	Seoska blagajna	Žrnovnica	1907.	1907.	Neograničeno	
298.	Pučka blagajna	Žrnovnica	1908.	1908.	Neograničeno	
299.	Seoska blagajna	Žrnovo	1907.	1907.	Neograničeno	
300.	Potrošno-obrtna zadruga	Žuljana	1910.	1910.	Ograničeno	
301.	Seoska blagajna	Župa Rašćane	1898.	1898.	Neograničeno	

4. POČECI TURIZMA

Pojava i razvoj turizma u primorskim i otočnim gradovima i gradićima imala je odraza i u dijelu seoskog stanovništva, napose u prigradskim seoskim naseljima, što se očituje u više vidova. Osvrnut ćemo se na neke među njima.

S pojavom organiziranoga turizma koncem devetnaestoga stoljeća povećao se i broj stanovništva u ljetnim mjesecima u primorskim gradovima, osobito u Zadru, Dubrovniku, Splitu, Hvaru i Rabu, pa prema tome i potražnja hrane, naročito svježega povrća, voća i mesa. Seljaci iz bliže i dalje okolice gradova donosili su na gradske tržnice na magarcima i konjima raznovrsnoga grožđa, lubenica, miluna, smokava i drugih proizvoda koje su kupovali vlasnici hotela, restorana, gostionica, za potrebe stranih i domaćih gostiju. Otočani su opskrbljivali svoje tržnice, a oni iz bliže i dalje okolice Dubrovnika, Splita i Zadra donosili su ili dovozili na svojim brodicama raznoga povrća, osobito sa susjednoga otoka Ugljana na zadarsku »zelenu tržnicu«, ili pak iz plodnih Kaštela u Split, a iz Župe i Konavala u Dubrovnik.

Pored odmora u gradskim hotelima strani turisti su zalazili i u sela uz obalu. U selu Kučišću, na poluotoku Pelješcu pojavljuju se stranci još godine 1897,[1] koje je privuklo privlačno mediteransko raslinje, čisto more i seoski mir. Ante Ivanišević u selu Krilo-Jasenice u Poljicima, nedaleko od Splita, dobio je od vlasti dozvolu da može imati obrt i ukonačivati strance.[2] Seljani Sutomiščice na otoku Ugljanu tužili su se nadležnim vlastima da im smeta zadarsko smeće, jer imaju goste na odmoru (1911), koji u selu ostave lijepu svotu novaca.[3] Ponekad bi stranci znali zaći i u druga seoska naselja, primjerice u Kaštela, kako bi se upoznali s načinom života, nošnjom i običajima i nabavili hranu. Pored gradskih mesara koji su kupovali veće količine mesa za potrebe gosta, i turisti bi znali kupiti svježega mesa na selu, naprimjer u zadarskim Arbanasima.

I kroz turističke izlete neka sela u primorju i na otocima bila su uključena u skromne turističke tokove. U većim priobalnim i otočkim selima, prije prvoga svjetskog rata počinju se izgrađivati obale i pristaništa kako bi mogli pristajati turistički brodovi. Tako je poznati projektant Alfred von Purschka pravio nacrte za izgradnju pristaništa i nadzirao radove. Da bi bili što bolje povezani s gradskim naseljima u kojima se od konca devetnaestoga stoljeća pojavljuju hoteli, za potrebe turista, stanovnici mnogih sela traže od tršćanskoga Lloyda da i njihova mjesta uđu u red vožnje parobrodarskih linija. Među ostalima spomenut ćemo Mljećane, koji su bili prilično izolirani i udaljeni od Dubrovnika a Mljetsko jezero i bujna mediteranska vegetacija itekako su bili privlačni za strance.[4]

Na prijelazu iz devetnaestoga u dvadeseto stoljeće pojavljuju se i lokalni prijevoznici koji vlastitim brodovima priređuju izlete uz obalu i na otoke. Dubrovčani bi organizirali izlete (1891) u Župu dubrovačku, Srebrno, Kupare, Mline, Cavtat, Molunat, Orašac, Trsteno, Slano, Ston, Luku Šipanjsku i Sućurađ, Lopud, Sobru — Polaču na Mljetu i Lastovo,[5] a Zadrani bi prevozili svoje goste u Biograd, Novigrad, Nin i na otoke zadarskoga arhipelaga, te do Šibenika i Slapova Krke. I pojedina otočna seoska naselja bila su zainteresirana za lokalne izlete. Tako, naprimjer, Ižani zamjeraju Zadranima da zanemaruju otok u izletničkom plovnom redu,[6] tim više što priređuju izlete u ostala priobalna i otočna naselja Filipjakov, Silbu (1887),[7] Kali (1897) Sutomiščicu,[8] Nin i Tkon.[9]

Parobrodarska, turistička i druga društva odvozili bi turiste na ljetne pazare i fešte, primjerice u Kali ili na vjerske blagdane, naprimjer u Nin, gdje bi gosti imali priliku vidjeti narodnu nošnju, običaje, ali i ponešto kupiti, osobito voće koje bi seljaci donijeli u tim prilikama. Od povijesnih spomenika ponajviše su ih privlačili Čokovac na otoku Pašmanu i Sveti Mihovil na otoku Ugljanu. Na otoku Rabu seljaci Banjola i Lopara odvozili

[1] NL br. 97 od 10. XI. 1887. i br. 35 od 4. V. 1889.

[2] O. Fio, Parobrodarstvo Dalmacije (1878—1918), Zadar 1962, 54.

[3] Izvješća, sv. I, Zadar 1911, 1505.

[4] Izvješća, Zadar 1900, 552.

[5] I. Perić, Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. godine, Anali, Posebna izdanja, knj. 7, Dubrovnik 1983, 108—109. i J. Luetić, Prvi dubrovački turističko-izletnički parobrodi, Pomorstvo, 3, Zadar 1955, 80.

[6] NL, 55, 1894.

[7] NL, 53 i 57, 1887.

[8] NL, 144, 1898.

[9] HAZd, Štampe, sv. 31, 139, 1898.

su strance na svojim brodicama oko otoka do susjednoga Paga ili pak Karlobaga.

Kako se čini, razvoj turizma u primorskim gradovima i gradićima imao je odraza i na selu, što se očitovalo u tri vida: prvo, u svakodnevnoj ponudi poljodjelskih i stočarskih proizvoda na gradskim tržnicama, koja je za turističke sezone bila znatno veća nego u drugim mjesecima; drugo, u ukonačivanju i ishrani stranaca i, treće, priređivanju izleta vlastitim brodicama. Svakako, to su bili skromni dopunski prihodi, ali korisni s obzirom na sušne i nerodne godine, oskudice i glad. Tu su počeci seoskoga turizma, novoga načina privređivanja, nepoznatog na dalmatinskom selu do toga doba.

1. POSLJEDNJI HAJDUCI

Pojava hajdučije u Dalmaciji zamjećuje se za mletačke uprave, osobito za mletačko-turskih ratova, ali i kasnije. Na širem primorju poznat je poseban tip hajduka-uskoka. Motivi njihova odmetanja su različiti. Istaknutiji su opjevani u pjesmama, za života i poslije smrti, kao narodni junaci. U novim političkim i gospodarskim prilikama, poslije pada mletačke dominacije, hajdučija je uhvatila široka maha, osobito u Dalmatinskoj zagori i Boki kotorskoj.

Pokušat ćemo pronaći uzroke toj pojavi, kako se razvijala, i što je dovelo do njezina nestajanja.

Prijelaz iz osamnaestog u devetnaesto stoljeće protekao je na istočnoj obali Jadrana, posebno u Dalmaciji, u sukobu interesa velikih sila, popraćen ratovima u koje su bili uključeni i domaći ljudi. Jedna je od epizoda toga nemirnoga stanja na dalmatinskom tlu pojava hajduka na kopnu i gusara na moru.

Još za prve austrijske uprave spominju se pljačke hajduka na cestama, krađe u seljačkim domovima i ubojstva. Godine 1802. uznemirila je Imotsku krajinu jedna skupina hajduka, u kojoj su se istakli Mate Lošić-Ledir iz Aržana, Martin Sulić iz Zagvozda, te Ivan Roglić, Grgo i Mateša Piplica. Njima se pridružuje deset hajduka iz Sinjske, dva iz Omiške krajine i dvojica iz sela Vinice u Hercegovini.[1] Čitava je krajina bila u strahu, a i vlasti su uznemirene, s obzirom na njihovu brojnost i akcije koje su poduzimali.

Na početku francuske uprave hajdučki nemiri proširili su se na omiško područje te na zadarsku okolicu. U selu Katuni i Kreševo, u Omiškoj krajini,[2] hajduci su bili toliko opasni da su vlasti raspisale nagrade za njihove glave. Ljetne akcije protiv njih nisu imale učinka, ali u kasnoj jeseni organi gonjenja uspjeli su pohvatati zadarske i omiške odmetnike.[3] Slijedeće godine ubijen je Simo Vukomirić,[4] hajdučki vođa iz sela Radošića i Mokroga Polja u Zagori. Za francuske uprave novozavedeno novačenje unijelo je novi nemir, mnogi su izbjegavali ići u vojsku ili su pak dezertirali i odlazili u hajduke.[5] Koliki je strah vladao od njih svjedoči

1 HAZd, Spisi prve austrijske uprave, fasc. III, 4245, 1802.
2 KD br. 8. od 30. VIII. 1806, 58.
3 KD br. 19. od 15. XI. 1806, 149.
4 KD br. 30. od 25. VII. 1807, 237.
5 Žitije Gerasima Zelića, II, Beograd 1899, 178. Usp. Kosta Milutinović, »Srbi u Dalmaciji 1797—1849« (u dj. Istorija srpskog naroda, V/2, Beograd, Srpska književna zadruga 1981, 282).

činjenica da su francuske vlasti bile prisiljene dopustiti da pojedinci mogu držati u kući četiri litre praha, umjesto propisane dvije, ukoliko služi za obranu od hajduka.[6]

I na trećoj smjeni strane uprave, ovoga puta druge austrijske, vladao je strah od hajduka, posebno u Zagori. Rijetko zalutali stranci lako su mogli doći u njihove ruke, primjerice Joseph Maximilian von Lichtenstein[7] kojega su hajduci bili zarobili kod sela Prapatnice blizu Šibenika. Slučajno su ga spasili pripadnici teritorijalne straže.

Dvadesetih i tridesetih godina hajdučija se proširuje.[7a] Pored osvete, postojali su i drugi razlozi odmetanja, primjerice krađe. To potvrđuje ubojstvo Mitra Vučetina Klaša iz sela Braića (1824) u Paštrovićima, koji je umro od rane zadane tupim nožem. Njega je ubio jedan pastir kad je ovaj pokušao ukrasti stoku na crnogorskoj strani. Pogranične krađe stoke nisu bile rijetke, pa je vladika Petar I. Petrović morao intervenirati kod Okružnoga poglavara u Kotoru.[8]

I osvećivanje je bilo jedan od razloga da se ide u hajduke, osobito u bokokotorskom okružju, ali i u ostaloj Dalmaciji, napose u Zagori. S koljena na koljeno prenosila se poruka »Tko se ne osveti, taj se ne posveti«, a toga su se mnogi držali.[9] O tome lijepo svjedoče razmirice između Save i Andrije Vuksana, koji su (1835) napadnuti od hajduka Bogdana Odalovića i Đure Petranića iz Krivošija u Boki kotorskoj. U rvanju su se uspjeli obraniti, ali su hajduci uhapšeni, osuđeni i nakon toga su umrli u kotorskom zatvoru. Bogdanov rođak Gajo Odalović okrivio je Savu Vuksana za smrt svoga rođaka i zaprijetio da će uzeti glavu za glavu. To se i dogodilo.

I crnogorski stočari znali su upasti u područje Boke u doba Petra I. Petra Petrovića Njegoša, te su se njihovi upadi završavali krađama stoke iz imućnih kuća i ubojstvima iz osvete.[10] Godine 1841. devet Crnogoraca i tri Bokelja opljačkali su kuće Đuranovića, pa je Petar II. bio prisiljen jednoga strijeljati a ostale zatvoriti.[11]

Četrdesetih godina hajdučija je učestala gotovo u čitavoj Dalmaciji. U njezinu sjevernom dijelu, među najopasnijima, spominje se Jovan Kutlača[12]

[6] HAZd Štampe, sv. 23, 109, 1814 (u dj. Vjekoslava Maštrovića Zadarska oznanjenja, dok. br. 185).

[7] Ivan Pederin, »Austrijski putopisi prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797—1814, 1848, 1859. i 1866. godine, Radovi IJAZU, 21, Zadar 1974, 201.

[7a] Naučna biblioteka Zadar, Plakati, Oznanjenje br. 2217/684 od 20. III. 1833. Vidi Ivan Pederin, »Pojava književnog putopisa u njemačkoj putopisnoj književnosti o dalmatinskoj Hrvatskoj«, Enciklopedia moderna, 26, Zagreb 1974, 48. Dalmatinski gubernator Lilienberg izdao je okružnicu u kojoj poziva odbjegle dalmatiske hajduke da se vrate u Dalmaciju i da tu mirno žive. (Arhiv grada Zagreba, zbirka Makanec, Stampata, br. 857, s. a s. 1.)

[8] Istorijski arhiv Kotor, Okružni sud, pismo 43.

[9] HAZd, Atti segreti, br. 1237/p.p. od 10. X. 1834.

[10] Istorijski ahriv Kotor, Pisma Petra I. i Petra II. okružnom kapetanu u Kotoru od 1822—1845.

[11] Istorijski arhiv Kotor, Okružni sud, pismo 57.

[12] Naučna biblioteka Zadar, Rijetkosti, 72014/R 1198 i Josip Bersa, Dubrovačke slike i prilike, Zagreb 1941, 282, 283.

s drugovima, od kojih su strahovali Ravni Kotari i Bukovica. Dugo se za njima tragalo. Na kraju, vlasti u Zadru povjere kninskom sucu Pavu Rešetaru, porijeklom Dubrovčaninu, da na miroljubiv način stupi s njima u vezu. Rešetar je dao na znanje Kutlači, ako se predaju, da neće biti kažnjeni smrću niti doživotnom robijom. Dogovor je bio da se Rešetar i Kutlača sastanu negdje na putu između Knina i Kistanja, i to bez oružja. Rešetara sačekaju Kutlačini drugovi i jedan među njima dovede ga pred kolibu gdje ga je čekao Kutlača. Pred njima su bila dva pištolja. Rešetar ga upita: »Je li vjera?«, a Kutlača mu odgovori: »Tvrda je«. Razgovarali su o uvjetima predaje, ali se nisu mogli dogovoriti i rastanu se. Ipak, Kutlačinoj družini došao je kraj. Jednom prilikom bio je opkoljen, branio se dok je mogao, ali je na kraju pogođen, uhvaćen i osuđen na smrt vješanjem. Kutlača nije mogao prežaliti što nije ubio kninskog suca, pa je to potvrdio i prije vješanja: »Kajem se, što nijesam ubio Rešetara, kad je ono bio u mojoj vlasti.«[13]

O njemu i Dmitru Drači zvanom »Mitrak« ispjevane su u narodu mnoge pjesme. U jednoj se, između ostaloga, kaže kako »je ubijo devet Jovana devet Savi' imenaka, za koga je suveran 50 'ijada onda u zalnije' cvancika / potrošijo, dok ga je živa u'vatija; od koga je ima velika pjesma, što slijepci o godovije' uz gusle pjevaju po kućami, dje ima zvanica (gostiju)«.[14]

U Bukovici i Ravnim Kotarima narod je tradicionalno nosio oružje i teško ga je bilo odvojiti od njega. U više navrata vlast je oduzimala oružje, pogotovo u pograničnim krajevima Dalmacije. »Povi' svega, što je vlast svoj Bukovici oduzela oružje i ima je na umi sporad bivsije' ajduka, isto zimi, kad se izađe na brda, čuje se prasak pušaka, i da jedan drugom dovikuje.«[15]

Hajduka je bilo i u splitskom okružju, pa je u vezi s tim raspisana potjernica za Josipom Meštrovićem iz Klisa, u visini od sto fiorina, a isto toliko i za Juru Milina iz sela Prugova u splitskoj Zagori. Javna obavijest je dana u selima i općinama Klis i Muć gdje su rođeni.[16]

Među jačim nemirima toga doba u Dalmaciji svakako je sukob braće Lasića iz sela Dunava u Konavlima sa svojim zemljišnim vlasnikom vlastelinom Markom Pucićem[17] u Dubrovniku. Naime, obitelj Lasića se bila namnožila, a kuća postala pretijesna. Vlasnik kuće Marko Pucić nije dopustio da se kuća podigne na kat, stoga se braća na to sami odluče. Pucić ih je tužio sudu u Cavtatu. Stariji brat Božo zvani »Božur« razljuti se i pokuša ubiti »gospara« u njegovu dvorcu u Gružu. U uvjerenju da je uspio

[13] Zora dalmatinska, br. 2 od 8. I. 1844. Vidi bilj. 12 i »Smrt Jovana Kutlače«. Narodni kalendar za pristupnu godinu 1884, 121—124.

[14] V. Ardalić, Bukovica, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, sv. IV, Zagreb 1899, 113.

[15] V. Ardalić, nav. dj., 114 i 115.

[16] HAZd, Štampe, br. 244d, Objavljenje od 24. XII 1844, sv. 2a.

[17] Pucići su u Konavalima poznati pod nadimkom »Škatići«. Neki posjedi koji su ranije pripadali dubrovačkom gosparu još i danas se nazivaju »Škatićeva njiva«.

vrati se u Konavle i razglasi da je ubio »gospara«. Međutim, to mu nije pošlo za rukom. Skupa s prijateljima i istomišljenicima posijeku lozu u njegovu vinogradu i masline i proliju vino iz bačava u njegovu podrumu u Grudi. Za njima je krenula u potjeru skupina pandura sa serdarom na čelu. O tome su bile obaviještene općinske, okružne i pokrajinske vlasti u Cavtatu, Dubrovniku i Zadru, pa čak i ministar unutrašnjih poslova Austrije Sedlnitzki u Beču.[18]

Sa skupinom konavoskih seljaka braća Lasići se odmetnu u konavoska brda kod rodbine i prijatelja, a kada im Konavli nisu mogli pružiti sigur-

Vojnik iz Konavala, Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[18] Stjepan Antoljak, Bune pučana i seljaka, Zagreb, Matica hrvatska, 1956, 105—108.

nost, pređu u tursku Hercegovinu i stave se pod zapovjedništvo trebinjskoga kapetana Hasan-bega Hasanbegovića. Pokrajinske vlasti u Zadru raspisale su nagradu u visini od četiri stotine fiorina tko uhvati živa i preda sudu Boža Lasića, kojega su austrijske vlasti držale za vođu pobunjenika. Vlasti su putem oglasa obavijestile stanovnike sela Dunave, Mrcine, Pridvorje i Gabrile o nagradi, s obzirom na to da je iz tih sela bila Lasićeva družina.[19] Iz Hercegovine znali su upadati u Konavle i Župu dubrovačku i pljačkati imućnije domove. Poslije tri godine potrage (1844—1847) i vatrena okršaja s pandurima u brdu Sniježnici pohvatani su, dok je Božo Lasić uspio pobjeći i skloniti se kod prijatelja u selo Kruševice, iznad Herceg-Novoga, i tu je, zbog izdaje, u sukobu s pandurima junački poginuo.[20]

I u Boki kotorskoj hajdučija se nije prekidala. Godine 1846. nekoliko Krivošijana, skupa s Crnogorcima, spustila su se u Baošiće i Kumbur i opljačkali imućnije kuće Baošića i Juraševića u vrijednosti više tisuća talira. U sukobu hajduka s pandurima jedan je serdar ubijen, a nekoliko pandura ranjeno. U narodu je zavladao strah, jer nije bilo dovoljno pandura. U pomoć je stiglo sto osamdeset gorskih strijelaca vičnih da se tuku po brdima i planinama, među kojima su prevladavali Česi. Na putu je bila kompanija ugarskih pješaka i odjel pandura.[21] Konačno, godine 1847, od sto pedeset hajduka većina je pohvatana, a neki su se predali. Vuk Popović, svećenik u Kotoru, u pismu Vuku Stefanoviću Karadžiću, između ostaloga, piše kako su se u Boki dobro »pročistili od hajduka«.[22]

Nemirne godine 1848/49. hajdučija je još više uzela maha u sjevernoj Dalmaciji i u brdskim selima Boke. Kod Obrovca šest hajduka opljačkalo je diližansu koja je iz Zagreba prema Zadru prenosila poštu.[23] U okolici Herceg-Novoga hajduci su imućnije kuće pljačkali, na kraju su uhvaćeni i predani sudu.[24] I u brdskim predjelima herceg-novske općine nije bilo mira. Gajo Odalović,[25] rečeni Lučić, sa sto trideset ljudi pokušao je osvetiti rođaka Bogdana. Opkolili su kuću braće Nikole i Save Vuksana i u okršaju nekoliko je osoba ranjeno, jedan ubijen, a kuće Odalovića i Vuksana zapaljene su. Savu Vuksana odveli su i »boduciga kad i kad s' nožin«, ali od mjesta Mihov Do nije mogao dalje. Tu je bio ubijen. Slijedeće godine, sa skupinom od osamdeset ljudi, napao je Dragu Anželinića, ali je potkraj godine uhvaćen na čelu kod Herceg-Novoga. Nakon suđenja donesena je presuda (1850), da se zbog ubojstva, »deračine«, ranjavanja, nasilja i paljenja osuđuje »na pedipsu smarti kojaciose izvaršiti na višalam«;

[19] HAZd Štampe, br. 244d, Objavljenje od 24. XII. 1844, sv. 2a.
[20] Stjepan Antoljak, nav. dj., 108.
[21] Srbske novine, br. 99 od 13. XII. 1846, 407.
[22] Vukova prepiska, VII, Beograd 1913, 57.
[23] Slavenski jug, br. 50 od 28. IV. 1849, 201.
[24] Srbske novine, br. 43 od 12. IV. 1850. 70. i Jugoslavenske novine, br. 18 od 27. IV. 1850, 70.
[25] Gajo Odalović, koji se spominje u ovome tekstu, rođen je godine 1805. u Svečevu u Krivošijama. Imao je deset sinova. U mladosti je bio težak i pastir. Trgovao je stokom. Kako mu poslovi nisu dobro išli, prodao je dobar dio zemlje i dao se na hajdučiju.

Odalović je morao platiti sudske troškove Dragu Anđeliniću. Smrtna kazna izvršena je 26. travnja 1851. u Kotoru.[26]

Prvo novačenje u Dalmaciji (1849) bilo je razlog nekima da pobjegnu u hajduke kako bi izbjegli vojsku. Oni pak koji bi dezertirali iz vojske, bili bi pozivani da se predadu vojničkoj vlasti. Umjesto osam godina, koliko je bio regrutski rok, služili bi dvanaest godina. Ako bi se dogodilo da i drugi put pobjegnu, služili bi cijeli život.[27]

Devedesetih godina, za neoapsolutizma, hajdučija se proširila gotovo po čitavoj dalmatinskoj unutrašnjosti i Boki kotorskoj. Promet nije bio siguran, osobito na cesti od Zadra, preko Obrovca, do Zagreba. Jedna skupina hajduka napala je (1850) poštansku diližansu između Smilčića i Zemunika: tri konja su ubili, dvije osobe ranili, a drugo poštedjeli.[28] Teško je reći koji su hajduci bili opasniji. Svi su oni plijenili bilo u obrovačkom, kninskom ili sinjskom kraju[29] ili Boki kotorskoj. Bokeljski hajduci obično su silazili s Krivošija, Kruševica i drugih sela i pljačkali imućnije domove u zaljevu. U tome su se (1850) istakli Ledeničani koji su stanovnicima Morinja oteli nekoliko volova. Protiv njih krenulo je šesto vojnika s topovima, a ovi su pred njima pobjegli u Crnu Goru.[30] Krađe i krvavi obračuni događali su se u Krivošijama,[31] Kutima, Repaju, Ublima.[32] Dolaskom general-majora Lazara Mamule u Boku (1850) i njegovim osobnim dodirima s hajducima i obećanjima da im se neće ništa dogoditi, ukoliko nisu činili zločine, mnogi su se predavali, pa čak i oni koji su petnaestak godina bili u šumi.[33] Neki »vojeni uskoci«, na širem području od Zadra prema Velebitu, počinili su (1851) mnoga »zločinstva i deračine«, te je bilo ranjenih i mrtvih.[34] O tome je obaviješteno Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beču, te je formiran prijeki sud za »deračine«, koje su se javile na području Obrovca, Benkovca, Skradina, Drniša i Knina. Predsjedništvo dalmatinske vlade obavijestilo je okružnoga poglavara u Zadru, zadarsku Nadbiskupiju i šibensku Biskupiju, pravoslavnu Eparhiju u Zadru i grčko-katolički Vikarijat u Drnišu. Okružno poglavarstvo u Zadru trebalo je obavijestiti općine i sela, a crkvene vlasti župnike i parohe.[35] I ranije je Namjesništvo interveniralo kod dalmatinskih biskupa da utječu na župnike »da uklone i iščupaju iz glave svojih župljana te negativne i perverzne tendencije, i

[26] HAZd Sabirni centar Šibenik, Atti politici 1851, sv. 266 bb.
[27] Istorijski arhiv Kotor, Općina Dobrota, XIV 221/1, Objavljenje br. 2319/p. od 6. XII. 1849. Još godine 1838. pomišljalo se da se u dubrovačkom i kotorskom okružju zavede novačenje (Novine Srbske, br. 21 od 28. V. 1838, 168). Ako je netko želio da se oslobodi vojske, dovoljno je bilo da učini neku krađu. (HAZd, Tajni spisi Namjesništva br. 48/p.p., 1948. Kut. 24. Vidi list zakonah i spisah za Krunovinu Dalmaciju 1849, 558).
[28] Jugoslavenske novine br. 50 od 7. VI. 1850.
[29] Pozornik br. 75 od 5. I. 1850.
[30] Jugoslavenske novine br. 50. od 7. VI. 1850.
[31] Istorijski arhiv Kotor, Okružni sud, spis br. 25/1844/crim. od 24. X. 1844. vol. II, E-II/2 1850.
[32] Istorijski arhiv Kotor, Okružni sud, vol. I, E-II, 1850.
[33] Srbske novine br. 112 od 3. X. 1850.
[34] Narodne novine br. 120 od 24. V. i br. 156 od 9. VII. 1851.
[35] Istorijski arhiv Kotor, Općina Kotor, XIII-67 1851.

da im usade načela Evanđelja, koje nadahnjuje ljubav«.[36] Lazar Mamula obilazio je sela od Obrovca do Vrlike, obećavao oprost kao u Boki kako bi se uspostavio mir i javna sigurnost.[37]

Sve te poruke svjetovnih i crkvenih vlasti kao da nisu pomogle. Hajduci su i dalje presretali trgovačke putnike s karavanama. Početkom godine 1852. opljačkana je jedna karavana koja je išla iz Sarajeva u Dalmaciju, a čiji je novac trebao biti upućen u Trst. Čitavu svotu od oko dvadeset četiri tisuće talira u srebru i zlatu hajduci su zadržali kod sebe.[38] Česti prepadi, pljačke i ucjene hajduka po sjevernoj Dalmaciji navele su Predsjedništvo dalmatinske vlade da razašalje oglas za hvatanje opasnijih hajduka, kao što su bili Tomo Olujić iz Bilišana i Todor Veselinović iz Golubića u Obrovačkoj krajini.[39] Djevojke nisu napadali,[40] iako su bile nakićene dukatima.

Stalno novačenje, početkom pedesetih godina, uvećalo je broj vojnih bjegunaca, a osobito u sjevernoj Dalmaciji.[41] Javne otimačine na području zadarskog okružja, koji je obuhvaćao i šibensko područje, dolazile su pred sud, a općine u kojima su se javili nemiri ili iz kojih potječu hajduci, trebale su snositi troškove u njihovu hapšenju, prisilnom slanju u vojsku, izdržavati vojsku za vrijeme gonjenja i pružiti pomoć žandarmeriji. Nesigurnost ljudi, prometa, robe, novca, napose drugih državljana, prisililo je austrijske vlasti na rigorozne mjere. Vlaho Ghetaldi, zamjenik dalmatinskoga namjesnika, nada se da će se tim mjerama »iščupati opasne bande« u tom dijelu Dalmacije.[42]

I slijedeće godine hajdukovanje je uzelo velika maha u sjevernoj Dalmaciji. Ovoga puta upadaju iz Like, preko Velebita, u Dalmaciju. U pograničnom dijelu između Dalmacije i Bosne hajdukovali su Nikola Mauvilović, Stjepan Košutić, Marko Medić, Nikola Pavković, Šimun Rakić, Andrija i Luka Labaš, Savo Šuica, Danilo Jokić, Šimun Škundrić i Đurad Maričić. Budući da ih je veći broj, bili su opasniji, pa su raspisane nagrade za svakoga po dvjesto fiorina. Nikola Pavković je uhvaćen, suđen i nakon toga ubijen.[43] Zbog čestih krađa i pljački putnika, koji su dolazili iz Bosne u okolicu Knina i Drniša, dvojica su uhvaćena i nad njima je izvršena smrtna kazna.[44] Prema nekim procjenama, tih godina protjeran je, uhapšen ili ubijen devedeset jedan hajduk. Veći broj među njima završio je na vješalima.[45]

[36] Naučna biblioteka Zadar, Atti segreti, br. 1237/p.g. od 10. X. 1834.
[37] Arhiv — Herceg-Novi, svež. 1851, br. 22 od 17. I 1851.
[38] Srbski dnevnik br. 27. od 20. VII. 1852.
[39] Arhiv — Herceg-Novi, svež. 1851, br. 23. od 17. I. 1851.
[40] J. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro, vol. II, Drezden 1851, 330.
[41] Narodne novine br. 276 od 4. XII. i br. 279 od 7. XII. 1852. Zbog uvođenja novačenja računalo se da će mnogi »u hajduke bježati.« (Srbski dnevnik br. 2 od 25. VI. 1852.)
[42] Wien, Verwaltungsarchiv, Innernministerium, br. 2073. od 6. III. 1852.
[43] Narodne novine br. 14. od 19. I. 1853. i Srbski dnevnik br. 3. od 10. I. 1853.
[44] Narodne novine br. 242. od 22. X. i br. 246. od 27. X. 1853, te Srbski dnevnik br. 79. od 7. X. 1853.
[45] Srbski dnevnik br. 52. od 4. VII. 1853.

S dolaskom Lazara Mamule za namjesnika Dalmacije nastavlja se organizirana akcija protiv hajduka. Mamula je često dolazio u sela i smirivao duhove, naoružavao narod po općinama i uvlačio ih u izravne sukobe s njima, a općine su i dalje bile odgovorne za red i mir na svome području. Tako udruženim snagama naoružanoga naroda, žandarmerije, vojske i općinskih vlasti, Mamuli je pošlo za rukom da potisne hajduke u Bosnu. Neki su se predali, a drugi su uhvaćeni. Vrlički stražari uhvatili su poznatoga hajduka Petra Zukelu, a u Plavnu je poginuo bosanski hajduk Šime Džepina s »hervatskom četom«, koji je bio »zastravio svu Bosnu«. Slična je sudbina zadesila nekoga »hervačanina« Vješticu i Parovića, koji su iz turske Bosne stigli u Dalmaciju. Na obrovačkom području žandarmerija je ubila Vasilija Gaka i uhvatila Damjana Relića, a vrlički stražari, žandari i vojnici uhvatili su hajduka Mitra Utržana. Središnje vlasti u Carigradu naredile su bosanskom veziru da podupru austrijske vlasti u Dalmaciji u iskorjenjivanju hajduka, a među njima i hajdučkog harambašu Boža Blasića, za kojega je bila raspisana nagrada od Ministarstva rata u visini od četristo fiorina. Istu sudbinu je doživio Ivan Vuljaš zvani »Muica«. Stjepan Bosnić bio je ranjen, a Marijan Galiot iz Uništa se predao. Uništa su bila poznata kao »ognjište i gnijezdo uskoka«. Ostavši bez drugova, neki Papac i Gegić, iz okolice Drniša, povukli su se u svoj kraj, ali su ih seljaci iz Kljaka, među kojima je bilo i žena, ubili kod Moseća. Tako je vrlički i drniški kraj očišćen od hajduka. Ostalo ih je još na kninskom i obrovačkom području. Zahvaljujući nagradama, uhvaćeno je još trideset hajduka.[46]

Akcija čišćenja nastavljena je i slijedećih godina, kako u Dalmaciji, tako u Lici, Bosni i Hercegovini, koja je pod Turcima. Organizirane su patrole, takozvane trojke, sastavljene od dva žandara i jednoga vojnika ili petorke koje su činili četiri vojnika i jedan žandar. U njima je sudjelovala i vojska. U međusobnu povezivanju puno je doprinijela novouspostavljena telefonska mreža kojoj je privremeni štab bio u Benkovcu. Zajedničkim snagama u Bosni, Lici i Dalmaciji, glavnina hajduka je razbijena.[47]

Među posljednjim je hajdučkim harambašama u Dalmaciji Andrija Šimić, porijeklom Hercegovac, predak hrvatskih književnika Antuna Branka i Stanislava Šimića. Šimić je otišao u hajduke svjesno, iz osvete, kako bi zaštitio narod od tuđinskih vlasti. Uglavnom je drugovao s imotskim hajducima i hajdučkom skupinom iz Vrlike. Njegova družina kretala se po Imotskoj krajini. Naposljetku bio je uhvaćen, zatvoren i osuđen s još dvojicom drugova (1871) na doživotnu robiju. Druga dvojica osuđeni su na vješanje, a ostali na osamdeset pet godina robije.[48]

Posljednjih desetljeća devetnaestoga stoljeća hajdučija jenjava usporedo s razvitkom prometnica, opadanjem karavanske trgovine i postavljanjem žandarmerijskih stanica u mjestima gdje ranije nisu bile. Postupno mladići su se navikli ići u vojsku i manje su dezertirali. Pojedini činovnici i suci u zagorskim općinama više su pazili u postupcima sa strankama

[46] Narodne novine br. 160. od 15. VII. 1853.
[47] HAZd, Atti segreti br. 234 od 12. V. 1863.
[48] A. Ujević, Imotska krajina, Split 1953, 161—163. Pobliže o Šimiću i družini vidi M. Milas, Hajduk Andrija Šimić, Zagreb 1972, 23—121.

nego što je to bilo ranije. Tu i tamo u Bukovici i Drniškoj krajini bila bi poremećena javna sigurnost od strane hajduka,[49] ali bi se ubrzo situacija smirila. Jedna skupina od sedamdeset do sto ljudi, oko Drniša i Petrova polja,[50] pljačkala je po kućama i polju, ali joj se stalo na put. Na selu je uvijek bilo krađa, pa i potkraj stoljeća, koje treba razlučiti od hajdučkog nasilja. Svakako, hajduci su se javljali po Zagori, ali sve rjeđe, primjerice u Svilaji (1897), ali u sukobu s žandarima izgubili su glave.[51]

Koncem stoljeća situacija se bitno izmijenila. U nekim krajevima Zagore hajdučka tradicija još je živa, mnogi se ponose što su im preci bili hajduci, ali hajdukovanje se postupno gasi. Jedan suvremenik o tome, između ostaloga, ovako piše: »Bukovčanac naš, ako i ne mora biti više ajduk, jer je nestalo vjere, ali mu još drago nositi ajdučko odijelo: neka imaju na umu, da je i on od onog korjena potekao. Još, kom je ćaća, oli djed bijo ajduk, on se s tijem diči i uznosi, pa se još uzdiže reći u česovom pregonami 'Ni mom starijemu nije svak šoda ni bruba ispod nosa, pa neće ni meni'.«[52]

Početkom dvadesetoga stoljeća austrougarske vlasti pokušale su razoružati seljake, ali to je išlo dosta teško i unosilo je nova nezadovoljstva. Ona su izbijala i zbog toga što su vlasti strogo kažnjavale sve one koji su krijumčarili duhanom, te su neki zbog toga odlazili u hajduke. Pred prvi svjetski rat o hajducima se malo čuje, ali je jedna operacija čišćenja poduzeta protiv njih na južnom Velebitu.[53] Svakako, do prvoga svjetskog rata bilo je ponešto hajduka, osobito u izoliranim predjelima, dalje od prometnica, kao što je Velebit.

Na kraju se može zaključiti slijedeće: Postupnim raspadanjem feudalnih društvenih odnosa tijekom devetnaestog stoljeća dolazi do sukoba zaostale partijarhalne sredine s procesom modernizacije, koja od polovine stoljeća lagano prodire iz gradskoga u seljačko društvo Dalmatinske zagore, Makarskog primorja, područja Neretve, te brdske predjele dubrovačkog i bokokotorskog okružja. Najbolji izraz toga sukoba je hajdučija kao vid socijalnog otpora, predstavljena kroz manje skupine odmetnika, porijeklom iz siromašnih i članovima brojnih porodica. Ona se javlja na dugom prostoru od sjevernodalmatinske zagore do Paštrovića na jugu bokokotorskog okružja kao posljedica siromaštva, oskudne zemlje, nerodica, zaostalosti, zapuštenosti, neprosvijećenosti i zanemarenosti od ranijih i tadašnjih vlasti, ali i vlastita nerada, koji su poneki pretvarali u način privređivanja. Do odmetanja dolazi i zbog krađe, krvne osvete, neplaćanja poreza, neodlaženja u vojsku, zbog lihvarstva i drugih sličnih razloga. U pograničnim krajevima, osobito u predjelima Boke kotorske, narod je tradicionalno nosio oružje u svrhu obrane, ponosio se njime i kroz njega potvrđivao

[49] NL br. 23 1866, 87. i Hitropisna izvješća Dalmatinskog pokrajinskog Sabora, zasjedanje 8, 1868, 378—379.
[50] Wien, Verwaltungsarchiv, Innernministerium, 22—206, 1882.
[51] Pl br. 10 od 20. V. 1897.
[52] V. Ardalić, nav. dj., 115, 116.
[53] Ivan Pederin, Austrijsko turističko i planinarsko novinstvo o jadranskim krajevima, Naše planine, 11—12, 1973, 248—272.

junaštvo. U pokušajima nasilna oduzimanja mnogi su se odmetali u brda, u uvjerenju da bi mogli postati žrtve onih koji ga imaju.

Najviše nasilja bilo je sredinom stoljeća, kada dolazi do procesa modernizacije uprave, sudstva, javne sigurnosti, poreza zemljarine, obnavljanja karavanske trgovine i početka novačenja. S izgradnjom prometnica jenjava karavanska trgovina kao meta hajduka. Proces modernizacije, koji se još očituje kroz postupni prijelaz sa stočarstva na poljodjelstvo, zatim otvaranje škola, seoskih zadruga, otkup zemljišta, posebno utjecaj svećenstva — sve će to doprinijeti mirnom rješavanju sporova, i to preko nadležnih sudova. S organiziranim pritiskom građanskih i vojnih vlasti na hajduke i postupnim prijelazom s feudalnih na kapitalističke proizvodne odnose, hajdučija postupno jenjava potkraj devetnaestog i u ranom dvadesetom stoljeću kao primitivni oblik otpora u zaostalom seljačkom društvu u zaleđu primorskih gradova, a koje gotovo nije ni bilo na obali i otocima.

2. NEMIRI I OTPORI 1848/49. GODINI

Dalmatinsko selo, četrdeset osme, bilo je mirno, kako se to u povijesnoj znanosti donedavno mislilo, pa stoga nije privuklo pozornost historiografa u posljednjih stotridesetak godina. Ovom prilikom ukazat ćemo na tegobe i zahtjeve kolona i kmetova i na držanje građanskih i vojnih vlasti prema seljačkom pitanju koje se 1848/49. javlja u jačem obliku.

Prvih desetljeća druge austrijske dominacije Dalmacija se ubraja među najzaostalije pokrajine habzburške monarhije. Buržoaski preobražaj započet za francuske uprave usporen je za austrijske vladavine koja oslonac traži i nalazi u činovnicima talijanskoga i njemačkog podrijetla, otuđenom plemenstvu i građanstvu. U usporedbi sa zemljama evropskog Zapada, koje su duboko zakoračile u kapitalizam, osobito poslije industrijske i velike francuske revolucije, Dalmacija se nalazi na niskom stupnju gospodarskoga i društvenog razvitka, u kojoj dominiraju kolonatski i kmetski odnosi na selu te zaostala i od strane Austrije zanemarena privreda u gradu. Austrija je štitila zatečene posjedovne odnose u agraru, nešto ih je ublažila, ali u biti nije izmijenila.

Odnos između sela i grada odvija se, uglavnom, u sferi uprave, skromne razmjene i ovisnosti kmetova i kolona o gradskim rentijerima plemićkog i građanskog podrijetla, u čije se domove prelijeva višak rada kolona i kmetova u vidu raznih naturalnih daća. Taj otuđeni višak, utvrđen pisanim ili usmenim ugovorima, dovodio je u više navrata do nereda, osobito za nerodnih i gladnih godina 1829/31, i 1846, i 1847, što se lijepo vidi iz brojnih sudskih parnica. Nesnošljivost između grada i sela najbolje se odrazila u sukobu interesa između kolona i kmetova, na jednoj, i njihovih zemljišnih vlasnika, na drugoj strani.

Još od francuske revolucije (1789), koja je donekle imala odjeka i u Dalmaciji, javljale su se tendencije za raskidanje feudalnih odnosa. Ne samo za francuske nego za austrijske uprave dolazi do pobuna i nemira

protiv okupacione vlasti i feudalnih obveza. Sindici Trpnja, Janjine i Kune, na poluotoku Pelješcu (1814),[1] mole dalmatinsko Namjesništvo u Zadru »da se ukine barbarski sustav lične služnosti o teretu težaka, sustav koji se opire i ponizuje ljudsku narav i protiv je svakome izobraženom narodu«. I slijedeće godine kmetovi tih sela, kojima se pridružuju oni iz Brijesta, traže od dubrovačke vlastele da se ukine rad koji je od godine 1800. sveden na devedeset dana u godini, kao i pravo zemljišnih vlasnika da kažnjavaju kmetove. Iste godine stanovništvo Krapnja fizički je napalo popisivača desetine i pod pritiskom naoružanog naroda prisililo ga da potpiše ugovor u kome se navodi da sakupljanje desetine ostaje njihovoj općini. Krivci su uhapšeni i saslušani u Šibeniku i Zadru, uz prijedlog da se primjerno kazne za pouku drugima. Do sličnih nemira došlo je i u okolici Biograda (1818),[2] a kmetovi sela Vrućice na Pelješcu (1825), opiru se davanjima dubrovačkim gosparima. Godine 1829. bune se Vodičani, a od 1844—1847, jedna skupina Konavljana pod vodstvom braće Lasića iz Dunava, koji su bili u zavadi sa svojim gosparom u Dubrovniku, odmetnula se i nekoliko godina ugrožavala red i mir na tom području, a neki među njima fizički su dotučeni u krvavom okršaju s austrijskim pandurima.[3]

Za čitavo to vrijeme austrijske vlasti gotovo su uvijek na strani zemljišnih vlasnika, koje vješto laviraju između jednih i drugih, posjednicima priznaju vlasnička prava, a kmetovima i kolonima popuštaju koliko moraju. Po svemu sudeći, vladine odredbe osujetile su spletke nekolicine »buntovnika« i podrezale krila stanovitim utopijama, kako to primjećuje Antonio degl'Ivelio, dobar poznavalac agrarnih prilika u dubrovačkom kraju. Iz takvih nesređenih agrarnih odnosa veliku korist izvlačili su gradski lihvari, trgovci i odvjetnici. Uoči četrdeset osme, osobito za vrijeme nerodice i gladi, mnogi su na selu dovedeni do prosjačkog štapa, posebno u šibenskoj okolici, ali i u drugim krajevima Dalmacije. Dakle, u predrevolucionarno doba sve se više produbljivao društveni jaz između kape i klobuka, građanina i seljaka, bogataša i siromaha, što će se lijepo vidjeti u društvenim previranjima 1848. godine. Evropski revolucionarni val zapljusnuo je i Dalmaciju te iste godine. Svrgavanje Metternichova policijskog sustava i objavljivanje ustavnih sloboda imalo je znatna odjeka i u ovoj austrijskoj pokrajini, a kod eksploatiranih i ugnjetenih društvenih slojeva značilo je olakšanje. Mnogi nisu znali što je to ustav, pogotovo seljaci koji su ga tumačili na svoj način, to jest da s njim prestaju obveze prema zemljišnim vlasnicima. Središnje pokrajinske vlasti u Zadru, preko okružnih i općinskih organa i svećenstva, pozivaju stanovništvo na čuvanje reda, mira i postojećeg vlasništva, te da se ustavne slobode ne shvate krivo »poput jedne ne zauzdane Sloboštine«.[4] Međutim seljaci su osjetili da je došao njihov trenutak, te na selima i u varošima gdje prežive dolazi do nemira, nereda, otkazivanja davanja zemljišnim vlasnicima, zabrane procjenjivanja poljskih dobara, povećanog broja sudskih

1 V. Pappafava, nav. dj., 47.
2 S. Antoljak, Buna pučana i seljaka, 105. i dalje.
3 S. Antoljak, nav. dj., 105—108.
4 V. Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću, Zagreb 1955, 70.

parnica i tome slično. Kolika je bila klasna nesnošljivost seljaka prema zemljišnim vlasnicima i uopće gradskoj gospodi i omrznutim Metternichovim činovnicima, lijepo se vidi kako u užoj Dalmaciji, gdje su prevladavali kolonatski odnosi, tako i u dubrovačkom kraju i u Boki kotorskoj, gdje je pretežno zastupljeno kmetstvo.

Prilikom proslave proglašenja ustavnih sloboda, paška gospoda, posjednici i imućniji građani priredili su zakusku na gradskom trgu koju su omeli mjesni težaci i sirotinja: »Ono meso onaj kruh je krv sirotinje, ala udrimo, sada je naše vrime.«[5] Netrpeljivost prema gospodi i činovnicima opaža se i u šibenskim pregrađima Varošu i Docu u kojima pretežno žive težaci, koji će skupa sa seljacima okolice pobijediti na izborima i oteti općinu od talijanske i talijanaške gospode i tako prvi put u povijesti toga grada postaviti načelnika općine iz svojih redova.[6]

Do velikih nemira došlo je i u neretvanskom kraju, Metkoviću, Opuzenu i selu Vidu protiv popisivača poreza i činovnika. Naime. 1848. neretvanski seljaci trebali su platiti dvostruki porezni iznos, s obzirom na to da prethodne godine nije izvršena kontribucija. Seljaci su bili spremni upotrijebiti oružje, a pronio se glas da ih ima više od tisuće. Da bi se izvršio popis desetine i travarine i sačuvali činovnici i posjednici od napada »buntovnika«,[7] vlasti su pozvale vojsku, pandure i ratne brodove koji su pristigli iz bližih i daljih mjesta i tako svojim prisustvom i zastrašivanjem prisilili seljake na smirivanje.

Nemiri su se javili i u dubrovačkom kraju Mljetu i Konavlima, te u bokokotorskom Grblju. Mnogi konavoski kmetovi otkazali su davanja dubrovačkoj vlasteli, a procjenitelji nisu smjeli dolaziti u Konavle, već su se dogovarali u Cavtatu. Kmetovima sela Močića vlasti su prijetile jednim bataljonom poljske artiljerije iz Cavtata i tako putem sile primorali ih na poslušnost.[8]

Najjači otpor seljaka austrijskim vlastima bio je u Boki kotorskoj koja je agrarno bila vrlo siromašna. Još od 1846. neke općine nisu plaćale desetinu, koja se 1848. pokušala nasilno oduzeti. Četrnaest sela uspjelo je protjerati austrijske činovnike te izjavilo da neće platiti porez i da će »oni sami sobom vladati.«[9] Seljaci Grblja, Luštice i Krtola zakleli su se da će se boriti protiv austrijske vlade. Grbljani su ne samo otkazali plaćanje poreza već su organizirali narodnu vojsku i narodne sudove na te-

[5] HAZd, Prezidijalni spisi Namjesništva u Dalmaciji, III-72025, br. 7206/1414 od 28. III. 1848.

[6] S. Obad, Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine, 352 i 355.

[7] HAZd, Prezidijalni spisi Namjesništva, 11161-III, br. 583 od 24. V. 1848. i br. 1963/2423 od 7. VI. 1848. i T. Macan, Iz povijesti Donjeg Poneretavlja, Metković 1972, 72—73.

[8] HAZd, Spisi Registrature Namjesništva, XIV/1, br. 5217/1557 1848 i XV/1, br. 14446/2794 od 7. VII. 1848.

[9] HAZd, Prezidijalni spisi Namjesništva, X/3/1, br. 778 i 779/b od 10. IV. 1848.

melju običajnog prava.[10] S događajima u Boki bila je zabrinuta vlada u Beču te pokrajinske i okružne vlasti u Kotoru. Grbljani su ostali pri svojim zahtjevima, koje su austrijske vlasti tumačile kao drsku neposlušnost. I tako je na kraju došlo do oružane intervencije protiv ustanika, bilo je i žrtava kojima se broja ne zna. Taktičnim manevriranjem buna se stišala, koja je od samog početka imala protuaustrijski karakter.[11]

Djevojka iz Kruševica u Boki kotorskoj, Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[10] Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske br. 82 od 3. VIII. 1848. Vidi Sveobšte jugoslavenske serbske novine br. 63 od 15. VII. 1848. Usp. S. Mijušković, Grbljanska buna 1848. i Njegoš, Stvaranje, 8—10, 1973, 1261. i dalje.

[11] KAW, M/A-XIII-10/26d, br. 95 od 6. X. 1848. i Srbske Novine br. 44 od 17. V. 1849.

I u drugim mjestima Dalmacije dolazilo je do sukoba s činovnicima i pokušaja uskraćivanja davanja zemljišnim vlasnicima i državi, na primjer u Trogiru, Bosoljini, šibenskoj okolici, Korčuli, Budvi, Mainama[12] i drugim agrarnim sredinama.

O agrarnom pitanju raspravljalo se i u Carevinskom vijeću u Beču. U rujnu 1848. donesen je Zakon o ukidanju zemljišnih odnosa na području Monarhije. Međutim, taj zakon nije primijenjen u Dalmaciji, navodno, zbog specifičnosti dalmatinskog agrara koje treba posebno proučavati.[13]

Seljački nemiri 1848/49. na dalmatinskom selu imali su antifeudalno i antiaustrijsko obilježje, javljali su se spontano, pojedinačno i nepovezano, bez jedinstvenog vodstva, tako da su austrijske vlasti oružanim prijetnjama a negdje i intervencijama spriječile izbijanje pobuna. Rješavanje zemljišnih odnosa u Dalmaciji bilo je društveno-politički problem prvoga reda, seljaci su poduzeli što su mogli, premda nisu ustrajali u težnjama, već živjeli u iluzijama da će car Franjo Josip riješiti to pitanje. S druge strane, u Dalmaciji nije bilo radničke klase, najbližeg saveznika seljaštvu koja bi ga predvodila.

Iako nije došlo do promjena u posjedovnim odnosima na dalmatinskom selu, kao u drugim zemljama Monarhije, četrdeset osma označava početak jednog procesa koji se nikakvim administrativnim ni vojnim intervencijama nije mogao zaustaviti. Ekonomsko oslobođenje seljaka ostaje prvorazredan problem i slijedećih desetljeća, na čijem rješavanju bečki birokratski vrhovi i političke stranke u Dalmaciji nisu gotovo ništa učinile. Pošto višak seoske radne snage u gospodarski nerazvijenom dalmatinskom gradu nije mogao naći zaradu, to seljaku nije drugo preostalo nego da se sam otkupljuje od zemljišnih vlasnika raseljavanjem i zaradama po čitavom svijetu.

3. GRAĐANSKE STRANKE I SELJAČKO PITANJE

Nakon pada neoapsolutizma (1859) u svim zemljama habzburške monarhije, pa i u Dalmaciji, došlo je do oživljavanja političkoga života na temelju ustavnih sloboda. S obzirom na to da u Dalmaciji nisu razriješeni zemljišni odnosi, pokušat ćemo odgovoriti na pitanje kakav je bio odnos dalmatinskih stranaka prema tom pitanju, tim više što su mnogi vlasnici zemlje bili aktivne njihove pristaše.

Upravo tada u političkom životu Dalmacije javljaju se prve političke stranke, Narodna i Autonomaška, sa suprotnim težnjama. Narodna stranka zagovara sjedinjenje Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama i uvođenje

[12] Dodatak k Srbskim Novinama br. 102 od 19. XI. 1848.

[13] HAZd, Spisi Registrature Namjesništva XV/1, br. 15718/3027 1848. i Miscellanea 157, Poz. 24 od 15. X. 1848, Vidi NAS br. 133 od 24. I. 1849. i HAZd Štampe, sv. 26, br. 2541/2t, te List zakonah i dilopisah vlade za Krunovinu Dalmaciu [1849], 76—78. i V. Pappafava, nav. dj., 46.

hrvatskoga jezika u škole, urede i sudsku praksu, dok se Autonomaška stranka zalaže za autonomiju Dalmacije u okviru Austrije. Ta dva oprečna držanja očitovala su se u dnevnoj politici i odnosu prema selu i seljacima. Jedna i druga stranka koriste neriješene zemljišne odnose u političke svrhe, osobito za pokrajinskih i općinskih izbora. Seljaka su, uglavnom, mučila dva problema: neriješeni zemljišni odnosi i novozavedeno novačenje. Da bi došao u posjed vlastita komadića zemlje, seljak je prelazio onoj stranci koja mu je u predizbornoj borbi više nudila.[1] Dalmatinski su zemljovlasnici, uglavnom, pripadali jednoj ili drugoj stranci i nisu bili skloni, kao ni stranke, da se riješe zemljišni odnosi. Iz programa II Nazionale, glasila Narodne stranke (1862), ne može se vidjeti da je Stranka zainteresirana za zemljišno pitanje, iako su na selu imali najjači oslonac i snagu. U predizbornoj borbi (1861) za Dalmatinski sabor autonomaši koriste neriješeno zemljišno pitanje u Dalmaciji, osobito u dubrovačkom kraju, gdje su vlasnici zemlje, uglavnom, bili narodnjaci.[2] Autonomaši skupa s vladinovcima govore kmetovima protiv dubrovačke vlastele, osobito braće Pucić, koji su bili za sjedinjenje. Naime, Pucići su nagovarali seljake da glasaju za zastupnika Narodne stranke. Na izborima za Dalmatinski sabor autonomaši su izgubili, jer su seljaci dali svoje glasove, preko biranih birača dr. Gjuri Puliću, zastupniku Narodne stranke. Izabrani zastupnici u kuriji vanjskih, to jest seoskih općina, u svom mandatskom razdoblju nisu ništa konkretno poduzimali u razrješenju zemljišnih odnosa.[3]

Dubrovački autonomaški zastupnik u kuriji gradova Ivo Radmilli pokrenuo je (1863) u Dalmatinskom saboru pitanje ukidanja kmetstva u dubrovačkom kraju. U svezi s tim izrađen je projekt koji je slijedeće godine skinut s dnevnog reda. Po svemu sudeći, Radmilli je pripremao teren za slijedeće izbore, kako bi zemljišno pitanje odlučilo o izboru zastupnika dubrovačkih vanjskih općina. U predizbornoj borbi (1864) narodnjaci i autonomaši obećavali su kmetovima da će se putem otkupa osloboditi zemljišnih odnosa.[4] Vlastelin Niko Veliki Pucić obećao je kmetovima u Konavlima otkup, ali su autonomaši pronijeli vijest među Konavljane da su se Pucići »arvali s kraljem...«, a sve sa svrhom da pobijedi autonomaški zastupnik Orast Bonda, koji je obećao da će osloboditi »kmete od službe«.[5] Na ovm izborima pobijedili su autonomaši, odnosno njihov kandidat Bonda.

[1] Pozor br. 19 od 23. I. 1861.

[2] S. Obad, Konavle od pada Dubrovačke Republike do kraja prvog svjetskog rata, Konavovski zbornik, I, Dubrovnik 1982, 76.

[3] S. Obad, Narodnopreporodno gibanje u Dubrovniku i Boki kotorskoj 1860/1861. g., Radovi FF, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, 4, 1971/1972, Zadar 1972, 154—158.

[4] AJAZU, Fond Metel Ožegović, pismo Nika V. Pucića Metelu Ožegoviću od 24. VIII. 1864.

[5] N. Beritić. Iz korespondencije Nika Velikog Pucića, Arhivski vjesnik, 3, Zagreb 1960, 101. Usp. G. Novak, Prošlost Dalmacije, Split 1944, 390. i I. Perić, V. Bogišić i njegove veze s istaknutim narodnjacima u vrijeme Narodnog preporoda, »Dubrovnik«, 3—4, 1962, 67, 71.

I u ostaloj Dalmaciji razvila se propaganda po selima, uz različita obećanja, a sve sa svrhom da se utvrde pozicije jedne i druge stranke na selu. Zadarski odvjetnik Božo Filippi, inače pristaša Autonomaške stranke, poručuje biračima, između ostaloga, slijedeće: »Svom snagom nastojati ću pomagati razvitak velikog bogatstva koje se može izvaditi s prostranog zadarskog zemljišta, pomoću uvođenja kmetskog zakona, koji bi odredio na jednak način još vrlo nesigurne odnose između vlasnika i kmeta, da se zajamči sigurnost zemljišta pomoću zakona koji će zauzdati opake.«[6] Prvak Autonomaške stranke i splitski gradonačelnik Antonio Bajamonti poručuje biračima ovo: »U teškom pitanju uređivanja kmetskog odnosa, a da ne iznevjerim interese vlasnika, kojoj klasi i sam pripadam, ljubomorno ću paziti da u ničemu ne budu oštećena kmetska prava.«[7]

I tako od izbora do izbora daju se lažna obećanja, od rasterećenja do otkupa zemljišnih odnosa. Zemljišno pitanje postupno se zaoštrava, osobito poslije godine 1867, a najjače oko izbora za Dalmatinski sabor godine 1870. Narodnjaci i autonomaši ponovo se bore za seoske glasove, obećavaju da će se zalagati u Saboru za rješavanje zemljišnih odnosa, ali od svega toga nije bilo ništa.

Dalmatinski sabor nerado je raspravljao o zemljišnim odnosima, niti je donosio odluke koje bi mijenjale te odnose. Uzroke tomu treba tražiti u činjenici da su stranački zastupnici, po socijalnoj strukturi, bili pripadnici građanstva koje nije zanimalo zemljišno pitanje. Pošto je u Narodnoj stranci bilo zemljoposjednika, stoga stranka nije postavljala to pitanje da se ne zamjeri stranačkim drugovima. Autonomaši su taj problem postavljali samo uoči izbora, kako bi politički naškodili narodnjacima na selu. Međutim, jedni i drugi su štitili svoje klasne interese. Ni crkva nije poticala to pitanje, jer bi došlo do njezina zemljišnoga razvlašćenja i gospodarskoga slabljenja.

Nakon pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor (1870) zemljišno pitanje se aktualizira. Pored članaka iz pera pristaša Narodne i Autonomaške stranke javljaju se i rasprave u kojima se, između ostaloga, zagovaraju postojeći odnosi. Dosta se raspravlja o dubrovačkom kmetstvu i mogućnosti ukidanja »službe«, dok se kolonat svugdje brani, pa i u dubrovačkom kraju. Sudski pristav u Cavtatu i politički narodnjak Antonio degl'Ivellio zalaže se za održanje kmetskih i kolonatskih odnosa, koji su od koristi kmetu, težaku i vlasniku. Kada bi se ukinuli, pogodili bi ne samo vlastelu nego i čitav sustav, obogaćene građane koji posjeduju zemlju i slobodne seljake koji imaju kolone.[8] Slično misli i savjetnik Financijske direkcije za Dalmaciju, politički autonomaš Antonio Smirić, koji smatra da ne bi trebalo ništa mijenjati u zemljišnim odnosima, jer pretvoriti vlasnika u one koji ništa ne posjeduju može dovesti do katastrofe, teže od jadikovanja malobrojnih seljaka zavedenih od loših savjetnika. Smatra da je dalmatinski seljak inertan, da ima uro-

6 NL br. 68 od 24. VIII. 1864.
7 NL br. 75 od 17. IX. 1864.
8 A. degl'Ivellio, nav. dj., bilj. 8.

đene predrasude protiv svega što je novo, pa stoga »unapređenje zemlje treba ostaviti u prvom redu vlasnicima koji sami posjeduju kapital i razum, nedvosmislene čimbenike u svakom gospodarskom napretku«. Smirić nije za ukidanje kolonatstva »jer izbacite kolonat danas kroz vrata, on će sutra ponovo uči kroz prozor«.[9]

Po svemu sudeći, zemljišni posjed je bio još uvijek, za mnoge, izvor života, pogotovo za osiromašeno plemstvo i crkvu. Zbog nerazvijenosti gradske privrede i krize jedrenjačkoga brodarstva nju je grčevito čuvao plemić i građanin. Potiskivani iz trgovine i pomorstva, morali su živjeti od zemlje koju su obrađivali u vlastitoj režiji ili je imali u ugovornom odnosu, zalagali ili prodavali. Do njihovih zemalja ponajprije su dolazili obogaćeni građani i imućniji seljaci, koji bi i dalje znali zadržati zatečene odnose u agraru.

Pored Narodne i Autonomaške stranke i Narodno-srednjačka stranka, nastala otcjepljenjem od Narodne stranke (1873), zastupa mišljenje da kmetski i kolonatski odnosi u dubrovačkom kraju »moraju se uređivati po propisima postojećeg općeg građanskog austrijskog Zakonika, a ne po do danas postojećim osobitim pravima«.[10] O tome je godine 1873. raspravljao Zemaljski odbor. Sve parnice se trebaju voditi preko suca u građanskom postupku. Prema tome, i ova stranka stoji na stajalištu da ostane status quo.

I novoutemeljena Srpska stranka (1880) zauzela je slično stajalište. Ignacije Bakotić, njezin zastupnik, u kuriji vanjskih općina u izbornom kotaru Drniš, Knin, Vrlika nije bio za to »da se ikomu njegova vlasnost uzme«, ali se zalagao da težaci mogu otkupiti daće.[11] Bio je protiv nesnošljivosti između kmetova i zemljoposjednika, a smatrao je najbolje stanje kada se »mirno jedan prema drugom ponašaju«.[12] Pošto mira nije bilo, Bakotić se zalaže za otkup daća. Tomu se usprotivio Gajo Filomen Bulat, zastupnik Narodne stranke, upozorivši zastupnike da nije u interesu gospodara zemlje i težaka da se dira to pitanje.[13] Predložio je da se u Saboru o tome dalje ne raspravlja, što je i uvaženo. Naime, Bulat je smatrao da bi davanjem te mogućnosti iskrslo »socijalno pitanje, od kojega bolje da stojimo daleko«.[14] Tako isto misli i Miho Klaić, prvak Narodne stranke, kada tvrdi da su kmetski odnosi privatne naravi i da je u sporovima između kmeta i gospodara jedino »sudac pozvan da odluči«.[15] Svakako, u Saboru se nije željelo raspravljati o kmetstvu niti ga tretirati kao socijalno pitanje, iako je ono takvo bilo.

Narodna hrvatska stranka (1889), ranije poznata kao Narodna stranka, nije bila za to da se ukine kolonatstvo i kmetstvo. Ona je podržala osnutak pokrajinskoga Vjeresijskog zavoda i manjih novčanih zavoda u korist

9 A. Smirić, nav. dj.
10 Zemljak br. 98 od 17. XII. 1873, 2.
11 Izvješća, XX Zasjedanja, od 16. lipnja do 8. srpnja 1884, 55.
12 Isto, 59.
13 Isto, 60.
14 Isto, 60.
15 Isto, 60.

malih posjednika i težaka i unapređenja poljodjelstva. Potkraj stoljeća dalmatinski seljak našao se u nezavidnu položaju. Poslije konjunkture vinogradarstva nastupila je kriza. Oporavkom francuskih i talijanskih vinograda dalmatinsko vino gubilo je prođu na njihovim tržištima, te se moralo uvoziti u druge krajeve Carstva. Drugi udarac je klauzula u trgovačkom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije (1891), kojom se smanjuje carina za uvoz vina iz Italije. I konačno, pojava filoksere definitivno je dotukla seljaka. Vino je ležalo u podrumima, nije se moglo prodati, iako mu je cijena bila niska.[16]

Koncem devetnaestog stoljeća javio se u Dalmaciji organizirani socijalistički pokret. Na prvom kongresu Jadranske sekcije Socijaldemokratske stranke Austrije u Trstu (1897), između ostaloga, raspravljalo se i o agrarnom pitanju. U svezi s tim nije ništa zaključeno, već su izabrana dva tijela da prouče taj problem i predlože rješenje.[17] Po svemu sudeći, socijalisti nisu imali jasno držanje prema zemljišnom pitanju. Preko listova Socijalista i Crveni barjak zagovarali su akcije oko organiziranja seljaka i osnivanja zadruga i upozoravali čitatelje na štetnost nacrta o uređenju kmetskoga pitanja kojega je izradila bečka vlada, ali nisu ulazili u rješavanje bitnih problema na selu.[18]

Pokretanjem Hrvatske pučke napredne stranke u Dalmaciji (1905) oživljava težačko pitanje. Najviše zasluga u tomu ima Josip Smodlaka. Još kao pravaš vidio je od kakve važnosti je rješavanje socijalnoga pitanja na selu. Kao zastupnik Stranke prava (1902) predlaže da se seljacima podijeli besplatno, ili uz nižu cijenu, alat za navrt loze i da se podignu dva matičnjaka u Vodicama i Vrani kako bi se obnovili vinogradi.[19] U svome govoru u Šibeniku (1903) među ostalim naglasio je da se starim sredstvima ne može voditi borba.[20] Dok su ranije građanske stranke imale interesa za seljake samo za izbora, Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci, kojoj Smodlaka daje pečat, zadaća je pomoći seljaka da se oslobodi tlake. Stranka je imala veliki broj pristaša među splitskim težacima. Uz pomoć novoutemeljene Težačke sloge, koja se stara za težačka prava i pokušava pregovarati s vlasnicima zemlje o promjeni ugovora. Kada bi se obje strane dogovorile, Stranka se ne bi miješala u odnose. Protivnici su napadali Stranku, Težačku slogu i Smodlaku da nagovaraju seljake da silom otimaju zemlju. Nakon izbora (1907) odnosi između vlasnika zemlje i težaka prerasli su u pokret, koji se proširio iz Splita prema jugu i sjeveru Dalmacije. Posredstvom Stranke i Težačke sloge mnogi su se koloni i kmetovi otkupili od zemljišnih vlasnika.[21]

Stranka prava zalaže se za reguliranje odnosa između vlasnika zemlje i kolona i kmetova. Zastupnik te stranke Mate Drinković zalaže se u Dalmatinskom saboru za zakon »koji bi davao vlast težaku, da te odnošaje promijeni i da postane gospodarem zemljišta«, jer su to odnosi socijalne naravi. S tim stavom nisu se složili zastupnici Hrvatske stranke Vinko Milić i Vicko Mihaljević. Oni se zalažu za otkup i da kolonatski odnosi ne spadaju u socijalno pitanje, da se »skoro polovica Dalmacije otkupila od gospodara bez potrebe ikakvog zakona«. Drugi su pak mišljenja, primjerice Milorad Medini, da su se ti odnosi razvijali povijesno, da to nije privatna stvar, nego da spada u socijalno pitanje kao što je i radničko pitanje. Mate Drinković se zalaže u Saboru da se spriječi samovolja zemljovlasnika i da im se dopusti, kada dođu do novčanih sredstava, da se mogu otkupiti. Mišljenja je da kada seljak dođe u posjed zemlje da će je bolje obrađivati.[22]

Pošto Dalmatinski sabor nije donio konkretno rješenje zbog različita stava stranaka, Josip Smodlaka je to pitanje zaoštrio (1910) u bečkom parlamentu. On se založio da dokaže da težačko pitanje u Dalmaciji nije lokalno nego državno. Smodlaka je znao da je ključ za rješenje toga pitanja u Beču. Ranije izjave predsjednika Bineta, ministra poljodjelstva Brofa i drugih ministara upućivali su na to. U svom čuvenom govoru Smodlaka je, između ostalog, podvukao da je Dalmacija seljačka zemlja bez industrije, kruha, mesa, krumpira, drva, više od polovice sela nema pitke vode, a mnoga su polja kao Neretvansko, Vrgorsko, Sinjsko i Imotsko pod vodom.[23] Za gotovo stotinu godina, koliko je Austrija u Dalmaciji, ništa se nije poduzelo oko unapređenja gospodarstva, posebno poljodjelstva. Govor Smodlake i drugih zastupnika imao je odjeka kod zastupnika drugih zemalja i središnje vlasti, te su se poduzele mjere oko rješavanja dalmatinskoga agrara. Tako je međuministarsko dalmatinsko povjerenstvo zaključilo da zemlja dotadašnjih vlasnika dođe u posjed onih koji je obrađuju. Taj zaključak prihvatila su i druga ministarstva i odlučila da se izradi zakon i da se podnese Carevinskome vijeću na odobrenje. Međutim, vlada je namjerno otezala s donošenjem zakona. O tome lijepo svjedoči nacrt dvorskoga savjetnika Schulerna (1912), u kojemu, između ostaloga, piše da dalmatinski težak i dalje ostaje u starom odnosu prema zemljovlasniku.[24]

Po svemu sudeći, građanske stranke nisu zahtijevale promjenu socijalnog odnosa na selu niti su se zalagale za ukidanje zemljišnih odnosa iz klasnih interesa, jer su u svojim redovima imali posjednike zemlje. Plemstvo i građanstvo, uz podršku vlasti, bilo je sklono regulirati te odnose, pa je vlada donosila polovične zakone koji su onemogućavali otkup,

---

16 Hrvatska kruna br. 5 od 10. III. 1894.

17 D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji od 1870. do kongresa ujedinjenja 1919, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta u Dalmaciji, I, Split 1970, 37.

18 D. Foretić, Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX. stoljeća, Radovi IJAZU, 7, 1960, 6 i 7.

19 S. Obad, Josip Smodlaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoči prvoga svjetskog rata, Časopis za suvremenu povijest, 1, 1974, 58.

20 Govor o organizaciji hrvatske stranke u Dalmaciji što ga je izrekao narodni poslanik dr. Josip Smodlaka na javnoj skupštini u Šibeniku dne 13. travnja 1903. [Rijeka], 1903.

21 S. Obad, nav. dj., 58—63.

22 I. Perić, Dalmatinski sabor 1861—1912. (1918) god., IJAZU, Posebna izdanja, Zadar 1978.

23 S. Obad, nav. dj., 67—68.

24 S. Obad, nav. dj., 69.

tako da je mali broj seljaka prvih desetljeća ustavnoga života došao u posjed zemlje. Ni Narodna ni Autonomaška strana nisu bile spremne na ukidanje odnosa. Autonomaši su se zalagali za likvidaciju kmetstva u onim seoskim sredinama gdje su vlasnici zemlje bili narodnjaci, a gdje su zemljovlasnici bili autonomaši, podržavali su postojeće stanje. Takva struktura vlasništva nad zemljom odgovarala je posjednicima i austrijskim vlastima. I kasnije stranke Narodnosrednjačka, Srpska, Narodna hrvatska ne doprinose razrješenju toga problema. Sve one zastupaju interese posjednika. Jedino se pravaši zalažu za otkup zemlje i težačko pitanje, tretiraju ga kao socijalno pitanje. Socijaldemokrati su postavili pitanje ukidanja zemljišnih odnosa, ali su se praktično više angažirali oko radničkoga pitanja. Najviše zasluga ima Smodlakina Hrvatska pučka napredna stranka, koja se borila za socijalnu pravdu i bila protiv izrabljivanja i otuđivanja viška seljačkog rada. Za takvo stanje snose odgovornost zemljišni vlasnici, pokrajinske i središnje vlasti i pojedine stranke. Otezanje s rješenjem zemljišnoga pitanja usporit će razvitak poljodjelstva i prodor kapitalizma na selo. Seljacima je ostalo da sami rješavaju taj problem otkupom i iseljavanjem u prekomorske zemlje, kako bi zarađenim novcem došli u posjed zemlje koju obrađuju.

4. OBRISI SOCIJALISTIČKE IDEJE

Skromne početke socijalizma na selu treba promatrati usporedo s pojavom i razvojem ideje socijalizma u primorskim gradovima, napose među radnicima u splitskom i šibenskom industrijskom bazenu. Da vidimo u kojim se izvangradskim sredinama javlja ta ideja i kakva je struktura njezinih nosilaca.

Borba za vlastiti komadić zemlje bila je stalno aktualna na selu, osobito s pojavom i razvojem stranačkoga života u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća. U sporovima sa zemljišnim vlasnicima seljaci bi znali reći da je zemlja božja i onoga tko je obrađuje. Bilo koja politička stranka, koja mu je više nudila, mogla je dobiti njegov glas na izborima. O tome lijepo svjedoči pobjeda Autonomaške stranke u Konavlima na pokrajinskim izborima (1870), u kraju gdje su do tada pobjeđivali narodnjaci. Dobar poznavalac prilika u tom kraju, cavtatski sudac Antonio degl'Ivellio, ocijenio je taj događaj mogućnošću nekoga dogovora ili pak da »je neki apostol Internacionale prošao područjem Konavla«.[1] Po svemu sudeći Antonio Degl'Ivellio je bio pod dojmom članaka o socijalizmu koji su se javljali u stranom i domaćem tisku. Činjenica je da neki liberalni autonomaši preko članaka i radničkih društava upoznavaju dalmatinsku javnost s pojavom socijalizma u Evropi. Splitsko društvo »Concordia elavoro«, utemeljeno 1872, bilo je proglašeno kao pokrajinski komitet Prve internacionale u Dalmaciji, ali u historiografiji nije dokazano da je zaista postojao. Nije isključeno da su se dubrovački autonomaši poslužili parolama socijalista protiv privatna vlasništva, preciznije rečeno, dubrovačkih zemljoposjednika u Konavlima, svojih političkih protivnika, te na taj način politizirali seljačko pitanje, ali ga jedni i drugi nisu rješavali.

[1] A. degl'Ivellio, nav. dj.

O socijalizmu dalmatinski seljak nešto više saznaje koncem devetnaestoga i početkom dvadesetog stoljeća s pojavom organiziranoga socijalističkog pokreta. Naime, u to doba dolazi do bržega razvoja kapitalističke privrede u splitskom i šibenskom bazenu, ali i u drugim gradovima i gradićima uz obalu i na otocima. Pored stručnih radnika u industrijskim pogonima zaradu je mogla naći i seoska radna snaga, osobito u proizvodnji cementa u okolici Splita, rudnicima Siveriću i Velušiću, paškoj i stonskoj solani ili pak drugim javnim radovima, primjerice izgradnji željezničkih pruga, luka i tome slično. Ponešto je seoske radne snage bilo zaposleno u proizvodnji karbida, cijanamida, tvornicama ribljih konzervi, ulja, maraskina — i to u Šibeniku, Dugom Ratu, Braču, Hvaru, Trpnju, Dubrovniku i Zadru. Do godine 1910. radničku klasu uglavnom čine obrtnički radnici, a poslije struktura se mijenja u korist industrijskih radnika. Seljaci-radnici čine nekvalificiranu radnu snagu koja je zaposlena sezonski, manje stalno, radi na nadnicu i živi na selu.

Organizirani rad socijalista među radnicima očituje se u osnivanju radničkih društava, u proslavama Prvoga svibnja, organiziranju štrajkova, pojavi socijalističkih listova. Sve je to imalo stanovita odraza i među seljacima-radnicima. S druge pak strane, zaoštreni zemljišni odnosi na selu mogli su postati solidna osnovica za širenje socijalizma među seljacima. Dva su osnovna uzroka koji su kočili razvoj socijalizma na selu: prvo, gradski socijalisti najviše su se angažirali oko problema radnika a za zemljišno pitanje na selu manje su se zanimali, i drugo, socijalisti nisu imali potrebne i sposobne kadrove niti su bili dobro organizirani da bi mogli djelovati na selo. Socijalisti nisu odlučnije postavili rješenje zemljišnih odnosa, jer bi, svakako, pridobili određeni broj seljaka za sebe.[2] Doduše, u listovima Socialista, Crveni barjak i drugima piše se o problemima na selu i seljacima a socijalisti se zalažu za »rad na organiziranju seljaka i uspostavljanju kooperativa«.[3] Seljaci ostaju gluhi na pisanje i pozive socijalista upravo zbog vinske klauzule, pojave peronospore, elementarnih nepogoda, nerodica i visokih cijena. Težakova zarada se smanjila, životni standard pogoršao, osobito u Splitu koji je spadao među najskuplje gradove u Monarhiji.[4]

Da su seljaci-radnici bili zapljusnuti socijalističkim idejama, svjedoči njihovo sudjelovanje u prvosvibanjskim proslavama i štrajkovima. Tako, primjerice, pedesetak korčulanskih kamenoklesara iz Lumbarde pružilo je otpor svojim poslodavcima iz Vrnika, koji je prerastao u štrajk i zahtjev za povišenje plaća. Inicijatori i voditelji štrajka Roko Markovina i

[2] D. Foretić, Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX. st., Radovi, IJAZU, 6—7, Zagreb 1960, 6—7.

[3] D. Foretić, Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji i Istri i Rijeci do 1919, Radovi FF, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti, 4, 1971/1972, Zadar 1972, 179.

[4] Crveni barjak br. 6 od 8. VI. 1912, 5.

Nikola Mušić kažnjeni su zatvorom od nekoliko mjeseci. To je bila organizirana borba seljaka i radnika za povišenje nadnica.[5]

I trpanjske radnike, ribare i težake, koji su radili u ribljoj industriji i u radionici papuča »Šegetin«, zapljusnula je socijalistička ideja, zaslugom Tome Belina zvanog »Tuto«, koju je iz Splita prenio u Trpanj. Socijalizmom se zanose mnogi članovi novoutemeljene Radničke čitaonice (1910) i Tamburaškoga zbora »Trpanjska vrela«. To se lijepo očituje u priređivanju prvosvibanjskih koncerata godine 1911. i 1912. Mogla se zamijetiti i klasna nesnošljivost između vlasnika mreža i družinara (1911), a slijedeće godine radnici tvornice Warhanek tražili su veće plaće. I trpanjski papučari traže kraće radno vrijeme i povećanje plaća.[6]

Socijalistička agitacija iz primorskih gradova imala je odraza ne samo među radnicima i radnicima-seljacima, o čemu svjedoči Antun Kolić, delegat iz Zadra, na Prvom kongresu Jadranske sekcije Socijaldemokratske stranke Austrije (1897), kada je iznio da su «zaneseni za socijaldemokratske ideje«, te ova izjava spada među rijetke potvrde socijalističkoga zanosa na selu.[7]

Pod uticajem socijalista iz Zadra u selu Kukljici na otoku Ugljanu, pojavila se skupina simpatizera socijalizma (1898),[8] među kojima se istakao Pere Ranj. Po uzoru na Društvo radnika i radnica u Splitu, osnovali su istoimenu podružnicu u Kukljici, koja se ubrzo ugasila zbog organizirane protuakcije i konačne zabrane.[9] I za prvog poljodjelskog štrajka u Splitu (1909), kojemu su se pridružili socijalisti, mogli su se čuti usklici »Živio internacionalni socijalizam!«, »Živjela braća radnici!«, »Živjeli socijalisti!«.[10] Tom prilikom radnici su dali moralnu pomoć težacima koji su pomoću svoje organizacije Težačke sloge započeli organiziranu borbu za likvidaciju zemljišnih odnosa.

Još od godine 1874. seljaci nastupaju organizirano s radnicima, što se lijepo vidjelo u zajedničkom učešću u Radničko-težačkom društvu u Nerežišćima. Splitski težaci Dinko Gržetić, Nikola Ružić i Pere Dvornik sudjelovali su u Komitetu koji je pripremao osnivanje Socijaldemokratske stranke Dalmacije u Splitu. Svakako da je socijalistička propaganda tim putem na težake-kolone bila neposrednija, što potvrđuje i kotarski poglavar. Socijalisti su perom i govorom objašnjavali težacima, osobito onima u Lučcu, težnje i ciljeve socijalizma i da rješenje svojih problema

[5] I. Dračevac, Sjećanje na događaje u radničkom pokretu u Lumbardi do 1941. god., Korčulanski zbornik, I, Korčula 1980, 104—106.

[6] F. Glavina, Prilozi za povijest trpanjskog ribarstva od najstarijih vremena do danas, Trpanj 1966, 33, 34.

[7] D. Foretić, Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX. stoljeća, 21.

[8] Socijalista, 1 i 2, 1898.

[9] D. Foretić, Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX. st., str. 29; Isti, Pregled, socijalističke štampe u Dalmaciji i Istri i Rijeci do 1919, 173.

[10] Naše jedinstvo br. 33 od 25. IX. 1909;

mogu naći jedino u socijalizmu.[11] Tako su se godine 1903. u listu Socijalista založili za rad na organiziranju seljaka i osnivanju zadruga.[12]

Po svemu sudeći, za ideju socijalizma najprije su čuli splitski težaci, jer se javila među radnicima, manje oni u ostaloj primorskoj i otočnoj Dalmaciji, a nešto više seljaci-radnici koji su zaposleni na javnim radovima ili pak kao fizički radnici u industrijskim pogonima. To se očitovalo u njihovu sudjelovanju u raznim društvima, koja su imala socijalističko obilježje, proslavama Prvoga svibnja, štrajkovima i priredbama. Socijalizam iz grada imao je odraza, uglavnom, kod pojedinaca u predgrađima Splita i na selu, na prijelazu stoljeća sve do konca prvoga svjetskog rata. Odraza je više bilo u onim sredinama gdje su klasni odnosi bili zaoštreniji i društvena svijest razvijenija. Taj utjecaj dolazi iz gradova, ponajviše iz Splita, Šibenika i Zadra, gdje je došlo do organiziranoga socijalističkog pokreta. Da su gradski socijalisti bili kadrovski sposobniji i da su imali jasniji stav u zemljišnom pitanju, svakako bi i odjek bio jači. Gradski socijalisti prvenstveno su se bavili problemima svoje klase, a za težačko pitanje oni bili su zainteresirani više deklarativno. Njihova greška se očituje i u tome što su se više obraćali zanatskim nego industrijskim radnicima, kojih je uoči prvoga svjetskog rata sve više bilo sa sela. U početku služili su se talijanskim jezikom, umjesto hrvatskim, te su time nacionalno osviještene seljake okrenuli protiv sebe. U cjelini uzevši aktivnost gradskih socijalista započinjala je i, uglavnom, završavala kod interesa radnika, a manje su ih zanimali problemi sela i seljaka.

5. TEŽAČKI POKRET UOČI PRVOGA SVJETSKOG RATA

Pokretanjem Hrvatske demokratske stranke i Težačke sloge težačko pitanje u Splitu doživljava kulminaciju i ostavlja odraza i na dalmatinskoj periferiji. Da vidimo kako se pokret razvijao i kakve je rezultate imao kroz svoje tri razvojne faze: prva od 1905—1908, druga se podudara s 1909, a treća, završna, od 1910. do prvog svjetskog rata.

I poslije preporodnog gibanja nerazriješeni zemljišni odnosi poticali su kolone i kmetove na otpore. Šoltansko pitanje ostaje i dalje aktualno, zatim nemir na otoku Ižu (1896), koji se očitovao u otporu seljaka prema župniku i učitelju zbog otežanoga socijalnoga položaja, a da se i ne govori u pobuni težaka u Kaštel-Lukšiću (1897) protiv feudalnih povlastica obitelji Michieli — Vitturi.[1] Još godine 1890. došlo je do gibanja među težacima splitskih pregrađa za poboljšanje uvjeta života. Nakon toga činilo se da je to pitanje zamrlo i na prvi pogled je izgledalo da su odnosi između zainteresiranih stranaka sređeni. Aktivnošću Hrvatske demokrat-

[11] NL br. 92 od 15. IX. 1902.

[12] D. Foretić, nav. dj., 179.

[1] V. Omašić, Pobune u Kaštel-Lukšiću 1897. protiv feudalnih povlastica obitelji Michieli-Vitturi, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, I, Split 1970, 71—78.

ske stranke nekolicina splitskih težaka obraća se njezinome vođi Josipu Smodlaki da se zauzme za težačko pitanje.[2] Smodlaka je uspio povezati razjedinjene težake dokazavši im gdje su uzroci njihovim nevoljama.[3]

Zemljišni odnosi u Splitskom polju drugačije su naravi nego u ostaloj Dalmaciji. Dvije trećine polja ili osam stotina čestica, na dvadeset pet tisuća hektara, bilo je vlasništvo Biskupije i Kaptola, crkava i samostana, a ostalo je pripadalo posjednicima u gradu, a manji dio slobodnom seljačkom posjedu. Težak obrađuje zemlju na trećinu, četvrtinu i polovicu, rijetko na petinu i šestinu.[4] Bez dopuštenja vlasnika kolon nije smio krčiti ili graditi na zemlji, vlasnik ga je mogao isplatiti, protjerati ili prodati zemlju drugom težaku. Vlasnici zemlje nisu htjeli mijenjati ugovore od dvadesetak ili tridesetak godina ranije, koji su bili nepravedni. Radovi su se oko obnove vinograda na američkoj podlozi podvostručili, a troškovi početverostručili, zbog čega seljak »poče listom seliti u Ameriku«.[5] Seljak se prezadužio, zemljišni vlasnici ga izrabljuju, plodovi njegova rada se otuđuju, drugi ih uživa.

U prvoj fazi, posredstvom Težačke sloge, nabavljačko-potrošačke zadruge, utemeljene 1906. sa svrhom da se unaprijedi poljodjelska proizvodnja, pokušalo se izmijeniti pogodbe između seljaka i vlasnika. Protivnički listovi napadali su Josipa Smodlaku, Stranku i Težačku slogu da nagovaraju težake da silom otimaju zemlju. Istina je da se Stranka zauzela za otkup težaka, ukidanje redovine[6] i u vladinu akciju oko unapređenja Dalmacije na gospodarskom polju, a napose oko osnivanja zadruga, štedionica, čitaonica i knjižnica.

Poslije izbora godine 1907, Stranka je imala među splitskim težacima najveći oslonac i snagu. Slijedeće godine, pred jematvu, odnosi između vlasnika zemlje i težaka zaoštravaju se. Akcijom Težačke sloge i socijalističkoga pokreta u Splitu Bratovština Svetog Križa ublažila je obveze težaka. Po njezinu primjeru postupila je Biskupija, Kaptol, Sjemenište, Samostan i Javna dobrotvornost.

Seljaci se nisu mirili s minimalnim ustupcima već su pošli dalje. Onim vlasnicima s kojima se nisu mogli nagoditi ostavili su neobrane vinograde. Prijetili su štrajkom. Pokušali su ih silom natjerati žandarima, financima, redarima, pa čak i pojačanjem vojske iz Sinja.[7] Sazvan je narodni zbor na kojemu je govorio Josip Smodlaka, odbacivši tvrdnje kako težaci hoće oteti crkvenu zemlju. Pozvao se na Težačku slogu koja se ovlašćuje, u ime težaka, da se može ili ne može nagoditi s vlasnicima zemlje.[8] S tim se završava prva faza težačkog pokreta. To je bio stanoviti uspjeh Stranke, Težačke sloge i Josipa Smodlake, te je s puno više pouzdanja mogla nastaviti borbu s vlasnicima zemlje.

---

2 Sloboda br. 52 od 7. XII. 1907.
3 Sloboda br. 24 od 26. VI. 1908.
4 Isto.
5 Sloboda br. 24 od 26. VI. 1908.
6 Sloboda br. 28 od 17. VII. 1908. J. Grabovac, Pokret splitskih težaka za ukidanje kolonatskih odnosa, Slobodna Dalmacija od 29. i 30. XI. i 1. XII. 1955.
7 Sloboda br. 36 od 11. IX. 1908.
8 Sloboda br. 38 od 25. IX. 1908.

U drugu fazu ulazi se s novim nadama, tim više što su pregovori iz godine 1908. obećavali da će slijedeće godine doći do smanjenja obveza. Pokušaj da se pregovora s vlasnicima zemlje nije uspio, s obrazloženjem da su žrtve težačke pogodbe.[9] Ovoga puta osnovan je Odbor, u kome je bio i Smodlaka, koji je trebao upoznati Zemaljski odbor i Sabor u Zadru i Carevinsko vijeće u Beču s težačkim zahtjevima. Težaci su se pripremali održati protestnu skupštinu pred kazalištem, koju su vlasti zabranile. Na sastanku u Hrvatskom domu, kome je prisustvovalo tisuću i petsto osoba skupa sa socijalistima, zakazan je dvadesetčetirisatni štrajk s pozivom na obustavu rada.

Na obali kod česme skupila se masa od šest tisuća težaka i nekoliko stotina socijalista. Na zboru je govorio Josip Smodlaka, između ostaloga naglasio je kako su vlasnici 1908. dali obećanja, ali ih nisu ispunili.[10] Težaci traže potpuni otkup.[10] Govorili su i socijalisti Jerolim Dorbić i Jakov Gabrić. Dorbić je istakao da težake i radnike tište isti problemi, a rješenje se može postići ako se ukine privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju. Uz živo odobravanje masa je krenula u Lučac, kroz Manuš, Dobri i Varoš. U povorci se klicalo protiv »mrtve ruke«, kolonatstva, a socijalisti su pjevali Marseljezu i socijalističke pjesme.[11] Ovoga puta težaci nisu dotjerali mast vlasnicima vinograda.

Težačko dvorište u Velom Varošu u Splitu oko 1900. godine, Muzej grada Splita — Split

---

9 PS br. 37 od 17. IX. 1908.
10 PS br. 39 od 23. IX. i br. 40 od 29. IX. 1909.
11 Naše jedinstvo br. 33 od 25. IX. 1909.

Težačka sloga izradila je elaborat, takozvanu Spomenicu splitskih težaka, u kojoj se raspravlja o agrarnim odnosima u Splitu. Spomenica je poslata namjesniku u Zadar i odgovornim predstavnicima vlade u Beču. Zahtijeva se hitno rješenje težačkoga pitanja, s obzirom na to da postojeći odnosi onemogućuju prirodni i prosvjetni napredak i uzrok su siromaštva i iseljavanja.[12]

Sredinom godine 1910. težačko pitanje u Dalmaciji ulazi u treću, završnu fazu. Naime, naprednjaci se približavaju Hrvatskoj stranci koja je taktizirajući pridonijela pobjedi Smodlake na izborima za Carevinsko vijeće, godine 1910. Smodlaka je govorio u bečkom parlamentu o dalmatinskom pitanju kao državnom, a ne lokalnom. »Dalmacija je seljačka zemlja«, rekao je on, »bez industrije, kruha, mesa, krumpira, drva, više od polovice sela nema pitke vode, a mnoga polja su pod vodom«. Upozorio je na loše prometnice, bolesti, malarije, nerodice, kmetstvo i kolonatsko pitanje i iseljavanje. Smodlaka je uvjerio zastupnike u potrebu rješavanja zemljišnoga pitanja, tako da je osnovano međuministarsko dalmatinsko povjerenstvo koje je zaključilo da zemlja zemljoposjednička postane vlasništvo kolona i kmetova.[13] U tom smislu izjasnila su se bečka ministarstva i odlučila da se izradi zakon i dade Carevinskom vijeću na odobrenje. Međutim, vlada je odugovlačila s donošenjem zakona, što potvrđuje nacrt dvorskoga savjetnika Schulerna, po kome dalmatinski seljak i dalje ostaje u starom odnosu.[14] Vanjski i unutarnji događaji skrenuli su pozornost stranaka na politička zbivanja. O težačkom pitanju nema riječi ni u Smodlakinom govoru godine 1912. Opća nervoza zbog balkanskih ratova, iseljavanje, novačenje i drugi problemi skinuli su težačko pitanje iz dnevne politike.

Težački pokret iz Splita proširio se na srednjodalmatinske otoke Brač i Hvar, te i u južnu i sjevernu Dalmaciju. U dubrovačkom kraju kmetovi su bili opterećeni četvrtinom, trećinom, nekada polovicom poreza, zatim kućarinom, redovinom, porezom na goru, pašnjak, a kada se tome još dodaju suše, nerodice, bolesti, može se shvatiti koliko je bio seljak opterećen davanjima i tegobama. Dubrovački gospari — vlasnici zemlje nisu htjeli popuštati, bez obzira je li godina rodila ili ne. Najgori su bili Mario Glišić, Bona, Marlais, Milko i Svilokosi, zbog njih je iz sela Djunte moralo iseliti osamnaest obitelji. Kmetovi su se obratili Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci i Josipu Smodlaki radi obrane njihovih prava. Na zborovima seljaka iz sela Djunte, Doli, Ponikava, Trnovice, Visočana, Čepikuća, Smokovljana razgovaralo se o tim problemima.[15] Zaključeno je da se povedu pregovori, povrate prava ili izvrši otkup. Zauzimanjem Hrvatske pučke stranke kmetovi u dubrovačkom primorju, uglavnom, su se otkupili.

Pokret se proširio i na otoke sjeverne Dalmacije. Seljaci otoka Molata uputili su zahtjev Dalmatinskom saboru da se oslobode od zemljišnih odnosa prema plemiću Abeliću. Težaci iz Sali, na Dugom Otoku, htjeli su

[12] Spomenica splitskih težaka, Split 1909.
[13] PS, 52, 1910, Prilog.
[14] PS br. 24 od 12. VI. 1912.
[15] PS br. 40 od 11. IV. 1910.

se osloboditi od Zmajevićeve zaklade u Zadru. Između Zaklade i zadarskoga nadbiskupa Dvornika, s jedne, i seljaka, s druge strane, postignut je sporazum da će seljaci isplatiti Zakladi određenu svotu novca kako bi postali ekonomski slobodni.[16] Teške prilike su bile u okolici Skradina, Šibenika, Knina, Drniša. U tim krajevima vladaju »turski odnosi«.[17] Pokret je zahvatio i srednjodalmatinske otoke, osobito Vis. Tamošnja Težačka sloga postavila je slične zahtjeve koje Općina ne prihvaća. Došlo je do nemira između vlasnika zemlje i seljaka, demonstracija i hapšenja. Godine 1911. novi načelnik Topić je popustio i pristao na zahtjeve seljaka.

Šibenka, Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[16] PS br. 50 od 8. XII. 1909.
[17] PS br. 46 od 10. IX. 1909.

Po svemu sudeći, težačko pitanje u Splitu najviši je domet previranja na dalmatinskom selu poslije nemirne godine 1848. Najjačega korijena je uhvatio među težacima splitskih predgrađa a odatle se u nešto slabijem intenzitetu proširio po ostaloj Dalmaciji kako se širila Hrvatska demokratska pučka stranka i Težačka sloga. O njemu se raspravlja na stranicama Slobode i Pučke slobode i u drugim listovima, u Dalmatinskom saboru u Zadru i Carevinskom vijeću u Beču. Uzroci nemira, koji su se završili poljodjelskim štrajkom, prvim takve vrste u Dalmaciji, treba tražiti u nepopuštanju zemljišnih vlasnika, u obvezama prema težacima, tim više što su ugovori bili zastarjeli. U poticanju težaka protiv takozvane »mrtve ruke« velike zasluge ima Josip Smodlaka s drugovima u Stranci. Težaci ne polaze s političkoga i stranačkog stajališta nego čisto ekonomskog. Iako nije došlo do ukidanja kolonatstva i kmetstva, zaslugom bečke birokracije, težački pokret pospješio je ukidanje zemljišnih odnosa više pojedinačno. Moralna osuda vlasnika zemlje je i svojevrsna pobjeda. U tomu veliku zaslugu ima Hrvatska demokratska pučka stranka, prva građanska stranka koja se odlučnije pozabavila zemljišnim pitanjem. Obraćanje izrabljivanome težaku bilo je veliki korak naprijed u građanskoj politici.

1. POČECI OSNOVNOG ŠKOLSTVA

Razvoj osnovnoga školstva na selu moguće je pratiti kroz tri razvojne faze. Prva faza započinje sa zavođenjem francuske uprave i traje do početka ustavnoga života 1860/61, druga se podudara s preporodnim pokretom (1861—1882) i treća od završetka preporoda do prvoga svjetskog rata. Vidjet ćemo kako je tekao razvoj školstva, kakva je bila struktura škola i učitelja i kako su se širile u pojedinim krajevima Dalmacije.

Do devetnaestoga stoljeća rijetko se susreću pismeni ljudi na selu, a gdje ih je bilo, pismenost su stekli kod seoskoga župnika, redovnika ili pak isluženoga pomorskoga kapetana. Franjevci su znali, uz svoje redovite učenike, primiti koje dijete sa sela.[1] Ako bi otac želio da mu dijete nauči čitati, pisati i računati, obično bi zamolio župnika da ga pouči u glagoljici, bosanskoj ćirilici a u osamnaestom stoljeću i latinici. Takvih slučajeva je bilo u primorju, na otocima i u Zagori, s obzirom na to da nije bilo osnovnih škola na selu. Mnogi su samouci, naučili su čitati i pisati stružeći kamen po kamenu a djeca na paši dok su čuvala stoku. Makarski biskup Nikola Bijanković nastojao je da seoski župnici njegove dijeceze uče mušku djecu čitati i pisati. Bilo je rodoljubnih pojedinaca koji bi učili seosku djecu uz skromnu naknadu. Dositej Obradović je od 1760—1765. u Kneževu polju, Golubiću i Kosovu učio djecu.[2] I na Pelješcu je bilo više škola, tzv. »mala skula« koju su vodili kapelani. One su se održavale u kući kapelana ili u njegovoj vlastitoj kući. Djeca bi stjecala osnovna znanja — čitanje, pisanje i računanje, zatim osnove iz latinske gramatike. Druga vrsta škole je »Skula od mise« ili »Skula od gramatike« u kojoj su se seoska djeca spremala za svećenike. Takvih škola bilo je u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću u Orebiću, Trpnju, Kuni i u selima oko Kune i u Boki kotorskoj. Za održavanje tih škola svećenici bi dobivali naknadu u naturi. Moguće da je takvih škola bilo i u ostalim selima Republike.[3] Poduke seoskoj djeci znali su davati pomorski kapetani i brodski pisari.

---

1 Š. Urlić, Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do 1814, Zadar 1919, 40.

2 Š. Urlić, nav. dj., 64; D. Berić, Novi doprinos o Dositeju Obradoviću u Dalmaciji, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, knj. XII, Split 1950, 234—238, 327—328; Isti, Boravak Dositeja Obradovića u Dalmaciji, Književni Jadran, 13, 1953.

3 Z. Šundrica, O školskim prilikama na teritoriju dubrovačke republike u XVIII. stoljeću, Anali, X—XI, Dubrovnik 1966, 291—307. i J. Bersa, Dubrovačke slike i prilike, Zagreb 1941, 97.

Nove političke promjene na početku devetnaestoga stoljeća donijele su novine i u širenju prosvjete. Za francuske uprave providur Vincenzo Dandolo pokušao je proširiti mrežu osnovnih škola i na mala mjesta, ali na talijanskom jeziku. Među sto četrdeset sedam osnovnih škola predviđeno je da nekoliko bude otvoreno i u većim selima, sjedištima župa. Francuske vlasti, preko Kraglskog Dalmatina, nukale su župnike da uče seosku djecu čitanju i pisanju.[4] Bilo je predviđeno da škole izdržava općina a da roditelji čija djeca idu u školu plaćaju učitelja. To je jedan od uzroka neotvaranja škola po selima.[4a] Međutim, zbog nedostatka novčanih sredstava, školovanih učitelja, odgovarajućih prostorija, školskoga namještaja i učila, lijepe namjere dalmatinskoga providura ostale su samo u projektima.

S novim političkim zaokretom, za austrijske uprave, činjeni su napori da se unaprijedi osnovno školstvo. Međutim, austrijskim vlastima više je bilo u interesu očuvati red i mir i obraniti se od liberalnih utjecaja s evropskog Zapada nego izvući selo iz tradicionalne zaostalosti. U prvim godinama austrijske uprave osnovne škole bile su u gradovima i gradićima, tako da ih je (1819) bilo svega devetnaest, ali se i slijedećih godina stanje nije bitnije izmijenilo.[5] Od godine 1823. osnovne škole su razdijeljene na više i niže. Nastavni jezik je talijanski ili hrvatski, ili samo talijanski u višim razredima školā u gradovima i gradićima. Za desetak slijedećih godina otvoreno je još desetak novih škola. Na selima su uvijek niže pučke škole, naprimjer u Filipjakovu[6] spominje se godina 1825. a u Prološcu i Postranju, u Imotskoj krajini, (1828) je privatna osnovna škola koju je otvorio fra Anđeo Udiljak.[7]

Tridesetih godina prosvjetne vlasti udovoljavaju inicijativama pojedinaca i općina da se u nekim selima otvore škole. To su dvogodišnje poluprivatne ili polujavne škole koje drže župnici, ali je bilo i učiteljskih pripravnika koji su pohađali tečajeve metodike u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru.[8] Otvaranje osnovnih škola na selima ovisilo je o više faktora: materijalnoj moći općina, volji općinske uprave, razumijevanju roditelja, školskim prostorijama i učiteljima. U zaostalije i siromašnije krajeve Dalmacije teže je prodirala prosvjeta, naročito u Dalmatinsku zagoru, posebno njezin sjeverni dio. Prema jednome suvremeniku,[9] na sedamdeset tisuća pravoslavnoga stanovništva koje najvećim dijelom živi na selu, jedva 10% zna čitati i pisati, a drugih 10% bi se mogli nazvati »učeni«, ali oni žive najvećim dijelom u gradovima i gradićima pokrajine.

S pojavom ilirskoga pokreta od sredine tridesetih godina do 1847, sve se više uočava nedostatak prosvjete na selu u kome živi apsolutna

[4] KD, 40, 1808, 315.
[4a] G. Novak, Prošlost Dalmacije, 322.
[5] Almanacco provinciale della Dalmazia per l'anno 1822, 211—213.
[6] HAS, AM, Operat katastarske općine Filipjakov iz 1844.
[7] A. Ujević, nav. dj., 27.
[8] A. Ströll, Pučko školstvo u Dalmaciji, Zadar 1910, 21—25.
[9] Vukova prepiska, V, Beograd 1910, 345. Vidi Arhiv Srpske akademije nauka, Sremski Karlovci, Porodica Rajačić, kut. 13, br. 6 od 1. III. 1833.

većina stanovnika Dalmacije. Tih godina zamjećuje se porast broja osnovnih škola u središtima župa. Uglavnom su učitelji župnici. Neke škole nisu radile u kontinuitetu, otvarale su se pa zatvarale, ovisno o broju učenika, prostorijā, učiteljā i novčane pomoći općinā. Do godine 1840. otvoreno je više osnovnih škola, uglavnom u malim gradićima i većim selima, te prema dostupnim vrelima navodimo slijedeće: Orebić (1811), Stoliv (1815), Komiža (1828), Blato (1830), Donja Lastva (1832), Supetar (1833), Kaštel-Lastva (1837), Kaštel-Kambelovac, Kaštel-Stari, Muć, Vrlika, Nerežišća, Pučišća, Postira, Sutivan, Sućuraj, Jelsa, Vrboska, Komiža, Lastovo, Trpanj, Slano, Janjina, Pijavičino, Mrcine, Ošlje i Golubinica.[10]

Četrdesetih godina više puta je konstatirano, u službenim izvještajima i novinskim člancima, žalosno stanje prosvjete u pokrajini. Tako do godine 1845. otvorilo se više osnovnih škola u selima na »jeziku i slovima našim«, gdje ih do tada nije bilo. To su bile javne ili polujavne dvogodišnje škole, na hrvatskom jeziku, a učitelji su im bili seoski župnici.[11] Nagli porast broja osnovnih škola u selima treba objasniti upozorenjima o stanju prosvjete na selu preko »Zore dalmatinske«, rasprava o jeziku, preporodnom gibanju, što je imalo odraza kod političkih vlasti koje su sve više bile sklone otvaranju škola u onim selima gdje su postojali uvjeti za to.

Pregled viših i nižih osnovnih škola godine 1845.

Okružja	Muške	Ženske	U razmatranju
Zadar	38	7	26
Split	29	3	2
Dubrovnik	22	1	—
Kotor	18	4	—
Ukupno	102	15	28

Navest ćemo mjesta u kojima se javljaju, i to po okružjima. U zadarskom okružju postojale su, pored Zadra i Šibenika, u slijedećim mje-

[10] Schematismo dell'imperial regio governo della Dalmazia per l'anno 1840, 170—175; A. Lazarević, Razvitak pučkog školstva u Boki kotorskoj, Kotor 1912; S. Nakićenović, Boka, Antropogeografska studija, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, knj. 20, Naselja srpskih zemalja, IX, Beograd 1913, 272; Z. Šundrica, Prilog kronologiji osnivanja osnovnih škola u Dalmaciji pod Austrijom, »Dubrovnik«, 1—2, 1962, 90—93. Odgoj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji 1975, Split 1975, 98, 144 i 143; M. Zaninović, Školstvo u Dalmaciji u tijeku narodnog preporoda (1835—1848), zbornik Dalmacija u narodnom preporodu (1835—1848), Zadar 1987, 237—247.
[11] Manuale provinciale della Dalmazia per l'anno 1845, 225—237; Isto, 1846, 240—255; Isto, 1847, 192—204; S. Nakićinović, nav. dj., 272; NAS, Dal. N2-1, br. 2284/967 od 15. XII. 1847; Narodne novine br. 14 od 20. II. 1847; Srbske novine br. 37 od 10. V. 1846 i br. 8 i 18, 1847. Usp. Odgoj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji, 121.

stima: Kožino, Bibinje, Kukljica, Oltre, Sutomiščica, Novigrad, Ražanac, Biograd, Filipjakov, Neviđane, Sali, Rogoznica, Tijesno, Vodice, Betina, Zlarin, Knin, Ervenik, Kosovo, Vrbnik, Golubić, Skradin, Bratiškovci, Đevrske, Drniš, Obrovac, Jesenice, Pag, Rab i Novalja. U splitskom okružju, uz Split, Trogir, Omiš, Makarsku, Novigrad, Imotski, Sinj, Hvar; navode se u slijedećim naseljima: Kaštel-Lukšić, Kaštel-Kambelovac, Klis, Muć Donji, Kaštel-Novi, Vrlika, Podgora, Baška Voda, Drvenik, Opuzen, Komiža, Jelsa, Vrboska, Sućuraj, Supetar, Nerežišća, Pučišća, Sutivan, Bol, Milna. U dubrovačkom okružju uz Dubrovnik, Cavtat, Ston i Korčulu škole se nalaze u ovim selima: Popovići, Slano, Babino Polje, Lisac, Doli, Topolo, Ošlje, Ponikve, Orebić, Trpanj, Janjina, Kuna, Oskorušno, Podobuće, Potomje, Blato, Lastovo. U kotorskom okružju, pored onih u Kotoru, Budvi, Perastu, Risnu (1844), Herceg Novom i Prčnju, navode se: Lepetane, Muo (1845), Stoliv (1815), Donja Lastva (1832), Lastva Gornja (1842), Kaštel-Lastva (1837), Radović, Klinci, Morinje, »S. Matteo«, »S. Eustahia«, Baošić, Bijela, Kuti.[12]

Sve ženske škole nalaze se u gradovima: Zadru, Pagu, Rabu, Biogradu, Šibeniku, Skradinu, Splitu, Trogiru, Makarskoj, Dubrovniku, Kotoru, Budvi i u selima Filipjakov, nedaleko Biograda, Muo i Baošić u Boki kotorskoj.[13]

U zadarskom i splitskom okružju razmišljalo se o tome da se otvore niže osnovne škole u selima. To su: Arbanasi, Kali, Ugljan, Posedarje, Njn, Pašman, Tkon, Iž, Silba, Olib, Ist, Molat, Premuda, Primošten, Murter, Prvić, Strmica, Plavno, Promina, Kistanje, Rupe, Miljevci, Benkovac, Lopar, Supetarska Draga i Kampor. U splitskom okružju došla su u obzir sela Kaštel-Štafilić i Bosoljina.[14]

Najviše škola osnovano je u priobalnim i otočkim seoskim i malogradskim naseljima, a manje u selima dalje od mora, osobito u onima u Dalmatinskoj zagori. Mnoge od tih škola zatvorile su se, ovisno o uvjetima o kojima je bila riječ. Poteškoće u podučavanju seoske djece bile su u tome što su knjige pisane na talijanskom jeziku, pa djeca nisu znala što uče.[15] Stoga učeni ilirci Jerolim Šutina, Andrija Mazić i Barić pišu gramatike i čitanke na hrvatskom jeziku.[16] Siromašniji učenici dobivali su knjige na poklon. Učitelji su najčešće bili seoski župnici, ali i nekoliko priučenih učitelja, koji su završili tečajeve u Zadru i Splitu. Prema socijalnoj strukturi, to su bili pretežno sinovi posjednika i činovnika, rjeđe obrtnika.[17]

[12] HAZd, Misc. 2, Poz. D. i S. Nakićenović, nav. dj., 272; M. Zaninović, nav. dj., 246.
[13] Isto; M. Zaninović, Iz prošlosti školstva Dalmacije, Zagreb 1978.
[14] Isto; M. Zaninović, nav. dj; isti O školstvu u Zadru i njegovu kraju, Zadar 1979; Isti, Školstvo u Šibeniku i okolici, Zagreb 1984; Isti, Školstvo na otoku Rabu do 1945. g., Rabski zbornik, Zagreb 1987.
[15] Srbske novine br. 37 od 10. V. 1846.
[16] J. Šutina, Principi di gramatica illirica (u knj. Vocaboli di prima necessita, Braća Battara, Zadar 1850.
[17] NAS br. 1354/587 od 5. VIII. 1848.

Za kratkotrajna ustavna života 1848/49. govori se i piše o potrebi otvaranja škola na selima. Špiro Popović iz Šibenika zagovara uvođenje hrvatskoga jezika u škole.[18] I dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću u Beču Stipan Ivičević i Božidar Petranović traže da se u svakoj župi i parohiji otvore pučke škole na hrvatskom nastavnom jeziku, i to na državni trošak.[19] Tada se prvi put javlja ideja o osnivanju dviju učiteljskih škola u Dalmaciji, i to u Splitu i Dubrovniku. Središnje vlasti u Beču prihvatile su inicijativu dalmatinskih zastupnika, s tim da općine izdržavaju škole. Ako pak ne mogu, neka ih preuzme država.[20] Petranović se poziva na četrdesetosmaške ustavne slobode, a da bi se one mogle koristiti, treba znati pisati i čitati. Stoga preporuča da Dalmacija dobije školovane učitelje preko spomenutih učiteljskih škola i da se u Zadru utemelji »učioničko vieće« koje će se brinuti za knjige učenika, to jest pisati i prevoditi udžbenike s tuđih na hrvatski jezik.[21] O značenju hrvatskoga jezika u školi lijepo je rekao Ante Kuzmanić u svom podužem govoru na osnivačkoj skupštini društva »Slavenska lipa« (1848) u Zadru: »Nijedan slobodan narod nije nikad ni poumio težačku i govedarsku dicu s dva jezika pisati; šta će ta naša dica naučiti iz talijanskoga jezika, i s naopakog privoda hervatskoga, za dvi tri godine, ako neće kvariti svoga materinskoga jezika, i može biti stiditi se svojih starih. Najbolje to mogu potverditi Šibenički i Splitski težaci, koji u zao čas nametnuše svoj povod na taljanski nauk. Ovamo su izgubili, onamo nestigli, njihovo potaljanče nehti u polju raditi, ele prizrelo mu se nekakvo gospodstvo. Gle što tvara neprirodna, i nesavršena nauka«. Dakle, on se zalaže za narodnu prosvjetu pomoću hrvatskoga jezika. Splitski i šibenski primjer najbolji je dokaz kako su se otuđivali težački sinovi.[22]

Godine 1848/49.[23] u dalmatinskim većim selima otvoreno je još nekoliko osnovnih škola, i to više na otocima i u primorskom pojasu nego u Dalmatinskoj zagori, osobito njezinu sjevernom dijelu. Mnoge su među njima zatvorene pa ponovo otvorene zbog neodgovarajućih prostorija, nedostatna broja učenika i učitelja ili pak nedostatka financijskih sredstava. To su bile niže muške dvogodišnje škole, uglavnom u sjedištima župa i parohija. Negdje su bile javne, polujavne, privatne ili poluprivatne, u kojima su učitelji bili župnici i parosi.

Pouke iz revolucionarne 1848/49. prisilile su bečki politički vrh da u suradnji s Katoličkom crkvom dade otpor naraslom liberalizmu i pojavi komunizma, koji je naviješten komunističkim manifestom 1848. godine. Posebnu pozornost trebalo je posvetiti odgoju i obrazovanju. U ljetu go-

[18] Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske br. 98 od 9. IX 1848.
[19] NL, Jubilarni broj, 1912, 84—85.
[20] G. Novak, Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji, Anali, Dubrovnik 1962, 12.
[21] Slavenski jug br. 2 od 4. I, 1849.
[22] A. Kuzmanić, Slovo rečeno u Zadru na 28. Sičnja 1849. prid društvom Slavjanske lipe, Zora dalmatinska br. 6 od 6. II. 1849. 22; Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske br. 20 od 15. II. 1849. i Slavenski jug br. 19 od 13. II. 1849.
[23] Vidi pregled osnovnih škola na dalmatinskom selu g. 1848. u ovom tekstu.

dine 1849. u glavnom gradu Austrije sastali su se biskupi i nadbiskupi, među kojima su bili i dalmatinski,[24] gdje su saslušali referat Aleksandra Bacha u kojemu je, između ostaloga, bilo riječi o odnosu Države i Crkve. Visoki crkveni dostojanstvenici razmijenili su mišljenja o previranjima u suvremenom svijetu, posebno u Monarhiji. Po povratku u svoje dijeceze svaki od njih trebao se založiti da se slovo i duh rezolucije koji se odnosi na odgoj i obrazovanje provede u djelo. Ministarstvo bogoštovlja i nastave nalaže, među ostalim, da se djeca školskoga uzrasta prisile na pohađanje nastave te da se imenuju mjesni školski nadzornici koji će redovito obilaziti škole, kao i da se školske vlasti brinu o redovnom pohađanju nastave. Ministarstvo konstatira da mali broj učenika pohađa pripremne učiteljske tečajeve, pa se nalaže svjetovnim i crkvenim vlastima da moraju surađivati u pripremanju, obrazovanju i odgoju učitelja. Govori se o nedovoljnom školskom prostoru pa se kaže da od četrdeset šest katoličkih škola (1853) samo devetnaest imaju vlastitu školsku zgradu, a od deset pravoslavnih tri imaju svoj školski prostor. U svrhu unapređenja nastave, Ministarstvo preporuča uvođenje učiteljskih konferencija u Dalmaciji do kojih će doći u drugoj polovici stoljeća.[25]

U prilog tomu govori i njemački putopisac J. G. Kohl, koji konstatira da je pismenost u Dalmaciji veoma niska, iako austrijske vlasti nastoje unaprijediti prosvjetu. Seoska djeca malo pohađaju školu zbog toga što ih nema dovoljno.[26]

Zajedničko djelovanje države i crkve u doba neoapsolutizma vodilo je konkordatu (1855) između Austrije i Katoličke crkve. U članu VIII, između ostalog, stoji da »svi učitelji pučkih učionica, određeni za katolike bit će podvrženi crkvenom nadzoru. Nadzornike učionicah u biskupii imenovati će Njegovo veličanstvo između muževah koje biskup bude predložio. Vjera i ćudorednost onoga koi će se uzeti za učitelja, treba da je neporočan, koi s pravoga puta zađe uklonit će se s miesta.«[27] Prema tome, od godine 1855. puni nadzor nad pučkim školama prelazi na crkvene vlasti.

Od sklapanja konkordata do početka preporodnoga pokreta pokušalo se otvoriti nove škole, tako da »mnoga već sela po naših brdih imadu svoju učionicu, gdjeno seljačka djeca uče na izust (nasmijte se) talijansku gramatiku, pa kako im je majmunska nauka, kad no iz škole iziđu, ništa neprudi, odmah je zaboravljena — ďanguba«.[28]

[24] HAZd, Štampe, 17. VI. 1849, br. 162.
[25] HAZd, Sabirni centar Šibenik, sv. 272, AD, br. 1040 od 11. VI. 1853. i AVAW, Inneruministerium br. 2073 od 16. III 1852.
[26] M. Despot, Strani putnici u Zadru u 19. stoljeću, zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 734.
[27] GD, 14. XII. 1855. (Dodatak broju 101), 198.
[28] Pozor br. 13 od 15. X. 1860.

Pregled osnovnih škola, učitelja i školskih obveznika godine 1859.[29]

Stanje	Broj
Škole	186
Učitelji	248
Školski obveznici	32300
Pohađalo	8100
Nije pohađalo	24200
Na sto djece pohađalo	25

Kako se vidi, 78% djece nije pohađalo osnovnu školu, pogotovo na selu. Po okružjima izgledalo je ovako: od sto učenika u kotorskom okružju školu je pohađalo četrdeset devet dječaka i osam djevojčica, u dubrovačkom okružju četrdeset dječaka i šest djevojčica, u splitskom okružju dvadeset pet dječaka i pet djevojčica, i u zadarskom okružju šesnaest dječaka i četiri djevojčice. Najviše djece pohađalo je osnovnu školu u Boki kotorskoj, a tri puta manje u zadarskom okružju. To se može objasniti na taj način što je Boka kotorska na višem stupnju gospodarskoga, društvenog i kulturnog razvoja. U usporedbi s muškarcima, veoma mali broj ženske djece na selu je pohađao školu.

Struktura prispjelih školskih knjiga za neapsolutizma[30]

Godina	Hrvatsko-talijanske	Hrvatske	Srpske
1850.	400	—	—
1851.	490	—	—
1852.	2210	—	—
1853.	1560	190	—
1854.	3106	250	200
1855.	—	900	670
1856.	—	2360	850
1857.	—	3077	2124
1858.	—	2420	798
1859.	—	2840	1450
1860.	—	1551	927

[29] J. Jireček, Razvitak jugoslavenskog narodnoga školstva (Volksschulwassen), Srbsko-dalmatinski magazin 1867, 104, 109.
[30] Isto.

Do godine 1854. upotrebljavale su se knjige pisane na hrvatskom i talijanskom jeziku. Od godine 1853. uz dvojezične hrvatsko-talijanske knjige koriste se i one na hrvatskom književnom jeziku, kojima se od godine 1854. pridružuju i srpske, da bi od godine 1855. jedne i druge potpuno zamijenile dvojezične hrvatsko-talijanske. Hrvatske knjige stizale su iz Banovine ili su ih pisali »domaći« pisci, a srpske su poglavito iz Vojvodine i Kneževine Srbije. Do godine 1852. »nikakva čisto hrvatska«, a do godine 1853. »nikakva srbska« knjiga od bečke školske naklade nije stigla u Dalmaciju.[31]

S pojavom ustavnog života (1861) osnovno školstvo ulazi u drugu razvojnu fazu, za preporodnoga pokreta, šezdesetih i sedamdesetih godina stoljeća. Od godine 1862. narodnjaci nastoje doći do općina, kako bi se ponarodilo školstvo i otvarale nove škole na selu. Tih godina proces ponarođenja odvija se dosta sporo. Apsolutna većina općina je u autonomaškim rukama, a oni čine i većinu zastupnika u Saboru u Zadru. Prema tome, prijedlozi pojedinih narodnjačkih zastupnika koji se tiču školstva nisu mogli dobiti većinu glasova. Na saborskoj raspravi (1864) govorilo se da općine odluče o nastavnom jeziku u školama, a one su u većini bile u rukama talijanaša. U mnogim školama na selu poučavalo se na hrvatskom i talijanskom, ali i isključivo na hrvatskom jeziku.[31a] Šezdesetih godina Početnice i Čitanke bile su na hrvatskom jeziku, te oba izdanja Katehizma za II, III. i IV. razred, zagrebački (1859) i bečki (1864). Tijekom šezdesetih godina nije došlo do otvaranja većega broja škola na selima jer je mali broj općina, u gradskom društvu, u rukama narodnjaka. Uspjeh je u tome što je hrvatski jezik sve više bio nastavni jezik u seoskim školama,[32] osobito u seoskom društvu, gdje su općine dobrim dijelom u rukama narodnjaka.

Šezdesetih godina tri su velike novine u razvoju osnovnoga školstva u Dalmaciji, posebno na selu, a to su: osnutak Učiteljske škole u Arbanasima kod Zadra (1866), donošenje Zakona o obveznom pohađanju muške i ženske djece, te sekularizacija školstva (1869), to jest nadzor nad školama prelazi od crkvenih na svjetovne vlasti. Od tada pohađanje osnovne škole postaje obvezno za mušku i žensku djecu, premda se mnogi roditelji nisu odazivali tome, osobito u nerazvijenim seoskim sredinama. Roditelji djecu koriste u kućnim i poljskim poslovima, tako ona zanemoraju školu i neredovito je pohađaju. Unatoč tomu, školske vlasti inzistiraju na otvaranju škola, osobito u Boki kotorskoj. Nakon ustanka (1869) otvaraju se škole u svakoj općini, pa i u brdskim selima.

Poslije pobjede narodnjaka nad autonomašima na izborima za Dalmatinski sabor (1870), Narodna stranka dobila je većinu u Saboru i Zemaljskom odboru. Otada se brže odvija proces ponarođivanja općina i otvaranja osnovnih škola na selima. Od godine 1871. do 1878. otvoren je lijepi broj osnovnih škola, osobito u ponarođenim općinama. Od tristo trideset tri osnovne škole (1878) dvjesto trideset četiri su redovne, osamdeset sedam pomoćne i sedamnaest posebne. I dalje je ostao problem kako privoliti žensku djecu na selu za stjecanje osnovnoga znanja. Problem je bio i u tomu kako privući školi i mušku djecu, osobito u zaostalijim krajevima. Roditelji su se i dalje opirali zakonu o obveznom pohađanju, tako da se to pitanje vuče sve do prvoga svjetskog rata. Mnoga su djeca, po volji roditelja, napuštala školu, te su jedva znali čitati i pisati. Postojala je velika razlika u pohađanju škola u primorju i u unutrašnjosti. U kotaru Korčula osnovnu školu je pohađalo 52,2% a u benkovačkom kotaru svega 3,7% učenika.

Sedamdesetih godina Dalmacija je dobila žensku učiteljsku školu u Dubrovniku (1875) koju su otvorile časne sestre »Ancelle di Carita«, porijeklom iz Brescie u Italiji. Tako se, unaprijed, uz muške i mješovite javljaju i ženske osnovne škole. Od sedamdesetih godina pučke škole u Dalmaciji sve više postaju narodne,[33] posebno na selu, po nastavnom jeziku i učiteljima. Godine 1880. u Dalmaciji je bilo tristo sedam osnovnih škola, a školovanih učitelja sto osamdeset jedan. Zbog nedostatka učitelja nekoliko škola je ostalo zatvoreno u Islamu, Erveniku, Drinovcima, Siveriću, Bratiškovcima, Đevrskama, Slivnu, Muću Donjem i Božavi.[34]

Prijelazom splitske općine u hrvatske ruke (1882), zadan je težak udarac autonomaštvu u Splitu, a time i u Dalmaciji. Preostale autonomaške općine tijekom osamdesetih godina prelaze u vlast narodnjaka. Time se proširuje po selima i broj osnovnih škola s hrvatskim nastavnim jezikom. Pad splitske općine označava početak završne faze u razvoju osnovnoga školstva na selu. Od tada do prvoga svjetskog rata otvoren je priličan broj škola, i to u manjim selima, koja nisu središta crkvenih župa. Škole su sve više mješovite, to znači da se povećava broj ženske djece. Sve je više svjetovnih učitelja koji su završili učiteljske škole u Arbanasima i Dubrovniku, a u nestašici učitelja ima i seoskih župnika koji obavljaju tu dužnost ili pak funkciju vjeroučitelja. Do konca osamdesetih godina seoski župnici su bili većinom i učitelji po selima. Do dolaska svjetovnih učitelja oni su, uz vjerski rad, bili prvi širitelji prosvjete, buditelji nacionalne svijesti, građanskih i ustavnih prava, razmetali su razmirice, mirili posvađane, gušili mržnju i osvetu.[35] Potkraj stoljeća broj škola se popeo na oko tristo osamdeset, a od toga najviše na selu. Najviše ih je u primorskim i otočnim selima. Zalaganjem upravnih i školskih vlasti, škole postupno prelaze iz župnih kuća u druge kuće u selu ili se grade nove školske zgrade, ali to je dosta rijetko. Udžbenici i druga školska literatura su na hrvatskom jeziku. Škole su slabo opremljene školskim namještajem i učilima, te su česte molbe školskim i političkim vlastima općina, kotareva i Namjesništva u Zadru za pomoć. Te su pomoći bile rijetke i skrom-

[31] Isto, 108.
[31a] HAZd, Pokrajinsko školsko vijeće, sv. 5, br. 25 od 3. VIII. 1869.
[32] M. Ležaić, Prošlost i sadašnjost osnovne nastave u Dalmaciji, Split 1922, 20. Godine 1864. narodni jezik, kao nastavni, bio je u slijedećim srpskim školama na selu: Braići, Kistanje, Bratiškovci, Orahovac, Morinj, Kaštel-Lastva, Režević, Pobori, Praskavica. Vidi Ignjatije Zloković, Škole u Primorju u XIX. veku (neobjavljen rukopis) u dj. K. Milutinović, Srbi u Dalmaciji (1797—1878), Istorija srpskog naroda, Srpska književna Zadruga, Beograd, 1891, 291.
[33] Izvješća, XII. Zasjedanja, 1873, 1874, 80.
[34] NL br. 40 od 24. V. 1882, 78.
[35] NL br. 28 od 6. IV. 1889, 54.

ne. Oko devetstote struktura učiteljskoga kadra znatno se popravila, osobito uoči prvoga svjetskog rata, te su u, gotovo, svim seoskim školama svjetovni učitelji školovani u učiteljskim školama u Dubrovniku i Zadru.

Na temelju izloženoga, zaključno se može reći slijedeće: U Dalmaciji do devetnaestoga stoljeća nije bilo osnovnih škola na selu, ali je bilo rijetkih pismenih ljudi u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću, a vjerojatno i ranije. Prve pouke u čitanju, pisanju i računanju muška djeca su stjecala kod seoskih župnika, redovnika ili pak kod svjetovnih osoba, ponajviše kod isluženih pomorskih kapetana i brodskih pisara. Po svemu sudeći, tu su počeci pismenosti na selu, a ne u školskoj politici obiju republika, Mletačke i Dubrovačke.

Organizirani rad na prosvjećivanju sela započinje za francuske uprave, ali Dandolovi projekti — zbog ratnih prilika, nedostatka novca, prostorija, učila i školovanih učitelja — nisu provedeni. Prve škole u Dalmaciji utemeljene su u gradovima i gradićima, sjedištima kotara i općina. Tek četrdesetih godina, za vrijeme ilirskoga odjeka, pristupilo se otvaranju nekoliko škola na selu, i to u onim mjestima koja su bila sjedišta župa i parohija. Prvi učitelji su, uglavnom, seoski župnici i poneki svjetovni učitelj. Nadzor nad školama je u rukama crkve, osobito poslije godine 1849, odnosno sklapanja konkordata između Beča i Papinske države.

Do bržega otvaranja škola došlo je za preporodnoga pokreta, koji je potakao osnivanje učiteljskih škola, muške u Arbanasima i ženske u Dubrovniku. Tomu je pomogao i Zakon o obveznom pohađanju muške i ženske djece. Od konca šezdesetih godina nadzor nad školama prelazi od crkvenih na svjetovne vlasti. U seoskim dvorazrednim školama učilo se čitanje, pisanje, gramatika, računanje, vjeronauk i praktični rad. Pobjeda narodnjaka u Dalmatinskom saboru i postupno ponarođenje općina pospješilo je na selu otvaranje škola s hrvatskim nastavnim jezikom. Od sedamdesetih godina sve je više svjetovnih učitelja izišlih iz zadarske i dubrovačke preparandije, koji postupno zamjenjuju seoske župnike.

Demokratizacija školstva postupno se provodi i na selu, bez obzira na opiranje roditelja da im djeca idu u školu. Narodnjaci potiču prosvjećivanje sela kao uvjet njegova preporađanja. Dok nisu ponarođene osnovne škole i gimnazije u primorskim gradovima, bio je otežan prijelaz seoske djece u te škole, jer se nastava izvodila na talijanskom jeziku. Tek potkraj stoljeća djeca iz težačkih predgrađa i obližnjih sela napuštaju svoju društvenu klasu u traženju novoga društvenoga položaja u gradskom društvu. Ranije su to bila redovnička i svećenička zvanja, a od tada sve više svjetovna. Usporedo s razvojem učiteljskoga kadra, krajem stoljeća osnovnih škola je sve više, jer se otvaraju i u selima koja nisu sjedišta župa. I ovdje se zamjećuje neravnomjernost u otvaranju škola u različitim sredinama. U primorju i na otocima osnovno školstvo je više zastupljeno nego u nerazvijenoj Dalmatinskoj zagori, više u južnoj i srednjoj nego u sjevernoj Dalmaciji.

PREGLED OSNOVNIH ŠKOLA[36]

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
	ZADAR						
1.	Arbanasi	1	/	1	1	3	
2.	Bibinje	1	1	1	1	4	
3.	Sukošan	1	1	1	2	5	
4.	Kali	1	1	/	2	4	
5.	Preko	1	1	2	2	6	
6.	Sutomiščica	1	1	1	1	4	
7.	Ugljan	1	1	1	2	5	
8.	Kožino	1	/	/	1	2	
9.	Barbat	/	1	1	/	2	
10.	Lopar	1	1	/	1	3	
11.	Privlaka	/	1	1	1	3	
12.	Zaton	/	1	1	1	3	
13.	Islam grčki	/	1	/	1	2	
14.	Novalja	1	1	1	2	5	
15.	Lun	/	1	1	1	3	

[36] Ovaj pregled osnovnih škola sastavljen je na temelju više izvora, kao što su: popis osnovnih škola iz 1848/49. koji se čuva u ostavštini Carrara, Omot 10 biblioteci Arheološkog muzeja u Splitu; HAZd, Misc. 2, Poz. D i S; Arhiv nadbiskupije Splitsko-makarske, Dal. N 2-1 br. 2284/967 od 15. XII. 1847. i br. 1354/587 od 5. VIII. 1848; Schematismo dell'imperial regio governo della Dalmazia per l'anno 1848. 170—175; Manuale provinciale della Dalmazia per l' anno 1845, 225—237; Isto, 1846, 240—255; Isto, 1847, 192—204; Manuale provinciale della Dalmazia per l' anno 1876/77; Special orts repertorium von Dalmatien neubearbeitung auf grund der ergebnisse der volkszahlung vom 31 dezember 1891; Herausgegeben von der k. k. statistichen central comision, Wien 1894; Gemeindelexicon von Dalmatien bearbeitet auf grund der ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1900. i Herausgegeben von der k. k. statistischen zentral kommision, Wien 1908; J. Jireček, Razvitak jugoslovenskog narodnoga školstva (volksschulwasen), Srbsko-dalmatinski magazin 1847, 104, 109; A. Lazarević, Razvitak pučkog školstva u Boki kotorskoj, Kotor 1912; S. Nakićenović, Boka, Antropogeografska studija, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, knj. 20, Naselja srpskih zemalja, IX, Beograd 1913; 272; M. Ležaić, Prošlost i sadašnjost osnovne nastave u Dalmaciji, Split 1922; I. Zloković, Škole u Primorju u XIX. vijeku (rkp. u posjedu autora); Z. Šundrica, Prilog kronologiji osnivanja osnovnih škola u Dalmaciji pod Austrijom, »Dubrovnik«, 1—2, 1962. Odgoj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji 1975, Split 1975.

Navedeni izvori međusobno se ne slažu s godinama osnutka pojedinih škola zbog krivih izvještaja s terena. Isto tako, ovaj pregled osnovnih škola u dalmatinskim selima nije cjelovit, te su potrebna dodatna istraživanja radi njegove dopune.

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
16.	Božava	/	1	1	1	3	
17.	Iž Veli	/	1	1	2	4	
18.	Rat Veliki	/	1	1	1	3	
19.	Sali	/	1	1	2	4	
20.	Premuda	/	1	1	1	3	
21.	Olib	1	1	1	1	4	
22.	Kukljica	1	1	1	1	4	
23.	Smokvić	/	1	/	1	2	
24.	Škabrnje	/	1	/	1	2	
25.	Zemunik	/	1	1	1	3	
26.	Dobropoljana	/	1	/	/	1	
27.	Neviđane	1	1	/	1	3	
28.	Pakoštane	/	1	2	2	5	Godine 1876. škola je zatvorena, jer nema učitelja.
29.	Filipjakov	2	/	/	1	3	
30.	Tkon	1	1	1	1	4	
31.	Vrgada	/	1	/	1	2	
32.	Pašman	1	1	/	2	4	
33.	Kampor	1	/	/	/	1	
34.	Ražanac	1	/	1	1	3	
35.	Vinjerac	/	/	1	2	3	
36.	Posedarje	/	/	1	1	2	
37.	Rava	/	/	1	1	2	
38.	Ist	/	/	1	1	2	
39.	Molat	/	/	1	1	2	
40.	Turanj	/	/	/	1	1	
41.	Ždrelac	/	/	/	1	1	
42.	Vir	/	/	/	1	1	
43.	Vrsi	/	/	/	1	1	
44.	Smilčić	/	/	/	1	1	
45.	Brbinj	/	/	/	1	1	
46.	Luka	/	/	/	1	1	
47.	Soline	/	/	/	1	1	
48.	Žman	/	/	/	1	1	
49.	Diklo	/	/	/	1	1	

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
50.	Galovac	/	/	/	1	1	
51.	Lukoran	/	/	/	1	1	
52.	Petrčane	/	/	/	1	1	
53.	Poljana						
	BENKOVAC						
54.	Jagodnje Gornje	/	1	/	1	2	
55.	Polača	/	1	1	1	3	
56.	Kistanje	1	1	1	1	4	
57.	Banjevac	/	/	1	/	1	
58.	Ceranje	/	/	1	/	1	
59.	Korlat	/	/	1	/	1	
60.	Stankovci	/	/	1	1	2	
61.	Ervenik Gornji	1	/	1	1	3	
62.	Biljane Donje	/	/	/	1	1	
63.	Buković	/	/	/	1	1	
64.	Popović	/	/	/	1	1	
65.	Prštelj	/	/	/	1	1	
66.	Raštević	/	/	/	1	1	
67.	Tinj	/	/	/	1	1	
68.	Vrana	/	/	/	1	1	
69.	Biovičino Selo	/	/	/	1	1	
70.	Bjelina	/	/	/	1	1	
71.	Dobropoljci	/	/	/	1	1	
	OBROVAC						
72.	Ivoševci	/	/	/	1	1	
73.	Bilišane	/	/	/	1	1	
74.	Jasenice	1	/	/	/	1	
75.	Karin	/	/	/	1	1	
76.	Krupa	/	/	/	1	1	
77.	Kruševo	/	/	/	1	1	
78.	Seline	/	/	/	1	1	
79.	Tribanj	/	/	/	1	1	
80.	Žegar	/	/	/	1	1	

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
	KNIN						
81.	Miljevci (Drinovci)	/	1	1	/	2	
82.	Siverić	/	/	1	/	1	
83.	Biskupija	/	1	/	1	2	
84.	Kosovo	1	1	/	1	3	
85.	Mokro Polje	/	/	1	1	2	
86.	Očestovo i Pađenje	/	1	/	/	1	
87.	Očestovo	/	/	1	1	2	
88.	Pađane	/	/	/	1	1	
89.	Promina (Oklaj)	1	1	/	2	4	
90.	Lukar	/	/	/	1	1	
91.	Suknovci	/	/	/	1	1	
92.	Strmica	1	1	1	1	4	
93.	Plavno	1	/	/	1	2	
94.	Vrbnik	1	/	/	/	1	
95.	Golubić	1	/	/	/	1	
96.	Kričke	1	/	1	1	3	
97.	Baljke	1	/	/	/	1	
98.	Kninsko polje	/	/	1	1	2	
99.	Kovačić	/	/	/	1	1	
100.	Orlić	/	/	/	1	1	
101.	Radučić	/	/	/	1	1	
102.	Vrpolje	/	/	/	1	1	
103.	Žagrović	/	/	/	1	1	
104.	Zvjerinac	/	/	/	1	1	
105.	Podumci	/	/	/	1	1	
	ŠIBENIK						
106.	Bratiškovci	1	1	/	1	3	
107.	Đevrske	1	1	/	1	3	
108.	Primošten	/	1	1	1	3	
109.	Krapanj	/	1	1	1	3	
110.	Rogoznica	1	1	1	1	4	
111.	Betina	/	1	1	1	3	Godine 1849. bila je zajednička škola za sela Murter i Betinu.
112.	Murter	1	1	1	1	4	

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
113.	Vodice	1	1	2	2	6	
114.	Prvić-Šepurine	/	1	1	1	3	
115.	Rupe	1	/	/	1	2	
116.	Zaton	1	/	1	1	3	
117.	Kaprije	1	/	/	/	1	
118.	Pirovac	1	/	1	2	4	Pirovac ili Zlosela.
119.	Prvić	1	/	1	1	3	
120.	Bribirske Mostine	/	/	/	1	1	
121.	Piramatovci	/	/	/	1	1	
122.	Varivode	/	/	/	1	1	
123.	Tribunj	/	/	/	1	1	
124.	Mandalina	/	/	/	1	1	
125.	Zablaće	/	/	/	1	1	
	SINJ						
126.	Bisko	/	1	/	1	2	
127.	Dolac Donji	/	1	1	1	3	
128.	Košute	/	1	1	1	3	
129.	Srijane	/	1	/	1	2	
130.	Ugljane	/	1	/	1	2	
131.	Vojnić	/	1	/	1	2	
132.	Zelovo	/	1	/	/	1	
133.	Glavice	/	/	1	1	2	
134.	Kijevo	/	1	1	1	3	
135.	Koljane	/	1	2	1	4	
136.	Kraj	/	/	1	1	2	
137.	Bajagić	/	/	/	1	1	
138.	Hrvace	/	/	/	1	1	
139.	Krušvar	/	/	/	1	1	
140.	Ježević	/	/	/	1	1	
	SPLIT						
141.	Muć Donji	1	1	1	1	4	
142.	Muć Gornji	/	1	/	/	1	
143.	Prugovo Donje	/	/	1	1	2	Muška i ženska škola.
144.	Kaštel-Novi	2	2	2	2	8	

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
145.	Kaštel-Gomilica	/	1	/	1	2	
146.	Kaštel-Sućurac	/	1	1	1	3	
147.	Kaštel-Kambelovac	1	1	2	1	5	
148.	Kaštel-Lukšić	1	1	1	1	4	
149.	Klis	1	1	/	1	3	
150.	Marina	/	/	/	1	1	
151.	Solin	/	/	1	1	2	
152.	Srinjine	/	/	1	3	4	
153.	Vranjic	/	/	1	1	2	
154.	Stobreč	/	/	/	/	/	
155.	Žrnovnica	/	/	/	1	1	
156.	Jesenice	/	/	1	1	2	
157.	Mravince	/	/	/	1	1	
158.	Podstrana	/	/	/	1	1	
159.	Slatine	/	/	/	1	1	
160.	Duće	/	/	1	/	1	
161.	Katuni	/	1	1	1	3	
162.	Svinišće	/	1	1	1	3	
163.	Tugari	/	1	1	1	3	
164.	Zvečanje	/	1	1	/	2	
165.	Dubrava	/	/	/	1	1	
166.	Gosta	/	/	/	1	1	
167.	Kostanje	/	1	/	1	2	
168.	Kućišće	/	/	/	1	1	
169.	Podgrađe	/	1	/	1	2	
170.	Rogoznica	/	1	/	1	2	
171.	Slime	/	/	/	1	1	
172.	Priko	/	1	/	/	1	
173.	Orje	/	1	/	/	1	
174.	Nova Sela	/	1	/	/	1	
175.	Gata	/	1	/	/	1	
176.	Jelsa	1	2	1	2	6	Dva učitelja godine 1890.
177.	Pitve	/	1	/	1	2	Jedan učitelj godine 1890.
178.	Vrisnik	/	/	/	1	1	Jedan učitelj godine 1890.
179.	Zastražišće	/	/	/	1	1	Jedan učitelj godine 1890.

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
180.	Brusje	1	1	/	1	3	Dva učitelja godine 1890.
181.	Grabje	/	1	/	1	2	Jedan učitelj godine 1890.
182.	Bogomolje	1	1	/	1	3	Godine 1849. u Bogomoljama i Gdinju je bila jedna škola.
183.	Svirce	/	1	/	2	3	Godine 1890. u Bogomoljama je bio jedan učitelj.
184.	Vrbanj	/	1	/	3	4	Godine 1900. je bila jedna škola u Gdinju.
185.	Sućuraj	2	1	1	2	6	Godine 1900. u Svircu je bio jedan učitelj.
186.	Sveta Nedilja	/	/	/	1	1	
187.	Velo Polje	/	/	/	1	1	
188.	Bobovišća	1	1	/	/	2	
189.	Ložišća	/	1	/	1	2	
190.	Dračevica	/	1	/	1	2	
191.	Nerežišća	1	2	2	/	5	
192.	Dol	/	1	2	/	3	
193.	Humac Gornji	/	1	/	1	2	
194.	Povlja	/	1	1	1	3	
195.	Pražnice	/	1	1	1	3	
196.	Sumartin	/	1	1	1	3	
197.	Selca	/	1	2	2	5	
198.	Mirca	/	1	/	1	2	
199.	Škrip	/	1	1	1	3	
200.	Murvica	/	/	/	2	2	
201.	Spliska	/	/	/	1	1	
202.	Novo Selo	/	/	/	1	1	
203.	Grohote	/	1	1	1	3	
204.	Maslinica	/	1	/	/	1	
205.	Donje Selo	/	1	1	1	3	
206.	Gornje Selo	/	/	/	1	1	
207.	Stomorska	/	/	/	1	1	
	IMOTSKI						
208.	Lokvičić	/	/	1	1	2	
209.	Poljica	/	1	1	2	5	

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
210.	Proložac	/	1	1	2	5	
211.	Lovreć	/	/	1	1	2	
212.	Župa	/	1	1	1	3	
213.	Grabovac	/	1	/	/	1	
214.	Studenci	/	1	/	2	3	
215.	Aržano	/	/	/	1	1	
216.	Podbablje	/	/	/	2	2	
217.	Svib	/	/	/	1	1	
218.	Zagvozd	/	/	/	2	2	
	MAKARSKA						
219.	Baćina	/	/	/	2	2	
220.	Brist	/	1	1	1	3	
221.	Drvenik	1	1	/	1	3	
222.	Gradac	/	1	2	2	5	
223.	Podaca	/	/	/	1	1	
224.	Zaostrog	/	/	1	1	2	
225.	Bast	/	/	1	2	3	
226.	Brela	/	1	/	1	2	
227.	Baška Voda	1	1	/	1	3	
228.	Drašnice	/	/	/	1	1	
229.	Igrane	/	1	1	1	3	
230.	Podgora	/	1	1	1	3	
231.	Tučepi	/	/	/	1	1	
232.	Veliko Brdo	/	/	/	1	1	
233.	Živogošće	/	/	/	1	1	
234.	Dusina	/	1	/	1	2	
235.	Orah	/	/	/	1	1	
236.	Kozica	/	/	/	1	1	
237.	Ravča	/	/	/	1	1	
238.	Stilja	/	/	/	1	1	
239.	Zavojane						
	KORČULA						
240.	Kčara	/	1	1	1	3	
241.	Smokvica	/	1	1	2	4	

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
242.	Vela Luka	/	1	1	2	4	
243.	Lumbarda	/	1	1	1	3	
244.	Pupnat	/	1	1	1	3	
245.	Vrnik	/	1	/	1	2	
246.	Žrnovo	/	1	1	1	3	
247.	Crna Gora	/	1	/	/	1	
248.	Žuljana	/	1	1	1	3	
249.	Janjina	1	1	1	1	4	
250.	Trstenik	/	1	1	1	3	
251.	Kuna	1	1	1	1	4	
252.	Potomje (Vlahovići)	/	1	1	1	3	
253.	Zakotarac	/	1	/	/	1	
254.	Pučišća	/	1	1	1	3	
255.	Viganj	/	1	1	1	3	
256.	Trpanj	1	2	2	1	6	Godine 1876. bila je jedna muška i jedna ženska osnovna škola.
257.	Vrućica Donja	/	1	1	1	3	
258.	Račišće	/	/	1	2	3	
259.	Putnikovići	/	/	1	1	2	
260.	Oskorušno	1	/	1	1	3	
261.	Duba	/	/	1	/	1	
262.	Pijavično	/	/	1	1	2	
263.	Prizdrina	/	/	/	1	1	
264.	Golubinica Podobuće	1	/	/	/	1	
	DUBROVNIK						
265.	Čilipi	1	1	1	1	4	
266.	Babino Polje	1	1	/	/	2	
267.	Ponikve	1	1	/	/	2	
268.	Mlini	1	1	1	1	4	
269.	Luka (Šipan)	1	/	1	/	2	
270.	Sućurađ	1	1	1	1	4	
271.	Pridvorje	1	/	1	1	3	
272.	Popovići	1	/	1	2	4	
273.	Gruda						

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
274.	Topolo	1	/	/	/	1	
275.	Ošlje	1	1	/	/	2	
276.	Lisac	1	/	/	/	1	
277.	Doli	1	/	/	/	1	
278.	Pakljena	/	1	/	/	1	
279.	Trsteno	/	1	1	1	3	
280.	Zaton	/	1	1	1	3	
281.	Orašac	/	1	1	1	3	
282.	Maranovići	/	1	/	1	2	
283.	Koločep	/	1	1	1	3	
284.	Lopud	/	1	1	1	3	
285.	Mokošica	/	1	1	1	3	
286.	Osojnik	/	1	/	/	1	
287.	Podstranje	/	1	/	/	1	
288.	Mandaljena	/	1	/	/	1	
289.	Vitaljina	/	1	/	1	2	
290.	Smokovljani	/	1	/	/	1	
291.	Majkovi Donji	/	/	1	1	2	
292.	Prijevor	/	/	1	/	1	
293.	Brgat Gornji	/	/	1	1	2	
294.	Martinovići	/	/	1	1	2	
295.	Petrača	/	/	1	/	1	
296.	Zavrelje	/	/	1	/	1	
297.	Pločice	/	/	1	2	3	
298.	Banići	/	/	1	/	1	
299.	Močići	/	/	/	1	1	
300.	Mrcine (danas Dubravka)	/	/	/	1	1	
301.	Stravča	/	/	/	1	1	
302.	Uskoplje	/	/	/	1	1	
303.	Brašina	/	/	/	2	2	
304.	Ćibača	/	/	/	1	1	
305.	Makoše	/	/	/	1	1	
306.	Komolac	/	/	/	1	1	
307.	Goveđari	/	/	/	1	1	

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
	KOTOR						
308.	Lepetane	1	1	/	1	3	
309.	Bogdašići	1	/	/	1	2	
310.	Baošići	2	/	/	/	2	Godine 1849. bila je jedna muška i jedna ženska škola.
311.	Bijela	1	1	1	1	4	
312.	Kuti	1	1	1	1	4	
313.	Kameno	1	/	1	1	3	
314.	Kamenari (Jošica)	1	1	1	/	3	
315.	Brajići	1	1	1	/	3	
316.	»Sv. Eustahija«	1	/	/	/	1	
317.	Sv. Matija	1	/	/	/	1	
318.	Krivošije	1	/	/	1	1	Godine 1876. Krivošije Gornje i Donji Morinj imali su zajedničku školu.
319.	Morinj	1	1	1	1	4	
320.	Stoliv Donji	1	1	1	/	3	
321.	Prikradi	1	/	/	/	1	
322.	Sutvara	1	1	1	1	4	
323.	Kaštel-Lastva	1	/	/	1	2	Godine 1876. Lastva Gornja i Lastva Donja imale su po jednu školu. Godine 1848. u Lastvi Gornjoj bila je jedna muška a u Lastvi Donjoj i muška i ženska škola. Godine 1890. bila je po jedna škola i u Lastvi Gornjoj i Donjoj.
324.	Praskvica	1	1	/	/	2	
325.	Rešević	1	1	/	/	2	
326.	Gradišta	1	1	/	/	2	
327.	Krtole	1	/	/	/	1	
328.	Luštica	1	/	/	/	1	
329.	Radovanić	/	1	1	1	3	
330.	Klinci	/	1	/	/	1	
331.	Muo	2	1	1	1	5	Godine 1848. bila je jedna muška i jedna ženska škola.
332.	Radovići	/	1	1	/	2	
333.	Kruševice	/	1	1	1	3	
334.	Mokrine Gornje	/	1	1	1	3	Godine 1876. u Mokrinama Gornjim je bila jedna škola.

Red. br.	Naziv mjesta i kotar	Godina 1848.	1876.	1890.	1900.	Ukupno	Opaska
335.	Pokrivenik	/	1	/	/	1	
336.	Topla	/	1	1	1	3	
337.	Dragalj	/	1	/	/	1	
338.	Ledenice Gornje	/	1	1	1	3	
339.	Ubli	/	1	/	1	2	
340.	Zvečava	/	1	/	/	1	
341.	Stoliv Gornji	/	1	/	/	1	
342.	Glavatičić	/	1	1	1	3	
343.	Vranović	/	/	/	1	1	
344.	Buljarica	/	/	1	1	2	
345.	Raštio	/	/	1	1	2	
346.	Čelobrdo	/	/	1	1	2	
347.	Katun	/	/	1	1	2	
348.	Sutomore	/	/	1	1	2	
349.	Đenović	/	/	1	/	1	
350.	Krašić	/	/	1	1	2	
351.	Orahovac	/	/	1	1	2	
352.	Prijeradi	/	/	1	1	2	
353.	Zagora	/	/	1	/	1	
354.	Martinović	/	/	/	1	1	
355.	Pobori Donji	/	/	/	1	1	
356.	Podostrog	/	/	/	1	1	
357.	Mišić	/	/	/	1	1	
358.	Šušan	/	/	/	1	1	
359.	Mojdež	/	/	/	1	1	
360.	Podi	/	/	/	1	1	
361.	Rose	/	/	/	1	1	
362.	Špiljari	/	/	/	1	1	
363.	Glavati	/	/	/	1	1	

2. PRVA DRUŠTVA, ČITAONICE I KNJIŽNICE

Organizirani društveni život na selu moguće je pratiti kroz dvije razvojne faze. Prva faza podudara se s preporodnim pokretom (1861—1882), a druga se nastavlja do konca prvog svjetskog rata. Pokušat ćemo utvrditi uzroke nastanka i značaj tih udruženja na selu.

Uoči preporodnoga pokreta u Dalmaciji je bilo četrdeset tri razna društva utemeljena u gradovima i varošima primorske, otočne i ponešto zagorske Dalmacije. To su, uglavnom, bratovštine i kongregacije, više vjerskoga karaktera. Uz njih su plemićka i građanska casina, koja su služila gornjem društvenom sloju za zabave. Tu su razna glazbena, pjevačka i druga društva, zalagaonice, štedionice i čitaonice, među kojima se ističe zadarska, poznata kao Gabinetto di lettura (1807), zatim Narodna čitaonica (1844), odnosno Ilirska čitaonica osnovana godine 1847/48.[1]

U doba preporodnoga pokreta, šezdesetih i sedamdesetih godina stoljeća, društveni život u gradovima i varošima obogaćen je nizom novoutemeljenih čitaonica koje pripadaju narodnjacima,[2] a casina i Gabinetto di lettura ostaju autonomašima. Uz njih nastaju i prva radnička društva za uzajamnu pomoć, poljodjelska društva, zadružne organizacije i tako dalje.

Pobjeda kod Visa (1866), objava zakona o društvima (1867) i preuzimanje vodstva u Dalmatinskom saboru od strane Narodne stranke, nakon pobjede na pokrajinskim izborima (1870), sve će to potaknuti narodnjake da se bolje organiziraju i stupe u akciju osnivanja društava izvan gradskih i varoških naselja. Tako u većim seoskim naseljima, sjedištima župa, osnivaju se razna udruženja društva, čitaonice i knjižnice. Među prvima spominje se u Kaštel-Novom Narodna kaštelanska čitaonica (1864), koja je godine 1882. dobila naziv Hrvatska čitaonica.[3] Slijedeće godine čitaonicu će naslijediti Kaštelanska sloga, društvo koje ima za svrhu širenje hrvatskog jezika i naobrazbe među Kaštelanima.[4]

Pored Kaštel-Novoga, u selu Murteru, na istoimenom otoku, osnovano je Društvo zamjenite pomoći težačke (1866), poznato i kao Društvo seoske izobraženosti na Murteru.[5] Pravila čitaonice sastavili su Mihovil Pavlinović, Miho Klaić i Stjepan Buzolić, koja je iz Zadra u Murter »u

[1] Pobliže o tome vidi V. Maštrović, Hrvatska društva u Zadru (1848—1920), zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 474—475; Isti, Osnivanje Ilirske čitaonice u Zadru 1847—1848. s osvrtom na zadarsku čitaonicu iz 1807. god., Radovi IJAZU, sv. 21, 1974, 29—53; D. Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX. stoljeća do prvoga svjetskog rata, 64—65 i S. Obad, Slavenska lipa u Zadru, Radovi FF, Razdio društvenih znanosti, 5, 1973/1974, Zadar 1974, 127—141.

[2] J. Grabovac, Narodne čitaonice, HNP, 191—211; I. Perić, Društveno-politička djelatnost Narodne štionice u Dubrovniku (1863—1867), »Dubrovnik«, 2, 1964. i M. Milošević, Slavjanska čitaonica u Dobroti i preporodna kulturno-politička strujanja, Zadarska revija, 1, 1963.

[3] HAZd, Spisi Registrature Namjesništva, III/1 J, br. 155/6934 1880. i II. Dalmata, 89, 1882.

[4] HAZd, Spisi Registrature Namjesništva, III/1 J, br. 80/656 1884.

[5] T. Skračić, Čitaonica u Murteru, Radovi FF, sv. 14—15, 1966, 523—531.

njedri« prenio Murterin Ive Jureta, jedan od utemeljitelja čitaonice. Članovi su bili murterski seljaci, koji se međusobno nazivaju »čitaoničarima«. Prvi predsjednik je bio Joso Šikić. Vlasti su dugo otezale s registracijom i potvrdom pravila, te se Špiro Markov, jedan od utemeljitelja, dosjetio da će vlasti službeno priznati njegovo postojanje, ako Društvo promijeni naziv u Blagajna uzajamne pomoći. Međutim, ni to nije pomoglo. Čitaonica je registrirana tek godine 1886. kao Hrvatska čitaonica Murter a pravila su joj potvrđena godine 1896. Čitaonica je primala razne novine, a »čitaoničari« su sa župnikom Antom Mrkicom pokrenuli osnivanje prve

Makarsko-primorska streljačka četa u Podgori. Na slici: 1. Marinović, 2. Pejdo, 3. M. Pavlinović, 4. Jović, 5. J. Pavlinović /brat M. Pavlinovića/. Vlasnik dr. Stijepo Obad — Zadar

osnovne škole na otoku. Svake godine na dan osnutka čitaonice njezini članovi priredili bi predstave za mještane i članove. Društvo je puno doprinijelo buđenju političke i nacionalne svijesti među težacima te kulturnom i gospodarskom napretku Mutera.

Nakon Murtera osnovana je nova čitaonica Hrvatski skup (1868)[6] u Pučišćima na otoku Braču. To je prva čitaonica u Dalmaciji s hrvatskim imenom. Inače, dosadašnje čitaonice po dalmatinskim gradovima i građima poznate su kao »narodne« i »slavjanske«. Godine 1871. čitaonica je imala trideset članova. I ona je zaslužna u kulturnom, političkom i nacionalnom napretku Pučišća.

Po ugledu na Pučišća, i Višani su godine 1870. osnovali narodno društvo pod imenom Viški skup.[7] Pobjede nad Talijanima kod Visa, četiri godine ranije, kao i ona Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor, potakle su Višane na okupljanje. U tom povodu članovi jelšanske čitaonice poželjeli su Višanima »napredak hrvatske prosvjete«.[8] Društvo je okupljalo težake i ribare. U njoj su se čitale hrvatske novine, »mislilo osjećalo i razgovaralo narodski«. Od godine 1873. na zgradi se vijorila hrvatska trobojnica. Prvi predsjednik Skupa je Niko pl. Jakša, koji je i prvi narodnjački predsjednik Općine. Iste godine utemeljena je Komiška zora u Komiži.[9] Mnogi težaci su prelazili iz autonomaških u novoosnovana narodnjačka društva.[10] Jedan je od utemeljitelja Zore učitelj Antun Petrić i kasnije prvi narodnjački načelnik Općine.

Poslije pobjede narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor, sedamdesetih godina bije se bitka za otimanje općina iz ruku autonomaša, a u vezi s tim i osnivanje društava. U splitskom predgrađu Varoš, naseljenom pretežno težacima, osnovano je društvo Slovjanski napredak (1873),[11] koje je za razliku od prijašnjih, utemeljeno na demokratskim zasadama, naime, pored težaka okupljalo je pučane, obrtnike, zanatlije, omladinu i ponekoga radnika. U njemu se gajio hrvatski jezik i govorilo kako valja voliti domovinu i zagovarati ravnopravnost ljudi pučkoga i građanskog podrijetla. U društvu se učilo i glumilo. Kazališna družina, sastavljena od težaka, zanatlija i intelektualaca, priređivala je strane i domaće igrokaze i zabave na koje su dolazili težaci od Omiša do Trogira. Uoči pobjede splitskih narodnjaka na općinskim izborima (1882), društvo je imalo oko četiri stotine članova.

Slijedeće godine u Nerežišćima, na otoku Braču, pojavljuje se Narodno nerežiško društvo,[12] koje su utemeljili dr. Jakov Harašić, Nikola Miličević, svećenik, i Glavinić. Poput ostalih društava i ovo društvo puno je zaslužno u kulturnom, političkom i nacionalnom buđenju Nerežišćana.

---

6 NL od 3. X. 1868 i od 28. VII. 1869.
7 G. Novak, Vis, I, Zagreb 1961, 242.
8 G. Novak, nav. dj., 243.
9 NL, 55, 1870.
10 NL br. 56 od 13. VII. 1870.
11 S. Obad, Splitski težaci u narodnom preporodu, Mogućnosti, 11—12, 1982, 968—969. Godine 1877. utemeljena je narodna glazba.
12 NL br. 59 od 25. VII. 1874.

Godine 1880. u Orebiću, na poluotoku Pelješcu, osnovana je Narodna čitaonica. Godinu dana kasnije čitaonica i mjesni Casino združili su se u društvo Narodna sloga, koje će godine 1882. dobiti naziv Hrvatska sloga.[13] Za osnivanje Sloge zaslužni su Pero Bijelić, Mato Štuk i Jozo Šunje, a osobito u prijelazu općine u hrvatske ruke. Čitaonica ima velike zasluge u buđenju nacionalne svijesti. Iste godine osnovana je i Hrvatska čitaonica u Trpnju, za koju Petar Kumičić kaže (1898) da je bila »ognjište« trpanjskog rodoljublja.[13a]

Nakon završetka narodnoga preporoda, s prijelazom splitske općine iz talijanaških u hrvatske ruke (1882), započinje druga razvojna faza u kojoj dolazi do ponarođenja preostalih općina i osnivanja povećanog broja društava na selima. U Kaštel-Starom utemeljena je Hrvatska čitaonica[14] (1885), a u Kaštel-Kambelovcu Kambelovska sloga.[15] Na otoku Korčuli, u selu Žrnovu (Prvom selu), utemeljena je Hrvatska čitaonica,[16] te Hrvatski sastanak[17] u Selcima na otoku Braču. Isto tako, u selu Kuni, na poluotoku Pelješcu, osnovano je (1882) Kunovsko društvo,[18] koje je godine 1896. preraslo u Hrvatsku čitaonicu. Njezini su članovi bili iz sela Donja Banda, Košarnji Dol, Zakotorac i Golubnica. U selu Trsteniku, također na Pelješcu, osnovana je nova čitaonica (1895) sa svrhom da unapređuje nacionalnu kulturu i da služi za zabavu svojih članova, a u Potomju Hrvatska potomska čitaonica (1897), koja je godine 1911. imala pedeset četiri člana. Čitaonica je zaslužna u širenju rodoljublja, što se lijepo očitovalo (1903) u solidariziranju njezinih članova s narodnim ustankom u sjevernoj Hrvatskoj.[19] Uz čitaonicu je i Hrvatski sokol, osnovan godine 1910.

U selu Janjini, također na Pelješcu, pokrenuto je godine 1906. društvo Zvonimir s čitaonicom. To je bilo zabavno i poučno društvo u kojemu su se priređivale kazališne predstave. Tu je i Hrvatski sokol[20] osnovan godine 1909. U selu Pijavičinu bila su dva društva Pijavski sokol (1898) i Napredak (1902), a čitaonica u selu Košarnji Dol (1902). Još od godine 1875. u Kučišću postoji Casino, koji je (1901) pretvoren u Hrvatsku čitaonicu, smješten u Krsteljevoj kući. Čitaonica će djelovati do godine 1911.[21] Na poluotoku je bilo još nekoliko društava, primjerice kulturno društvo Sklad oskoruških Hrvata (1902) u selu Oskorušnu, zatim Težačka sloga s čitaonicom u Sreseru, te čitaonice u Putnikovićima, Zakotorcu, Crnoj

[13] C. Fisković, Čitaonice i kulturna društva na Pelješcu u XIX. i početkom XX. stoljeća, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 9, Split 1977, 5—15. Usp. I. Fisković, Kulturno umjetnička prošlost Pelješkog kanala, Split 1972, 154.
[13a] C. Fisković, nav. dj., 21—22.
[14] HAZd, Spisi Registrature Namjesništva, III/1J, br. 143/2946 1885.
[15] HAZd, Katastar društava u Dalmaciji, sv, 1, 647.
[16] I. Fisković, nav. dj., 172.
[17] Pravilnik društva »Hrvatski Sastanak« u Selcih na Braču, Zadar 1888.
[18] C. Fisković, nav. dj., 23.
[19] C. Fisković, nav. dj., 22.
[20] Isto.
[21] C. Fisković, nav. dj., 19 i 21.

Gori, Oskorušnu i Hrvatska čitaonica (1909)[22] u Vignju. U selu Kutima na otoku Visu, osnovana je (1906) Hrvatska zora. Težaci sela Luke, također na otoku Visu osnovali su (1908) Višku slogu i Težačku slogu.[23] U selu Gradcu je bila Hrvatska sloga.[24]

Pored čitaonica, sedamdesetih godina počinju se osnivati pučke knjižnice, koje se obično javljaju uz čitaonice. Usporedo s osnivanjem osnovnih škola po selima, javljaju se i školske knjižnice, a poslije godine 1896.

Pelješčanka, Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[22] C. Fisković, nav. dj., 24 i I. Fisković, nav. dj., 167.
[23] G. Novak, nav. dj., 254.
[24] Pravilnik Društva »Hrvatska sloga« u Gracu, Zadar 1905.

stvaraju se pučke knjižnice mimo čitaonica. Spomenute knjižnice obično su nabavljale izdanja Matice dalmatinske i Matice hrvatske ili svetojerolimska izdanja, kao i druge knjige, ovisno o voditelju knjižnice. Tu su i knjižnice župskih ureda čije su knjige, pored župnika, koristili i poneki seljaci. U seoskim pučkim knjižnicama obično su se održavala predavanja, diletantske predstave i zabavne večeri.[25]

Seoskih knjižnica bilo je svugdje po Dalmaciji, osobito u primorskom području i na otocima. U zadarskoj okolici mnoge među njima osnovao je Hrvatski akademski klub iz Zadra i to u Bibinju i Preku (1904), Sukošanu (1905), Ugljanu (1906), Kukljici (1907), te Kalima, Diklu, Ninu, Petrčanima i Arbanasima.[26] Samo na zadarskom otočju bilo je devetnaest kulturnih društava i čitaonica.[27] Mnoge seoske sredine nisu bile dorasle da uzdrže te knjižnice. Događalo se da su mnoge prepuštene seljacima pa su tako propadale, osobito za prvoga svjetskog rata.

Uz seoska društva čitaonice i knjižnice, vrijedne su spomena i seljačke knjižnice kojih je bilo svugdje po Dalmaciji. Spomenut ćemo neke u selima Župe dubrovačke. U selu Mandaljeni ponajveću knjižnicu imao je Frano Kojaković, poznati širitelj knjige među seljacima u tom kraju na početku stoljeća. Mladenačkom društvu u svome selu Kojaković je poklonio sto dvadeset knjiga. Njegova knjižnica je stradala u prvom svjetskom ratu.

Tu su još knjižnice obitelji Bara Kolića, u blizini sela Dupca, Antuna Kisića u Donjem Selu u Čibači, Miše Zeca u Zakuli i obitelji Macan na Dupcu. U tim knjižnicama mogla su se naći jerolimska izdanja, Kalendar Danica, Kalendar Srca Isusova, Jerolimski zbornik koji je sadržavao razne pripovijesti od Augusta Šenoe, Josipa Kozarca i drugih pisaca.[28]

Po broju naslova najzanimljivija je knjižnica obitelji Macan na Dupcu. U njoj su knjige i časopisi vjerskoga i svjetovnog sadržaja, kao što su: Glasnik Srca Isusova, Naša Gospa Lurdska, novine Istina ili pak knjige pripovijesti, pjesme Zbora duhovne mladeži zagrebačke, zatim Kačić, Bog i Hrvati od Ivana Nepomuka Jemeršića, te Pad Dubrovnika od Luje Vojnovića i druge. Osobito su zapažene knjige Hrvatskog književnog društva Svetog Jeronima, prirodopisnoga, zemljopisnog, povijesnog i drugog sadržaja. Tu su i neke knjige domaćih pisaca, primjerice pučke pjesme Melka Glavića, opjevani život Svetog Ilara od Ante Anića, župnika u Mlinima, zatim knjiga »Peru u svoj svojoj svjetlosti« od Nikole Kisića ili pak knjižica o groznici Mata Kesovije.[29]

Sve knjige i knjižice različita sadržaja, napose Šenoine, Kozarčeve, Tomićeve, Novakove i druge pripovijesti i pjesme koje su se čitale i pje-

[25] br., Pučke knjižnice, Sloboda br. 58 od 16. V. 1906.
[26] V. Maštrović, Pučke knjižnice na zadarskom području prije 1918. god., Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 3—4, 1960, 33—42.
[27] D. Foretić, Otoci zadarskog arhipelaga u vremenu od 1860. do 1940, Zbornik Zadarsko otočje, sv. 1, Zadar 1974, 222—223.
[28] T. Macan, Seljačke knjižnice u župi dubrovačkoj na početku XX. stoljeća, Danica 1982, (Zagreb), 142.
[29] T. Macan, nav. dj., 143.

vale uz gusle, doprinijele su vjerskoj kulturi, posebno buđenju nacionalne svijesti ne samo u dubrovačkom kraju nego i selima ostale Dalmacije.

Na temelju dosadašnjih spoznaja, prva društva, čitaonice i knjižnice na dalmatinskom selu, koje je ponekad teško razlikovati, javljaju se u doba hrvatskoga narodnog preporoda, osobito poslije donošenja Zakona o društvima (1867). Od tada kultura nije privilegij uskoga klasnog kruga, plemića i građanstva u gradovima i varošima, već poprima demokratsko obilježje. Seoska udruženja dosta se javljaju pod hrvatskim imenom, što je u skladu s razvojem hrvatske nacionalne ideologije i procesom integracije hrvatske nacije u građanskom društvu, a koje je imalo odraza i na selu. Nasuprot njima, ranije gradske i varoške čitaonice su, uglavnom, »narodne« i »slavjanske«, u skladu s ideologijom gradskih narodnjaka. Čitaonička društva nastala su zbog prosvjetnoga, kulturnog unapređenja sela. Preko tih društava narodna misao je sebi krčila put u selima. Ona su bila rasadište prosvjete, žarište kulturnoga života i sastajalište naprednih ljudi. Tu se sastajalo i razgovaralo, čitale su se razne novine i rodoljubne knjige i priređivale priredbe. U prvoj fazi one su bile središta kulturnoga i političkog rada, a u drugoj fazi i društvenoga rada. Po političkoj orijentaciji bile su narodnjačke i pravaške. Mnoge su među njima bile borbene predstraže Narodne stranke i pomogle su ponarođavanju autonomaških općina. Njihovo nastajanje odražava kulturno, političko i društveno kretanje na selu, koje se postupno politiziralo, nacionalno osvješćivalo i kulturno uzdizalo. Ona su prošla mukotrpan put od nacionalnoga do socijalnog pokreta. U mnogim udruženjima gajila se ljubav, kovalo bratstvo, vodila borba za demokratske odnose i rađala napredna misao.

PREGLED DRUŠTAVA I ČITAONICA[30]

Mjesta	Društva	God. osnivanja
Arbanasi	Societa dei bersaglieri	1896.
Arbanasi	Hrvatski sokol	1910.
Arbanasi	Shognia italo-shaiptare	1919.
Arbanasi	Associazione italo-albanese	1919.
Bagalović	Bratimstvo Presvetog Sakramenta	1884.
Baška Voda	Bratovština Blažene Gospe, od Neoskv. Začeća	1896.
Betina	Hrvatski sokol	1906.

[30] Ovaj pregled društava i čitaonica temelji se na popisu koji se nalazi u Arhivu Jugoslavenskog konzulata pohranjenog u Historijskom arhivu u Zadru. Popis ne treba shvatiti cjelovitim ni točnim, jer su mogući ispravci i dopune zbog netočnih informacija s terena.

Betina	Hrvatska čitaonica	1904.
Betina	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1914.
Bibinje	1. seoski hrvatski sokol	1909.
Bitno	Mosor	1909.
Bobovišća	Hrvatski napredak	1897.
Bogomolje	Hrvatska čitaonica	1908.
Bogomolje	Bratovština Presvetog Sakramenta	1911.
Borovci	Bratovština Presvetog Sakramenta	1886.
Božava	Pučka zora	1912.
Brgat	Strijeljane u nišan	1912.
Brist	Bratovština Presvetog Sakramenta	1902.
Brist	Odjek Milovana	1906.
Brusje	Bruška zora	1897.
Brusje	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo Mladenački život	1912.
Čelopeci	Strijeljanje u nišan	1912.
Ćilipi	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Ćilipi	Pučki dom	1911.
Dol	Ivanišević	1907.
Desne	Bratovština Presvetog Sakramenta	1893.
Donje Selo	Bratovština Svetoga Martina	1888.
Donje Selo	Poljodjeljska čitaonica	1892.
Drvenik	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Dubrava	Bratovština Blažene Gospe	1913.
Đenovići	Srpski sokol	1911.
Filipjakov	Društvo za strijeljanje na nišan	1911.
Filipjakov	Bratovština Svetog Ante Padovanskog	1905.
Filipjakov	Hrvatski sokol	1909.
Gata	Poljički napredak	1913.
Gdinj	Katoličko mladenačko društvo »Perić«	1912.
Gdinj	Hrvatska čitaonica	1908.
Gdinj	Hrvatsko prosvjetno društvo »Orljak«	1911.
Gomilica	Hrvatska čitaonica	1907.
Gomilica	Društvo za streljanje u nišan	1912.
Gornje Selo	Bratovština Svetog Ivana Krstitelja	1907.
Gradac	Bratovština Presvetog Sakramenta	1900.
Gradac	Hrvatska sloga	1905.

Gradac	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Grohote	Mladenački napredak	1911.
Grohote	Comizio agrario	1874.
Grohote	Bratovština Svetog Stjepana	1892.
Grohote	Šoltanska sloga	1907.
Grohote	Mladenački napredak	1913.
Gruda	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Hramina	Primorska vila	1920.
Humac Donji	Bratovština Presvetog Sakramenta	1889.
Humac Donji	Bratovština Presvetog Sakramenta	1888.
Humac Gornji	Humčanski napredak	1913.
Igrane	Čitaonica	1907.
Igrane	Hrvatska čitaonica »Ljudevit Gaj«	1911.
Igrane	Hrvatska čitaonica »Ljudevit Gaj«	1912.
Iž Veliki	Dobrotvorno mornarsko društvo	1912.
Iž Veliki	Hrvatska čitaonica »Dr. Gjuro Šporer«	1913.
Jelsa	Hrvatski sokol	1910.
Jelsa	Društvo za poljepšavanje Jelse	1906.
Jelsa	Zadruga za pucanje na obranu od krupe	1900.
Jelsa	Hrvatsko kolo	1904.
Jelsa	Podružnica družbe Svetog Ćirila i Metoda	1900.
Jelsa	Pučka prosvjeta	1903.
Jelsa	Hrvatska čitaonica	1868.
Jesenice	Omladinski skup	1911.
Jesenice	Društvo za strijeljanje u nišan	1910.
Kali	Hrvatska čitaonica	1905.
Kambelovac	Kambelovska sloga	1887.
Kambelovac	Bratovština Presvetog Sakramenta	1901.
Kambelovac	Pučka čitaonica	1908.
Kamen	Katoličko hrvatsko izobrazbeno društvo	1910.
Kaštel-Lastva	Srpska čitaonica	1890.
Kaštel-Lastva	Srpski soko	1911.
Kašani Dol	Hrvatska čitaonica	1902.
Kaštel-Gomilica	Hrvatska čitaonica	1907.
Kaštel-Gomilica	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.
Kaštel-Lukšić	Hrvatski sokol	1911.
Kaštel-Lukšić	Bratovština Bl. D. M. od Lourda na Dračinam	1905.

Kaštel-Lukšić	Bratovština Bl. D. M. uzvišene na nebo	1891.
Kaštel-Lukšić	Hrvatsko glazbeno društvo »Biranj«	1903.
Kaštel-Lukšić	Hrvatska čitaonica	1912.
Kaštel-Stari	Donjokaštelanska štionica	1909.
Kaštel-Stari	Glazbeno društvo »Ivačić«	1911.
Kistanje	Srpska čitaonica	1894.
Klis	Pučka štionica	1910.
Klis	Hrvatska čitaonica »Petar Kružić«	1910.
Klis	Hrvatski sokol	1911.
Klis	Hrvatsko glazbeno društvo »Zrinski«	1912.
Kliševo	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.
Komin	Bratovština Presvetog Sakramenta	1903.
Kostanje	Bratovština Svetoga Josipa	1910.
Kozica	Hrvatska čitaonica	1911.
Krivodol	Hrvatsko težačko kolo	1910.
Kučine	Pučka štionica	1912.
Kućišće	Hrvatska čitaonica	1901.
Kukljica	Hrvatski sokol	1912.
Kukljica	Hrvatski sokol	1913.
Kuna	Hrvatska čitaonica	1896.
Lastva Donja	Hrvatska čitaonica	1899.
Ložišća	Hrvatska pučka prosvjeta	1902.
Lopud	Hrvatsko radničko društvo »Kumičić«	1907.
Lovreć	Bratstvo Presvetog Sakramenta	1896.
Lučac-Manuš	Pučka štionica	1908.
Luka Šipanjska	Šipanjska hrvatska čitaonica	1900.
Luka Šipanjska	Hrvatsko društvo »Starčević«	1904.
Luka Šipanjska	Poljodjelsko-ribarsko društvo »Napredak«	1907.
Lumbarda	Hrvatsko prosvjetno društvo »Zvonimir«	1909.
Lumbarda	Hrvatsko prosvjetno društvo »Sv. Ćirila i Metoda«	1910.
Mandalina	Prvi seoski hrvatski sokol	1905.
Marina	Pučka štionica	1908.
Maslinica	Bratovština Svetog Nikole	1889.
Milna	Podružnica družbe Svetog Ćirila i Metoda	1905.
Milna	Hrvatski sokol	1912.
Milna	Hrvatski skup	1895.
Milna	Sloga dalmatinska	1913.
Mlini	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.

Mondaljena	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo u Mondljeni	1912.
Mravinjac	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.
Mravinci	Bratovština Svetog Ivana Krstitelja	1904.
Mravinci	Pučka štionica	1911.
Mravinci	Hrvatsko katoličko društvo »Prosvjeta«	1912.
Mrcine (danas Dubravka)	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Muo	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1912.
Murter	Društvo za strijeljanje u nišan	1886.
Murter	Hrvatska čitaonica	1907.
Murter	Hrvatski sokol	1912.
Nerežišća	Hrvatski napredak	1874.
Nerežišća	Gabinetto di lettura	1884.
Nerežišća	Confraternita des SS. Sacramento	1892.
Nerežišća	Societa filarmonica	1894.
Nerežišća	Societa del tiro al bersaglio	1909.
Nerežišća	Sloga dalmatinska	1911.
Nin	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Novalja	Društvo za strijeljanje na nišan	1879.
Novalja	Bratovština polakšanja duša čistilišća	1911.
Novalja	Hrvatska pravaška čitaonica	1883.
Novi (kod Trogira)	Hrvatska čitaonica	1903.
Novi „	Pjevački tamburaški zbor »Bihaćka Vila«	1902.
Novi „	Bratovština Presvetog Sakramenta	1900.
Novi „	Bratovština uzvišenja Blažene Djevice Marije na nebo	1904.
Novi „	Glazbarski sklad	1908.
Novi „	Pučka štionica	1912.
Novi „	Hrvatski sokol u Kaštelima	1908.
Novi „	Hrvatski sokol u donjim Kaštelima	1909.
Novo Selo	Hrvatski težak	1902.
Oklaj	Hrvatska čitaonica	1904.
Okruk	Bratovština Presvetog Sakramenta	1914.
Olib	Hrvatska čitaonica	1898.
Opuzen	Hrvatska neretvanska sloga	1907.
Opuzen	Bratovština Presvetog Sakramenta	1909.
Opuzen	Pučka štionica	1907.
Orahovac	Srpska čitaonica	1910.
Orašac	Hrvatska čitaonica	

Orašac	Strijeljanje u nišan	1912.
Oskorušno	Sklad oskorušnih Hrvata	1902.
Oskorušno	Pučka čitaonica	1911.
Ostrovica	Bratovština Svetog Ante	1903.
Otišić	Narodna knjižnica	1910.
Pakoštane	Hrvatska čitaonica	1899.
Pakoštane	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Pašman	Hrvatska čitaonica I	1908.
Pijavičino	Pijavski sokol	1898.
Pijavičino Donje	Napredak	1902.
Pitve	Pitovski skup	1903.
Pločice	Za strijeljanje u nišan	1911.
Podbablje	Bratovština Presvetog Sakramenta	1908.
Podgora	Hrvatsko streljačko društvo	1873.
Podgora	Hrvatska bratska sloga	1898.
Podgora	Bratovština Presvetog Sakramenta	1910.
Podgora	Hrvatsko prosvjetno društvo »Tomislav«	1911.
Podgora	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1911.
Podgradina	Pučka čitaonica	1909.
Podstrana	Katoličko hrvatsko izobrazbeno društvo	1907.
Podstrana	Hrvatsko pučko prosvjetno društvo	1911.
Poljica	Bratovština Presvetog Sakramenta	1908.
Poljica	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.
Popovići	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.
Posedarje	Društvo za strijeljanje u nišan	1910.
Postranje (Martinović)	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.
Postrana	Bratska sloga	1912.
Potomje	Hrvatska potomska čitaonica	1897.
Potomje	Hrvatski sokol	1910.
Povlja	Starodavna bratovština Presvetog Sakramenta	1889.
Povlja	Društvo »Tomislav«	1895.
Povlja	Diletansko glazbeni zbor	1913.
Praznice	Hrvatska pučka prosvjeta	1911.
Praznice	Prazničko društvo	1888.
Preko	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1912.
Preko	Hrvatski sokol	1914.
Primošten	Bratovština Presvetog Sakramenta	1903.
Primošten	Pravaška čitaonica	1912.
Prološac	Pučka štionica	1908.

Prvić-Luka	Hrvatska čitaonica	1914.
Prvić-Šepurina	Hrvatska čitaonica	1913.
Račišće	Hrvatska čitaonica	1904.
Radović	Krtoljska čitaonica	1908.
Ražanac	Za strijeljanje u nišan	1912.
Rijeka Dubrovačka	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.
Rogotin	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1911.
Rogoznica	Rogožnički skup	1877.
Rogoznica-Dubočaj	Bratovština Gospe od Rozarija	1905.
Sali	Hrvatska čitaonica	1906.
Seget	Bratovština Presvetog Otajstva	1894.
Seline	Društvo za strijeljanje u nišan	1910.
Sitno	»Mosor«	1909.
Siverić	Društvo za strijeljanje u nišan	1910.
Siverić	Union austrijskih rudara	1912.
Slano	Tamburaško društvo »Sloga«	1908.
Slano	Slanjska čitaonica	1899.
Slatina	Bratovština Presvetog Sakramenta	1896.
Slivno	Bratovština Presvetog Sakramenta	1903.
Smilčić	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Solin	Hrvatski sokol	1910.
Solin	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1911.
Solin	»Trpimir«	1911.
Solin	Bratovština Blažene Djevice Marije	1889.
Solin	Preporod	1908.
Solin	Confraternita di Tutti Santi	1884.
Srinjine	Bratovština Svetog Mihovila	1884.
Srinjine	Pučka štionica	1908.
Srinjine	Bratovština Svetog Roka	1902.
Stankovci	Za strijeljanje u nišan	1911.
Stobreč	Confraternita del SS. Sakramento	1873.
Stobreč	Hrvatski sokol	1911.
Stobreč	Bratovština Svetog Nikole	1903.
Stomorska	Bratimstvo Presvetog Sakramenta	1894.
Studenci	Pučka sloboda	1908.
Studenci	Bratovština Presvetog Sakramenta	1884.
Sućurac	Bratovština Blažene Djevice Marije Uznešenja na Hladnik	1894.
Sućurac	Društvo »Putalj«	1905.

Sućurac	Vitez Svetog Jurja	1906.
Sućurac	Hrvatski sokol	1910.
Sućurac	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1913.
Sućuraj	Hrvatska sloga	1901.
Sućuraj	Težačka štionica	1909.
Sumartin	Bratovština Presvetog Sakramenta	1901.
Sumartin	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1913.
Sumartin	Podružnica družbe Ćirila i Metoda za Istru	1914.
Svinišće	Štionica hrvatskog pučkog kola	1909.
Svinišće	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1913.
Svirce	Bratovština skladnog puka sviroškoga	1905.
Svirce	Hrvatska čitaonica	1905.
Svirce	Hrvatska demokratska čitaonica	1912.
Škaljari	Hrvatski sastanak	1903.
Tivat	Glazbeno društvo »Sloga«	1897.
Tivat	Hrvatsko glazbeno prosvjetno društvo	1911.
Tijarica	Bratovština Svetog Duha	1902.
Tkon	Društvo za strijeljanje na nišan	1910.
Tkon	Društvo za strijeljanje na nišan	1912.
Tribanj	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Trpanj	Hrvatska čitaonica	1883.
Trpanj	Hrvatska radnička čitaonica	1908.
Trstenik	Trstenska čitaonica	1893.
Trsteno	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.
Tučepi	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1911.
Tučepi	Bratimstvo Presvetog Sakramenta	1901.
Tučepi	Pučka prosvjeta	1910.
Tugari	Hrvatska poljička glazba	1911.
Tugari	Bratovština Svetog Roka	1882.
Tugari	Bratovština Svetog Frane	1884.
Tugari	Bratovština Svete Kate	1884.
Turanj	Društvo za strijeljanje na nišan	1910.
Ugljan	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1914.
Varivode	Srpska narodna knjižnica i čitaonica	1912.
Varoš (Šibenik)	Hrvatsko katoličko mladenačko društvo	1912.
Vela Luka	Hrvatski napredak	1894.
Vela Luka	Pučka štionica	1908.

Vela Luka	Pjevačko tamburaško društvo »Hum«	1908.
Veli Varoš (Split)	Pučka štionica	1908.
Viganj	Pučka knjižnica	1911.
Viganj	Hrvatski dom za Viganj i Nakovan	1912.
Vitaljina	Za strijeljanje u nišan	1911.
Vodice	Hrvatska čitaonica	1886.
Vodice	Hrvatski sokol	1905.
Vrana	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Vranjic	Hrvatski sokol	1911.
Vranjica	Seoski hrvatski sokol	1910.
Vranjica	Bratovština Presvetog Sakramenta	1879.
Vranjica	Preporod	1908.
Vranjica	Hrvatski sokol	1911.
Vrbanje	Starodavna Bratovština Svetog Duha	1883.
Vrbanje	Mosorski guslar	1896.
Vrbanje	Skup hrvatskih radnika	1904.
Vrisnik	Vrisnički napredak	1904.
Vrisnik	Bratovština Presvetog Sakramenta	1905.
Zaostrog	Viterska vila	1908.
Zaton	Društvo za strijeljanje u nišan	1912.
Zemunik	Hrvatska čitaonica	1907.
Zemunik	Društvo za strijeljanje na nišan	1911.
Janjina	Težačka sloga	1912.
Zvečanje	Bratovština Blažene Gospe od Začeća	1905.
Zvečanje	Bratovština Svetog Vida	1905.
Žeževica Donja	Bratovština Presvetog Oltarskog Sakramenta	1905.
Živogošće	Društvo za strijeljanje u nišan	1911.
Žman	Hrvatska čitaonica	1911.
Žman	Hrvatska čitaonica	1912.
Žrnovica	Bratovština Svetog Antuna od Padove	1892.
Žrnovnica	Pučka štionica	1908.
Žrnovnica	Hrvatsko katoličko pučko društvo »Napredak«	1912.
Žrnovnica	Hrvatska pučka napredna glazba	1912.
Žrnovo	Hrvatska čitaonica	1902.

3. ČOVJEK I ZEMLJA U DJELIMA DOMAĆIH PISACA

Probleme dalmatinskoga sela opisali su u svojim djelima neki hrvatski i srpski pisci koje zaokupljaju društvene protivurječnosti, patrijarhalnost, društveni procesi, odnos prema Crkvi i težnja k slobodnom načinu života. Iznijet ćemo neke probleme koji zorno dopunjuju dosadašnju sliku rada i života na selu.

Jedan od najljepših opisa zagorskoga sela dao je Janko Baričević. Seoske su kuće, po njemu, raštrkane i razasute ponajviše po obroncima brdašaca. Uglavnom, nekoliko rodova čini selo. Događa se da jedno selo obuhvaća prostor dostatan za oveći grad. Seoska potleušica u Zagori građena je u suhozidu kroz koji huji vjetar, dok u jesen i zimi sa slamnatoga krova curi voda, praveći smradnu kaljužu na zemljanom tavanu i podu. Vlaga i blato su svuda.

Unutarnji prostor kuće ponegdje je pregrađen pleterom. U jednom katu nalazi se malo povišeno ognjište koje ima posebno značenje — peć, spremica — najljepše mjesto za sijelo i molitvu. Malo podalje su raspukle bačve, naćve, kućno rublje, iznošena suknena odijela, rasklimani krevet, na njemu slamnjača pokrivena biljcem, razbacani tronošci i stočići. Ako se pak naiđe na siniju, znak je da je kuća zakoračila naprijed.[1]

Kada naiđu ružna vremena ili pak oštra zima, zagorčeva kuća postaje štala za ljude i živinu. Tada se Zagorac umotava gunjcem udišući zrak zasićen životinjskim smradom, prežući uz mukanje volova i blejanje sitnoga blaga. Tu i tamo čuje se lavež pasa.

Zagorci su obično mrkoga pogleda, neuredni, nečisti i zapušteni. Obično jedu ječmeni kruh, a dok ima kukuruza drobe kukuruzni kruh u mlijeko. Kada imaju obilnije obroke, primjerice za Božić, slični su gladnoj živini što reži. Ponajviše piju kiselasto vino, pa im se zna napuhati trbuh, poput mješine. Pohlepni su na vino i rakiju, pa tada znaju biti bezglavi, nerazboriti, nepredvidljivi do krajnosti.[2]

Jedan je od najboljih svjedoka života u srcu Zagore, u Drniškoj krajini, Josip Kosor koji nam ostavlja impresivan dokument o životu seljaka u tom kraju koncem devetnaestoga stoljeća. Njegovo rodno selo Trbounje je gdje, »narod živi slobodno sâm o sebi, u svojim teškim kamenim kućama, pokrivenim pločama, bez tavana i peći, a i što će im peći, kad pod istim krovom ima zimi mjesta i za stoku koja ih ogrijeva svojom toplom zadukom«.[3] Prema Kosoru, tu se živi slobodno i široko na opaljenoj zemlji iz koje rastu stijene, u carstvu zapuštenosti, kao u doba pračovjeka. Njegovi seljaci su »ljudi u kojima je snage i uma kao zlata u neotkrivenom rudniku, zdravi i jaki poput rodne gore, a neobično nadareni, ali koji sveudilj žive u tami pračovjeka«.[4] Njihovu krv piju priroda i zelenaši (Marketina i Kavelin) »Mi imamo dva neprijatelja: jednoga u naravi, a drugoga u čovjeku... i kad nas prvi počne tuć, drugi nas tuže.«[5]

[1] J. Baričević, Dalmatinski težak, Gospodarski vjesnik br. 1 od 17. V 1910, 7.
[2] J. Baričević, Dalmatinski težak, Gospodarski vjesnik br. 2. od 31. I. 1910, 16.
[3] J. Kosor, Kako narod propada, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zagreb 1964, 48.

Kosor se osvrće na odnos seljaka prema seoskom župniku i obratno, više stidljivo, usput, ali dosta nadahnuto i humoristično. Siromašni seoski župnici ekonomski su slabo stajali, te su bili okrenuti župljanima. Jednoga među njima, fra Ilu, opisao je Kosor, kao čovjeka koji može pojesti pola janjeta i popiti dvolitru crnoga, teškog dalmatinskog vina, koji preskoči konja poput lastavice i koji se ne susteže primiti od seljačkih kosturaja masla i drugo za mise pokojnicima. A kada je Mate Matić Matin za misu svom pokojnom sinu Ivanu ponudio fra Ili prase, ovaj se potvrđuje kao pravi junak. »Njegove hitre i lake noge neobičnom su brzinom micale se i poskakivale u zraku te je lepršajući crnom haljinom, koja je letjela za njim i pruženom rukom sličio više letećoj ptici nego trkaču. Za tili tren prestiže on svjetinu i dok bi izbrojio dest, zacvičalo i koprcalo se prase u njegovim jakim rukama.«[6]

U takvoj situaciji Kosorovi »prognanici« traže izlaz i nalaze ga u napuštanju rodne zemlje i ognjišta. »I ne zadugo sva ova braća ostaviše svoj rodni kraj, ali ne bijahu sami; i iz ostalih sela priključila im se mala vojska iseljenika. Godine 1883. krenula je ispod drniških zidina ogromna karavana od kojih stotinu duša, a vodio ih je put preko Bosne u Slavoniju.«[7]

Dok su Kosorovi junaci čvrsto vezani za zemlju — osobito Guša i Ilanja u drami »Požar strasti«, spremni su i ubiti zbog brazde, u njima zemlja budi praiskonske strasti, žari ljubav do usijanja — dotle dobroćudni i lijeni Mile iz sela Kričaka, glavni junak Ivana Meštrovića, napušta zemlju i luta. »Najčešće sam se tada zadržao u onoj šumi u Kljacima. Ona borova šuma me je privlačila, jer lijepo miriše, ko tamjan, a i ona-ko mi je bilo ugodno, jer su mi bile tri crkve na domaku. Ondje blizu Sv. Ilija, na Mirkovićima Sv. Petar, i ovamo u Petrovu polju, na Gracu, Blažena Gospa, pa je sad u jednoj sad u drugoj već kako bi bila koja svetkovina.«[8]

Meštrovićev Mile nema žuljeva niti zalijeva zemlju znojem. To je meditativni tip seljaka, intelektualno na višoj razini od drugih, koji je zamario sebe, ženu, obitelj i zemlju« »I mislio sam da valja da se čuvam napasti. Ima više napasti, ali su tri glavne i čini mi se da od njih dolaze one druge ko pilići od kokoši. Prva je da paneš u vlast ženske strane, druga da se polakomiš za imanjem, oliti bogatstvom, i treća da kidišeš na drugoga, oli na se, što je recimo isto, jer moraš za jedno i drugo da odgovaraš.«[9]

[4] J. Kosor, nav. dj., 51.
[5] J. Kosor, nav. dj., 43.
[6] J. Kosor, nav. dj., 55.
[7] J. Kosor, nav. dj., 57.
[8] I. Meštrović, Ludi Mile, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1970, 50.
[9] I. Meštrović, nav. dj., 53.

Ovaj Meštrovićev seljak zagovara vjersku snošljivost, međuljudsko poštovanje i ljubav prema tlu na kojemu se živi i čovjeku kojega na tom tlu zatekneš i s kojim u budućnosti kaniš živjeti. Njegov odnos prema tuđini je potpuno drugačiji. U Drniškoj krajini on jedini prkosi. Platio je klesaru da mu ukleše natpis u kameni stup koji će postaviti na raskrižjima i na kojemu piše: »Stanite i postanite, ljudi i proštijte. Dalmacija je Hrvacka kraljevina a ne nimačka carevina. Upravlja je š njom njezin sin cesar Dioklecijan, pa njezin sin kralj Zvonimir. Nikad nije bila sritna nit će bit dokle ne bude s njom upravlja jopet Njezin sin, a ne Nimac i tuđina.« Iz ludog Mile govori duh naroda.[10]

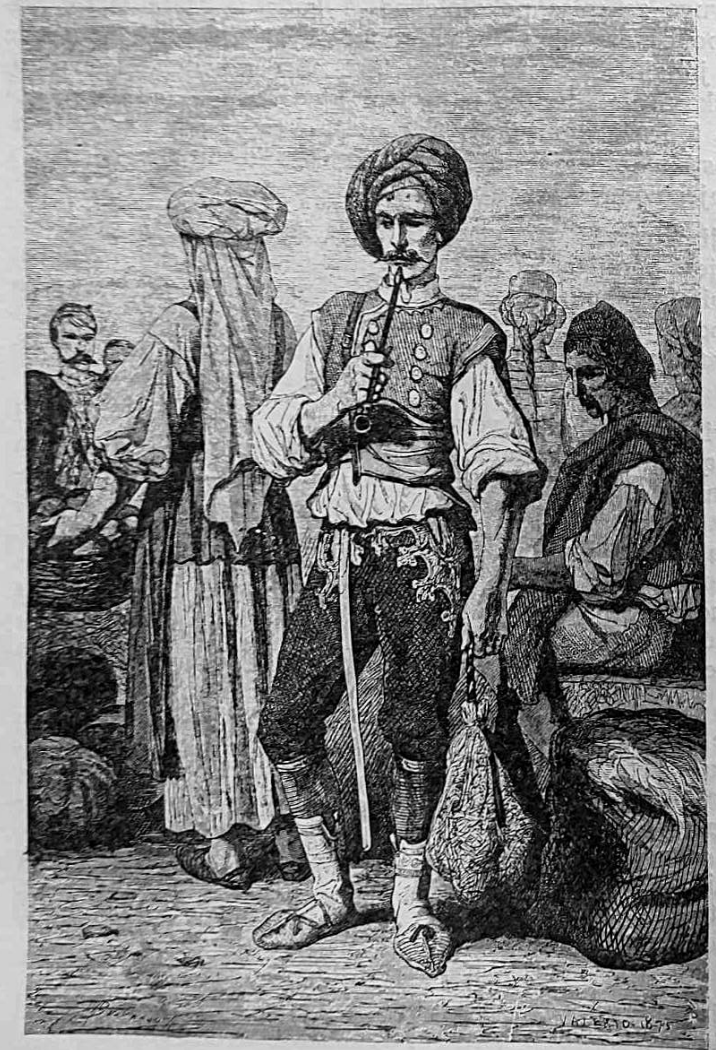

Seljaci iz okolice Knina i Drniša

[10] I. Meštrović, nav. dj., 9.

Ni u selima Matavuljeva šibenskog i kninskoga kraja ne živi se bolje, ljepše ni sretnije. Prirodni je ambijent osnovni čimbenik i stvaralac smisla seljačkog života. O tome Matavulj piše ovako: »Koliko je jadan život dalmatinskih Zagoraca ne može se iskazati! Oni dolje, uz more, slade živovanje vinom, voćem, povrćem, vesele oči lijepim vidicima, uživaju u blagosti vazduha; ali brđani ili se živi peku, ili se mrznu, ili su smeteni od silnog vjetra, koji duva tri četvrtine godine! Pomladak se tu teško podiže. Oni što ostaju muče se svoga vijeka, da iz škrte zemlje izmame malo ječma, da ishrane malo stoke, da iskopavaju smrekovo korijenje, da oprezno sijeku drva iz kržljavih gajića! U tolikom prokletstvu, najgore je što su ti krajevi bezvodni; iz njenih sela, ljeti, ide čeljad do tri časa do najbližeg studenca ili vrela.«[11]

U Matavuljevim djelima o selu njegovi seljaci su siromašni i ogoljeli. Evo jednoga tipičnog opisa: »Pilip Bakljina spavaše na ognjištu, obučen, pokriven haljkom, glavom okrenutom ka slabom plamenu, koji je liskao dno lonca, obješen o verige. Zapaljeno smrekovo korijenje davalo je više dima nego plamena; dim je plavio mračnu kućicu dizao se pod slameni krov, pokušavajući da izađe kroz jedini otvor na krovu. Vjetar je suzbijao dim, te bi se lice Pilipovo namrštilo, a pomolili se krupni, žućkasti zubi pod četkastim prosijedim brkovima. Kad bi vjetar utalio, dim bi ugrabio priliku da se izvuče, te se mogahu razabrati: u jednom uglu krevet, ispunjen slamom, ali sav raskliman; u drugom razboj i na njemu njekoliko haljina; prema vratima koš i nad njima naherena polica sa nekoliko komada posuđa; oko ognjišta dva-tri lonca i toliko tronožnih stočića. I to bješe cijelo pokućanstvo!«[12]

Opreka tom vanjskom siromaštvu seljaka njegova je pronicljivost, žilavhnost, neutučenost i bistrina duha, osjećaj ljepote patrijahalnog života. Njegovi seljaci su poput Kosorovih i Meštrovićevih, individualci koji se suprostavljaju bogatašima, tražeći izlaz u odlasku sa sela i promjene zanimanja, primjerice, Bakonja postaje franjevac. Ni ovaj dio Dalmatinske zagore nije pošteđen od zelenaša. Na jednoj strani cvjeta nerad, lijenost, dosada, materijalna sigurnost i izobilje — a s druge životna borba, rad, glad i bijeda. U toj dijalektici života mnogo je onih koja su odrasla u patnjama, u vjerovanju da je život stradanje, da je na svijetu mnogo više zla nego dobra, da je zlo kao u zasjedi oko čovjeka, te napada na zdravlje, na dušu, na srce«.[13] Takva duša vraća čovjeka čovjeku. Oškopac živi u slozi s drugima.

Seljaci Ive Ćipika, u trogirskom zaleđu, snažni su, izdržljivi, neuništivi. Slijepo su i atavistički privrženi zemlji. Zemlja je njihova hranitelja, majka, žena, sestra, kćer, mladenački zanos, starački štap. U Zagori sa zemljom čovjek se liječi. Ta ljubav za zemlju lijepo se očituje kod Rade Smiljanića koji hoće sve prodati da spasi zemlju od lihvara. Bez

[11] S. Matavulj, Oškopac i Bila (u knjizi Pripovijetke, Matica Srpska — Srpska književna Zadruga, Novi Sad — Beograd 1962, 270).
[12] S. Matavulj, Plipenda, isto, 231.
[13] S. Matavulj, Oškopac i Bila, isto 285.

zemlje nema sreće, smisla i slasti života. Poput Kosorovih seljaka, i Ćipikovi ćute nagonski požar strasti za komadić zemlje: »Ta, djed moj ubi svoga komšiju za samo jednu brazdu... a ja da je pustim... radi koje djed mi biješe glavu založio. Neću je pustiti bez krvi, neću, bogami!«[14]

Seljakovu ljubav prema zemlji, njegovoj hraniteljici, koriste seoski i gradski lihvari, zelenaši, kaišari, trgovci, odvjetnici, sudske vlasti, »narodne pijanice« (kako ih narod naziva. Dok Kosorovi Trobunjani odlaze u Slavoniju, Ćipikovi »nesretnici« sele u Ameriku. Rijetki i žilavi ostaju spremni ustrajati u borbi protiv ljudske pokvarenosti, »pauka« što plete mrežu da bi u njoj ulovio žrtvu i sisao joj krv. U te zelenaške mreže padaju neprosvijećeni seljaci. Kamate se udvostručuju i udesetorostručuju, prema htijenju lihvara u kojega je znanje i zakon i za kojega odgovornosti nema.

Život seljaka u Cetinskoj krajini ocrtao je Dinko Šimunović. Iz njegovih djela saznaje se seljakov način života, odnos prema crkvi, građanima. Njegovi seljaci žive bez sadržaja, lišeni ljudskoga dostojanstva. U njegovu Mrkodolu sve je neodređeno, ljudi i priroda. S druge strane, oni se zanose tradicijom i starinom, cijene heroizam, junaštvo i slobodu i nema u Cetini čovjeka koji ne zna za slavne bitke Cetinjana s Turcima. U selu je prava snaga naroda, u oraču zemlje sreća je i ljepota života, misli Šimunović. Moderna civilizacija donosi veselje, čovjek se udaljuje od hraniteljice zemlje. On vidi sreću seljaka u patrijahalnom životu, u porodičnoj zadruzi, u privrženosti starješini zadruge. Sretan život je u polju, na livadi i u potleušicama.[15]

Jedan isječak iz života seljaka u južnoj Dalmaciji u Konavlima dao je Mato Vodopić. Opisao je sukob oko djevojke Marije Bratoševe, zaplet i tragični svršetak istinitoga događaja. Dok je bio župnik u Grudi, Vodopić je imao priliku upoznati mentalitet čovjeka iz specifičnoga kraja u Dalmaciji, osobito običaje. Evo kako je izgledala jedna sajamska nedjelja u selu Mrcinama,[16] gdje su se sastajali Konavljani s Hercegovcima i međusobno zamjenjivali dobra: »U taborski dan mnogi svijet okrene iz Konavala na Mrcine, neki da kupuju, neki da prodavaju, a mnogi bespossliče. Taj dan na Mrcinama ne čuje se drugo nego žamor ljudi, vika Vlaha, klopot konja i buka životinja. Promiču ljudi tamo amo, svak, rekao bi, da je u poslu: onaj goni, ovaj dogoni, onaj kupuje i pogađa. Ondje vidiš jedan skup pod voćkom, gdje tiho razloži o trgovini, ovdje se inadi, jer ne može da se pogodi.«[17]

Vodopić opisuje društveni život u Konavlima, a ne vidi onaj mukotrpni svakidašnji u vrtu, polju i dubravi. Pažljivi čitalac će ipak uočiti koliko su Vodopićevi junaci povezani sa zemljom, koja je u posjedu dubrovačkih gospara. Upravo u vrijeme kada se zbiva radnja piščeve novele, započinju, s vremena na vrijeme, organizirani zahtjevi da se zemlja dade onima koji je obrađuju.

[14] I. Ćipiko, Pauci, Nolit, Beograd 1966, 159.
[15] D. Šimunović, Mrkodol (u knjizi Pripovijetke, Mladost, Zagreb 1980, 87, 98, 63).
[16] Danas selo Dubravka.
[17] M. Vodopić, Marija Konavoka, Zagreb 1893, 12.

Djevojke iz Konavala u Cavtatu. Vlasnik dr. Stijepo Obad — Zadar

U svakodnevnoj borbi s okrutnim podnebljem i škrtim kršem seljak nije nalazio mira, zadovoljstva i sreće. U selima budvanskog kraja (Maine, Ostrog, Podostrog, Košljun, Zavale, Paštrovići i druga) Juraj Carić opisuje krvnu osvetu. Članovi pojedinih bratstava vidjeli su u njoj svoj ponos, čuvanje obraza i smisao života. Jovo Vuletić ubivši Vasu Žarkovića bježi u Grčku, zatim se vraća i dobrovoljno predaje. Ponovnu slobodu proživljava teže od zatvora, jer je osveta u zasjedi i čovjek sreće nema. Čini se da što je čovjek siromašniji i privrženiji zemlji i kršu, kao što je u budvanskom kraju, to čvršće drži do obraza i ponosa. Pisac objašnjava smisao krvne osvete na ovaj način: »Kad je nanesena uvreda članu koje porodice, svi brastvenici gledaju da operu uvredu. Vrijeme za osvetu nije određeno, niti se osveta izvršuje sveđ na krivca. Bio je običaj, da se pogodi najuglednije lice bratstva«. I nastavlja: »Osveta valja da je primjerena uvredi. Rana za ranu, glava za glavu, uvrijeđena ženska čast i mrtva glava, a osramoćena žena pod prokletu gomilu. Ako jedan biva uvrijeđen, tišti ga sramota, sve dok ne opere uvredu, a sramota je i za cijelo bratstvo.«[18]

[18] J. Carić, Krvna osveta u Boki kotorskoj, Izdanje knjižare V. Jurića, Split 1918, 182.

Stanovništvo ovoga kraja stisnuto u rodove dugo je živjelo vlastitim životom, branilo se siromaštvom, drugi se za njih nisu puno otimali, te su dugo bili izvan strana utjecaja. Tako stisnuti u rodove ginuli su svi za jednoga, a jedan za sve.[19]

O životu otočnoga stanovništva u devetnaestom stoljeću gotovo da i nema nekoga značajnijeg djela. Međutim, život na otoku oduvijek je bio težak i zaseban. Od malenih nogu otočanin se morao navikavati na surovost i svakidašnju oskudnost.

U pripovijesti »Izgubljeni umjetnik« Juraj Carić veliča vrijednost motike i poručuje kako se upornošću i najteže zapreke mogu savladati. Ovdje je riječ o jednom umjetničkom talentu koji se rodio na selu da kopa zemlju, a on nije bio za motiku, nego za umjetnost i tako je osuđen da propada tu među težacima. Osib iz sela Svirča na otoku Hvaru nije naišao na razumijevanje u obitelji i životnoj sredini. Naime, njegova umjetnička klica nije se mogla razviti do cvijeta i ploda u seljačkoj sredini, gdje se motikom zaslužuje život i dolazi do korice kruha. Osibova ljubav prema dlijetu i drvu samo je zagorčavala život njegovim roditeljima, djedu i baki. Na jednom mjestu Carić ovako piše: »Marko je odavna bio uznemiren. Sin je očito kretao stranputicom. Ovako nije moglo da ide napred. Dijete se moralo priviknuti radu, a ne besposlici. Jedno veče, kad ga je baba dočekala s jednom novom tužbom, i psi i mačke i neki sveci i sva sila maslinove žile, sve, sve je svršilo na oganj.«[21]

Neobična glad za znanjem i spoznajom svijeta probudila je u ovom seljaku snažnu upornost. Unatoč svakodnevnoj borbi za goli život, Osib, kad mu već sinovi odoše u škole, nauči sam čitati i pisati. U njemu se utvrdila spoznaja »da je njegova motika vrijedna najdubljega pera, da ništa napredno ne bi bilo, da nema radničkih žuljeva. Ove riječi govore, da se on osjeća na vrelu života, da se osjeća posrednikom između života i smrti, da on jedini i nosi na svojim patničkim leđima sve razgronjeno stablo prosvjete i takozvanog napretka, da nosi sve grane i pitome i divlje i lišće i cvijeće i sve što je na stablu trulo i što nije, a što ga sve gleda s visoka, dok sve ne utrune, ne sagnje i ne pade njemu na ralo, na motiku, na zemlju, koju će on opeta prevrtati, da izazove život«.[22] Tek u dubokoj starosti Osib, za kojega suseljani govore da je podjetinjio, stvara djelo svoga života, djelo sirovo, naivno, nedorečeno, nedotesano: »Posljednju večeru«, sve »kao na Rassellievoj slici, sve od maslinove žile, sve u razmjernoj veličini«.[23]

Hirovita priroda, puna nedosljednosti, poigrala se u Osibu. Rodila je umjetnika a istodobno postavila motiku između njega i umjetnosti i »čim je po njegovim vinogradima bujila loza, davila je ona u njemu ono, što mu je bila darovala i što bi inače bilo cvjetalo i plodilo i što se pod onom

[19] J. Carić, nav. dj., 193.
[20] J. Carić, S naših ostrva, Naklada Novog boba, Split 1921, 3—44.
[21] J. Carić, nav. dj., 8.
[22] J. Carić, nav. dj., 16.
[23] J. Carić, nav. dj., 38.

slikom odražavalo u njegovim očima kao prelomljena klica, koja, na podušenu požaru, tinja u dimu«.[24]

U pripovijesti »Za križem«[25] Mikula živi tipični život seljaka: krči krš, ograđuje kamenom pregršt zemlje, zaklanja je od bure i ne da bujicama da je odnose. Jede ono što mu žena donese; »... zelja u malešnoj mjedenoj škotlenčici, kruha u pregači i vina u žbanjiću«.[26] Otac mu nije ostavio »ni luga na kominu«, sve je stvorio svojim žuljevima i davna mu je želja nositi križ na noć Velikoga Petka! U njegovu Vrisniku i okolici to je najveća čast... Svak u Svirčima gleda s križem vrisničkim u ruci njega, Mikulu, kojemu pokojni otac nije ostavio ni luga na kominu. Ide iz Svirača u Vrbanj, iz Vrbanja u Vrbosku, iz Vrboske u Jelsu, iz Jelse u Pitve, a iz Pitava doma u Vrisnik, da mu pred crkvom čestitaju prijatelji, znanci i prikriveni zavidnici.

»— Ako čovjek i istrati, zna zašto trati! — reče sad Mikula sam sobom, ganut od prizora, koji su mu sad živi lebdili pred očima — čovjek ne živi samo o kruhu, hoće se i imena...«[27]

Da bi seljaka dopala čast nositi križ, treba položiti novac, a neki su znali ponuditi i do četiri tisuće kruna. Neki su znali žrtvovati stečeno imanje. To je prešlo u običaj koji je vodio do rastakanja seljačke muke, jer »svak jede, pije njegovu muku...«,[28] protiv toga on ne prosvjeduje jer se obično kaže »bolje da ponestane mjesta, nego u mjestu običaja«.[29] Tek u Mikuli zače se misao kako je seljak sličan onom psu što se raskače da oblizne župnikovu ruku.

Svi ti opisi i scene, iz pera suvremenih pisaca, zorno prikazuju privrženost seljaka zemlji i patrijarhalni način života, u raznim oblicima, a temelji se na arhivskim izvorima, živoj tradiciji i suvremenoj stvarnosti. Spomenuti navodi svjedoče o stupnju gospodarskoga, društvenog i kulturnog razvoja seoskoga društva, udaljenoga svega nekoliko kilometara od gradskoga društva u primorju. Pred prvi svjetski rat gospodarski, kulturni i prosvjetni napredak postupno će utjecati na raspadanje patrijarhalne seoske zajednice.

4. SELO I SELJACI U OČIMA STRANIH PUTNIKA

Dalmatinsko selo privlačilo je pozornost stranaca iz više razloga. Ovdje ćemo upoznati nekolicinu njih koji su se susreli sa seljacima i selom i na temelju njihovih opisa i kompariranja s prvorazrednim vrelima može se vidjeti koliko mogu poslužiti kao povijesni izvor.

[24] J. Carić, nav. dj., 36, 37.
[25] J. Carić, nav. dj., 45—86.
[26] J. Carić, nav. dj., 45.
[27] J. Carić, nav. dj., 53.
[28] J. Carić, nav. dj., 52.
[29] J. Carić, nav. dj., 85.

Među prvim strancima koji su posjetili Dalmaciju u devetnaestom stoljeću njemački je prirodoslovac, pisac i mason[1] Ernest Friedrich Germar koji, između ostaloga, piše o dalmatinskom plugu koji je dosta primitivan i različit od ostalih njemu poznatih plugova u svijetu. Piše i o krumpiru koji se s mukom probija na selo. Zapaža da seljaci jezik kojim govore nazivaju hrvatskim. Na zadarskoj tržnici imao je priliku doći u kontakt sa seljacima i seljankama iz kopnenoga i otočnog dijela zadarske okolice. Tu je vidio i opisao njihovu nošnju i svakovrsne živežne namirnice kojima svakodnevno opskrbljuju stanovnike grada.[2]

Među državnicima koji su posjetili Dalmaciju austrijski je car Franjo I. Zabilješke o putu po Dalmaciji (1818) ostavio je u svom dnevniku, one se odnose na oskudne zemljopisne opise, koji su, čini se, služili u vojne svrhe. Prolazeći kroz zadarsku okolicu opaža mnoštvo međa koje dijele zemljišne parcele i kao da nijemo govore: ovo je moje, a ovo je tvoje. Tu se stoljećima iscrpljivao siromašni seljak, krčeći stijenje da bi dobio komad plodne zemlje i od nje živio. Na tim obradivim škrapama, pa i malim poljima, vidio je vinograde i voćnjake koje obrađuju seljaci. Opaža da je zemlja krševita, obrasla niskim grmljem, s dosta pašnjaka. Na putu između Benkovca i Zadra susretao je seljake, koje, poput drugih stranaca, naziva moralcima, često puta naoružani jašu na konjima. Ženski svijet je obično u crvenim kapicama ukrašenim novcima. Posjetio je i »albansko selo« kraj Zadra, čije stanovništvo govori albanski.[3]

Nešto više vijesti o seljacima, njihovome radu i neradu ostavlja Nijemac K. Michanelles godine 1831. Po marljivosti dubrovački seljaci prednjače, dok za one u ostaloj Dalmaciji kaže da su lijeni, rađe gledaju nego rade. Konstatira da im je nepoznato kalemljenje voćaka. Voće je slabe kvalitete. Trešnje su sitne, jabuke kisele, a kruške, jagode i smokve bezukusne. Može se vidjeti i kvalitetnijega voća, i to u vrtovima imućnijih osoba. Bokelji u tome prednjače. Njihove naranče i limuni su iz Napulja. U užoj Dalmaciji toga nema. Maslina i vinova loza slabo se uzgajaju, ali dalmatinsko ulje, po njemu, bolje je od francuskoga. Vino donose u jarčevim mjehovima u grad i prodaju ga na tržnici, ali se brzo kvari, osobito ljeti. Opaža da ima dobrih vina, napose na otocima, koja se mogu mjeriti s onima u Grčkoj i u drugim mediteranskim zemljama. Kada bi se više brige posvetilo uzgoju loze, preradi grožđa i čuvanju, dalmatinsko vino moglo bi konkurirati u svjetskoj trgovini vina.[4]

[1] I. Pederin, Austrijski putopisci prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797—1814, 1848, 1859. i 1866. god., RADOVI IJAZU, 21, Zadar 1975, 204—205; R. Maixner, Le voyage sventureux d'Ernest Fridrich Germar dans les provinces Illyriennes (1811), Annales de l'Institut Francais de Zagreb, 5, 1941, br. 18—19, 210—216.

[2] E. F. Germar, Reise nach Dalmatien und in das Gebiet von Ragusa, Leipzig-Altenberg 1817. Usp. M. Despot, Strani putnici u Zadru u XIX stoljeću, zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 732.

[3] I. Pederin, Franjo I u Zadru 1818. godine, zbornik »Kačić« 1975, 120—121.

[4] K. Michanelles, Auflage nach Illyrine und Dalmatien. Das Ausland, 172 i 173, 1832.

Najljepše što mu je ostalo u sjećanju su seljaci iz dubrovačke okolice, koji su jaki, lijepi i čisti, visokoga rasta, s izuzetkom Mljećana koji su niski ili srednjeg rasta. Kada pak žele ući u Dubrovnik, skidaju se pred gradskim vratima i oblače čiste čarape i obuću.[5] Dubrovnik je bio na zavidnoj kulturnoj razini, što se odrazilo i na okolnim seljacima u njihovu svakidašnjem životu, kako lijepo uočava ovaj stranac.

Potkraj tridesetih godina Dalmaciju je posjetio još jedan Nijemac, i to saksonski kralj Fridrich August (1838), kojega su više privukle kulturne znamenitosti i prirodne rijetkosti. U tu svrhu obišao je primorsku Dalmaciju, pa čak neka znamenita mjesta i sela u bokokotorskom zaljevu i selo Trsteno u dubrovačkom primorju. Divio se platanima u tom mjestu. Posjetio je Slano, Opuzen, Sajam na Unki i selo Vid kod Metkovića, gdje se nalaze ostaci nekadašnjeg rimskoga grada Narone. Zatim je nastavio putovati po Makarskom primorju, u Makarskoj je vidio »narodne gimnastičke zabave«. Popeo se na Biokovo, posjetio Cetinu i Veliku Grbavicu, zanimao se za biljni svijet, preko Trilja stigao u Sinj i pogledao »Alku«, a preko Stobreča i Klisa spustio se u primorje i u Splitu pogledao kolo »Morešku«.[6]

Od Rusa za spomenuti je dvojicu slavista Ismaila Sreznjevskog i Preisa, koji su pored drugih mjesta u Dalmaciji posjetili i otok Pag. Zapisali su da seljaci sjevernoga dijela otoka pretežno govore čakavski, a oni na jugu štokavski. Zadar je za njih talijanizirani grad u kome pridošli seljaci iz Ravnih Kotara i s otoka govore hrvatski ili, kako oni kažu, »dalmatinski«. Opažaju da neki seljaci nazivaju sebe Talijanima i ocjenjuju to kao sramotu za narod hrvatski kome pripadaju. Posjetili su i Bukovicu, napose Kistanje, i primijetili da stanovnici toga kraja nisu politički lojalni.[7]

Godine 1844. obišao je Dalmaciju Gardner Wilkinson,[8] učeni Englez, koji preduzimljivo putuje u unutrašnjost, piše i o seljacima, sajmovima i lošim zdravstvenim prilikama na selu. Zapazio je da austrijske vlasti ne rade na popravljanju položaja seljaka, njihove naobrazbe. Seljaci ništa ne znaju o ratarstvu. Uzroke zaostalosti i siromaštva na selu pronalazi u zanemarenosti sela od strane vlasti, osobito u poljodjelstvu. Seljaci obrađuju zemlju kao njihovi preci, primitivnim sredstvima za rad koji su malo bolji od onih koje upotrebljavaju stanovnici Male Azije. Plugovi su gori nego u Hercegovini.

Drugi je Englez, pisac i diplomat, koji je posjetio Dalmaciju (1846) Archibald Paton.[9] On je obišao veliki dio evropskoga Istoka i sredozemnih

[5] Wiener Zeitung, 246 i 247, 1830.

[6] Reise nach Dalmatien von Seiner Maj. Friedrich August von Sachen, Trieste 1838. Usp. Viaggio di S. M. Federico Augusto re di Sassonia alla Dalmazia, Zara 1838. Vidi J. Milović, Posjeta kralja saksonskoga Fridriha Augusta vladici Radu 1838, Istoriski zapisi, sv. 1—2, 1949, 50—61; SD br. 65 od 14. VIII. 1900. i br. 67 od 22. VIII. 1900. Također vidi Ilirske narodne novine, 49 i 50, 1838.

[7] S. Peričić, Posjet nekolicine Rusa Dalmaciji u prošlom stoljeću, »Dubrovnik«, 1, 1966, 52—66.

[8] G. Wilkinson, Dalmatia and Montenegro I, Leipzig 1849, 135.

[9] A. A. Paton, nav. dj., 33—43.

zemalja, posebno Siriju i Egipat. U Dalmaciju je došao kao službenik engleske ambasade u Beču. Za primorske težake kaže da su radišni. Dalmatinski Zagorci žive u siromaštvu a mnogi i u svetačke dane nemaju kruha. S druge strane, rasipni su, ne znaju štedjeti, a to se lijepo očituje kada slave sveca zaštitnika. Sve potroše, a onda gladuju. Opaža velike razlike u naobrazbi između seoskoga i gradskog svećenstva. Seosko svećenstvo je siromašno i da bi se ekonomski održalo, traži od seljaka pomoć, koja se očituje u raznim pristojbama. Ono nije sposobno da narod na selu podigne moralno i kulturno. Kada bi svećenstvo bilo bolje izobraženo, poput gradskoga, puno više bi pridonijelo da se narod civilizira.

Među strancima koji su dublje ušli u Dalmatinsku zagoru je Talijan Francesco Cusaani.[10] Po njemu su zagorski seljaci izrazite fizionomije i neobične nošnje. Od Zadra do Skradina putovao je kočijom, a prema Drnišu, Vrlici i Sinju u pratnji naoružana seljaka i pandura. Prošao je kroz primorje. Na otoku Ugljanu htio je posjetiti tvrđavu Svetog Mihovila, te su mu seljaci sela Preka pokazali put riječima »Göri, göri!«.

Četrdesetih godina (1847) bio je u Dalmaciji Nijemac Henrich Stieglitz.[11] Na otoku Braču upoznao se s nekim ribarima i vinogradarima. Zapaža dosta agruma i južnoga bilja. U bokokotorskom zaljevu većina stanovnika bavi se pomorstvom i u Boki nalazi polovicu trgovačkih brodova u tadašnjoj Dalmaciji.

Među strancima koji su do tada posjetili Dalmaciju Nijemac I. G. Kohl[12] ostavio je, čini se, najviše vijesti o dalmatinskom seljaku i životu na selu. U nekim imućnijim kućama dubrovačke okolice vidio je sluge prema kojima se ukućani očinski odnose. Cijeni dubrovačko vino malvaziju kao najbolje u Dalmaciji. Seljaci pažljivo beru i skupljaju masline i odmah ih nose u mlin mljeti, pa je ulje čisto i bistro. U ostaloj Dalmaciji seljaci čekaju dok sve masline sakupe, pa ih onda melju.[13] Posjetio je Župu dubrovačku te mu se svidjela nošnja toga kraja, osobito ženska. Na dubrovačkoj tržnici vidio je seljakinje iz dubrovačke okolice kako ljube ruke onome tko kupi nešto od onoga što nude. Zapaža da su seljaci u dubrovačkoj okolici zdravi, svježi, kulturni i civilizirani i da se ne miješaju s Vlasima.[14]

Putovao je i po ostaloj Dalmaciji. Bio je u Splitu, posjetio Klis i vidio tursku karavanu koja putuje na sajam u Split. Splitska okolica je plodna i bogata. Uspijevaju sve vrste voća i povrća. Jeftinije je živjeti u Splitu nego u Zadru. Kada je putovao u Sinj, primijetio je da ljudi na

[10] Memorie storico-statistiche di Francesco Cusani, I—II, Milano 1846—47, 71—73.
[11] H. Stieglitz, Istorien und Dalmatien, Stuttgrat und Tübingen 1845. Vidi Danica, 25 i 26, 1845; Zora dalmatinska br. 29 od 21. VI. 1845. i Serbskij narodnij list, 8 i 9, 1847.
[12] I. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro, II, Drezden 1851.
[13] I. G. Kohl, nav. dj., II 115.
[14] I. G. Kohl, nav. dj., II, 93.

cesti pozdravljaju, a žene ne, i u tome vidi njihovu potlačenost.[15] Posjetio je Krku uzvodno i zabilježio da bi čitava Dalmacija bila opskrbljena brašnom kada bi svi mlinovi radili.[16] U sjevernodalmatinskoj Zagori (Kninu, Karinu i Benkovcu) gostima se nudi crna kava i svira uz gusle. Zapaža da mnogi seljaci skupa sa stokom spavaju na zemlji pokrivenoj slamom. Obično su to plećati i brkati ljudi, uvijek naoružani, osobito kada idu u grad. I u Vrlici ljudi spavaju u sijenu, a imućniji na krevetima. Vrlika je za njega mišja rupa.

Muškarac iz Solina. Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[15] I. G. Kohl, nav. dj., II, 177 i 218.
[16] I. G. Kohl, nav. dj., II, 244.

U ljetnim mjesecima neka sela na kopnu, osobito na otocima, oskudijevaju vodom.[17] Odlazili su čak na izvore rijeka, pa su znali putovati po dva do tri dana, prenoseći vodu preko mora na otoke. Posjetio je zadarske Arbanase, koje naziva »Albansko selo«, neke kuće i župnika. Arbanasi žive skromno, ima ih tisuću i dvjesto i nose talijanska imena. Govore hrvatski, talijanski i albanski jezik.

Početkom šezdesetih godina Dalmaciju je posjetila engleska spisateljica A. E. Stangford.[18] Na zadarskoj tržnici upoznala je seljake iz okolice, s otoka i iz Ravnih Kotara. Divila se narodnoj nošnji. Uglavnom, kretala se po primorju i posjetila gradove uz obalu.

Toga desetljeća stigao je u Dalmaciju njemački putopisac Heinrich Nöe.[19] To je prvi stranac koji je dublje ušao u dalmatinsku unutrašnjost. Ostavio je mnoštvo podataka o prilikama na selu. Evo kako je vidio seosku Dalmaciju.

Došavši brodom iz Trsta u Zadar, susreo je mnoštvo seoskog svijeta koji se vraća brodicama u svoja siromašna otočna sela. Brodice su bile pune žena s povrćem dok su muškarci nosili kokoši, zečeve i drugo. U okolici Zadra kuće su od sura kamena, a u blizini Nina mnoge su porušene, jer su im vlasnici propali. Zapaža da se seljaci u okolici Zadra najviše bave vinogradarstvom i stočarstvom. Vino im je oporo, jako i dosta neprijatno dok se pije. Kada je posjetio Preko, dobio je dojam da je to talijansko mjesto i da odatle počinje »slavenska prostota«. U okolici Zadra i dublje u unutrašnjost ne zapaža zapadnoga utjecaja. Uz obalu vidi siromaštvo, loše obučene seljake, koji donose kokoši i drva u grad da ih prodadu. Ako to ne uspiju, vraćaju ih kući. Kada se ide uz obalu, piše on, može se čuti negdje u daljini »potmulu pjesmu, koja izvire iz mučeničkog srca«. Zavjesā u seoskim kućama nema, vidio ih je samo u Bokanjcu u kući župnika. Opaža da su Arbanasi ljepši od drugih sela iz bliže okolice Zadra. Zemljište im je lijepo obradivo, kuće su kamene, ograđene zidovima, pokrivene trnjem. Imaju dosta povrća, voća, loze, a maslina se rijetko vidi. U tom albanskom selu nije poželjno da stranac prespava, jer bi imao neugodnosti, te su i tu postavljeni žandari. Govore izmiješano hrvatski i talijanski, primjerice, »Bon giorno, brate!« kada trebaju pozdraviti, a kada nekome pokazuju smjer obično kažu: »cesta ide napred, dirito.«

Uz obalu vide se masline, voćke, povrće koje rano sazrijeva, zatim ovce, konji. Pored rijetkih ljetnikovaca s čempresima, opaža i male kućice iz kojih kulja dim, a pred njih na trnju suši se seljačko rublje. Kaže da se ide cestom prema Šibeniku, Skradinu i Splitu kuće su svakojake i

[17] I. G. Kohl, nav. dj., II, 188 i dalje. Usp. I. Pederin, Pojava književnog putopisa u njemačkoj putopisnoj književnosti o dalmatinskoj Hrvatskoj, Enciklopedija moderna, 26, 1974, 51.

[18] A. E. Stanford, The eastern shors of the Adriatic in 1863. With a visit to Montenegro, London 1864. Vidi M. Despot, Strani putnici u Zadru u XIX stoljeću, zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 734.

[19] Dalmatien und seine Inselvelt nebst Wanderungen durch die Schwarzen Berge, Wien—Pest—Leipzig 1870, 1—462.

nečiste i nije vidio seosku kuću u kojoj bi se moglo normalno živjeti. Seljaci pripovijedaju obično o razbojništvima te među njima nema mira. Oni pak iz zadarske okolice su nečisti, osobito žene, a to se vidi na tržnici, primjerice na posuđu u kojemu prodaju vino. Kruh im je ječmeni, jedu ga kvaseći s vinom koje je toliko jeftino da ga i siromah može kupiti. Seljaci dolaze u Zadar naoružni puškama.

Kada je krenuo prema Velebitu, vidio je magarce i čopore ovaca, seljake uvijene u kabanice i naoružane bosanske stočare na cestama ili pak one iz Petrova polja kod Drniša da tjeraju kokoši u grad na prodaju. Svi su naoružani s handžarima i puškama, a pastiri imaju puške i pse. Vidio je, također, i seoske straže i žandare kako vode vezane lopove i razbojnike. Susreo je i Hrvate s one strane Velebita koji s povrćem i krumpirima dolaze u Zadar. Tu sliku popunjavala su zadraska mlada gospoda koja su ispred grada lovila ptice.

Da bi pobliže upoznao život na selu, obišao je nekoliko sela u bližoj i daljoj okolici Zadra. Selo Ploče obraslo je borovima i smrekama. U Malpaji vidio je kamenu kulu. S Babin-duba, koji je obrastao šumom, vidi se velika ravnica i brežuljci »spram hrvatskih pograničnih bregova«. U tome selu ljudi jedu dosta slanine i mesa, smokava, uz koje piju rakiju. Nedaleko od sela naišao je na krčmu, dosta čistu. Ispred nje je vatra oko koje sjede, puše i razgovaraju ljudi. I oni nose oružje za pasom i popriječko gledaju na strance. Tu je i petogodišnji krčmarev sin koji puši lulicu. Kruh im je loše kvalitete, što se vidi po brašnu koje melju u ručnim mlinovima. U nestašici vode kupuju je u Zadru, a koriste i vino koje zna biti jeftinije od vode. Nöe lijepo opisuje Velebit koji je čas svijetao, a čas srebrni zid ili opet kao val lave. Tisuće ovaca mile po njemu. Ponegdje se mogu susresti kola s drvenim točkovima natovarenim trnjem. Između stijena skakuću pastiri, a lavež pasa čuje se u daljini. Malo dalje nazire se Nadinsko jezero, kuće u Zemuniku, livade, masline i smokve. To je slika velebitskoga i podvelebitskog krajolika.

U selu Biljane naišao je na veliko blato. Ima dosta vinograda, trešanja, badema. Pastirice u bijelim košuljama čuvaju ovce. I tu je vino dosta jeftino. Od Biljana prema Benkovcu dosta je pusto, ima baruština koje su nezdrave.

Zanimljiv je njegov opis običaja kod pravoslavnih u tom kraju. Momak najprije dovede djevojku kući i drži je pola godine kako bi se uvjerio je li dobra domaćica, pa bi se onda vjenčali. Svećenici to nisu odobravali, znali su takvoga prijaviti vlastima a one bi mu zaprijetile da je ženi ili vrati svojima.

Opasnost od hajduka bila je stalna u zadarskoj okolici, osobito u Vrlici, dok u splitskoj, dubrovačkoj okolici i Boki kotorskoj rijetko. Od 1851—1863. u zadarskom okružju bilo je dvije tisuće šesto pedeset devet razbojstava, tisuću devetsto devetnaest ranjenih i petsto sedam ubijenih osoba. U Vrlici je bilo još gore. Izvršeno je sedamsto šezdeset šest krvavih zločina. Registrirane su dvadeset dvije ubojice. U zadarskom okružju

Seljak iz sjeverne Dalmacije. Vlasnik dr. Stijepo Obad — Zadar

bilo je više zločina nego u svima drugima. Često bi se čule riječi: »Malvimenti siđoše niz planinu.« Često ih nisu mogli zadržati ni žandari ni vojnici. Tamo gdje su bili žandari, nije bilo hajduka.

Kada je došao u Nin, primijetio je da su pod istim krovom ljudi i stoka, ali stoka je iznad ukućana. To je zbog lopova, odgovorio mu je jedan seljak. U okolici Nina vidio je narodno kolo kod jedne crkve. Zanimalo ga je zašto se žene križaju dok prolaze pokraj njega i doznao da je to običaj u mnogim selima kada susretnu nekoga stranca ili čovjeka u uniformi. Po njegovu mišljenju, time hoće da se sačuvaju od neprijatelja i pita se: »Što je dočekao taj jadni čovjek od trgovca, vojnika i upravljača tuđega jezika!«

Nöe zapaža razlike u radu i životu stanovnika kopna i otoka. Na otocima se zemlja bolje obrađuje. Svugdje viđa vinograde, maslinjake, voćnjake, žito i povrće, zatim ovce i koze koje čuvaju pastiri uz vatru. Stoka

se zimi prevozi na kopno a u proljeće vraća na otoke. Između otoka Pašmana i Biograda dosta je pastirskih koliba.

Po svemu sudeći, za **Nöea** je bila puno zanimljivija sjeverna Dalmacija, po svojim suprotnostima, zaostalosti i oskudici, nego njezin srednji i južni dio. U splitskoj okolici zapazio je kako seljaci uzgajaju dud, mastiku, borovnicu, terpentinsko drvo i ruže. U Kaštelima ima dosta vina, koje u lipnju kiseli. Bio je u Kaštel-Sućurcu i upoznao jednog krčmara. Preko Trogira došao je do sela Prapratnice, zatim je bio kod župnika u selu Boraji, koje je siromašno i kaljavo, i u Ivana Vitice u Vrpolju. Među stanovnicima Boke kotorske opaža razlike u vjeri, običajima i nošnji.[20]

Seljanka sa zadarskih otoka. Arhiv Hrvatske Zagreb — Grafička zbirka

[20] H. Nöe je bio pouzdanik austrijskih vlasti.

Potkraj sedamdesetih godina Dalmaciju je posjetio Francuz Charles Yriarte[21] (1833—1898), putopisac i crtač i urednik časopisa »Lemonde illustre.« U svojoj knjizi iznio je zapažanja o seljacima zadarske okolice, koje je promatrao u Zadru. Kod muškaraca opaža bijele platnene košulje sa širokim kožnim pojasom, a na ženama pregače s tisućama boja, ogrlice, rubac do pola leđa i opanke. Zanimljiv je njegov opis seljaka na Zelenom trgu, tj. tržnici u Zadru. Tu je imao priliku vidjeti seljake iz unutrašnjosti i žene s otoka. Za njihovu nošnju kaže da je divna, raznolika i izvorna. Svaki kraj i selo ima svoju nošnju. Muškarci nose bijele platnene košulje s izvezenim šarama na rukavima i grudima. Iznad košulje je kabanica bez rukava, tamno-plave boje, koja je sprijeda otvorena i ukrašena šarama žute, crvene i zelene boje. I džepovi su im ukrašeni kolutovima i grančicama. Široki kožni pojas je s pet bakrenih traka i mnoštvo srebrnih čavala. Žene nose pregače s tisućama boja do ispod koljena s dugim resama. Čarape su od ispletene i obojene vune, a obuća od kože uz nogu privezane tankim nitima. Oko vrata je puno đerdana, a na grudima šareno staklo, jantar, nizovi srebrnog novca, razne amajlije i izlizani plavi kamen, metalne šipke i drugo kamenje. Djevojke imaju crvenu kapicu sa širokim širitom od zlata, sa zlatnim resicama. Mlađe žene umotavaju glavu u platno bijele boje, koje se niz leđa spušta do pasa. Tu je i vratni rubac boje trešnje, dakle, pravi mozaik boja i pojedinosti koje čine cjelovitu odjeću seljanke. U tome moru šarenila na tržnici kreću se i gradske gospođe s kućnim pomoćnicama u modernoj građanskoj odjeći i tako svi skupa sastaju se svakoga jutra zbog obostrane potrebe i suživota.

Nekoliko godina kasnije tu je i Englez T. G. Jackson. On opaža rasne razlike u gradu i okolici. Oko Zadra je stanovništvo slavenskoga porijekla, a u Zadru, pored Slavena, ima i Talijana. I on uočava ljepotu seljačke nošnje, tkane i izvezene u mnoštvu boja i ukrasa.

Po svemu sudeći, u novim političkim prilikama, za francuske, osobito austrijske uprave, u devetnaestom stoljeću, poraslo je zanimanje u Zapadnoj Evropi za balkanske zemlje, napose za Dalmaciju zbog živopisnosti krajolika, folklora, spomenika kulture itd. Među njima je bilo učenjaka, prirodnjaka, lingvista, književnika, literarnih povjesničara, agenata koji su pripadali raznim kulturnim, filozofskim i književnim pravcima. Njihov dolazak u Dalmaciju bio je olakšan time što je poslije napoleonskih ratova dalmatinsko područje bilo mirno. Od uspostavljanja parobroda koji su omogućili brže, udobnije i sigurnije putovanje, a i željeznice, otvaranjem prenoćišta i hotela njihov broj je veći, osobito u drugoj polovici stoljeća. Jedni su pravili zabilješke na brodovima, drugi bi se iskrcali i podatke o selu i seljanima prikupljali po primorskim gradovima, a treći, hrabriji, kao što su Wilkinson i Nöe, zalazili su u unutrašnjost, putujući na konjima ili karocama, uz pratnju naoružanih straža ili žandara zbog mogućnosti napada hajduka.

[21] C. Yriarte, Le borde de l'adriatique et le Montenegro, Paris 1878, 179—361.

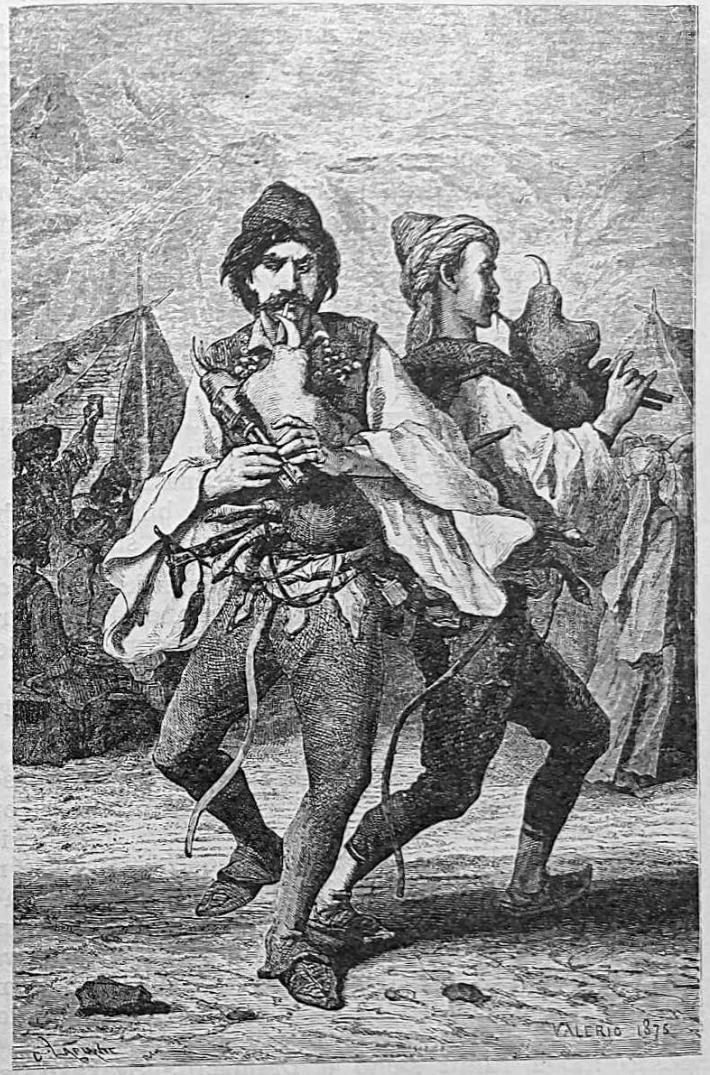

Seljaci iz okolice Zadra

Pored obale i otoka, njih puno zanima dalmatinska egzotika, seoski svijet, način života, običaj, nošnja i folklor u širem smislu. Istok uopće, koji je u devetnaestom stoljeću bio veoma privlačan za Zapad. Uvijek govore o zaostalosti, lošim radnim navikama, rasipnosti do koje je dolazilo u svečane dane i oskudnosti svakidašnjice nakon toga. Kada donose gole činjenice, onako kako su ih vidjeli, može se reći da su im zapažanja točna i da se, uglavnom, slažu s dotadašnjim stupnjem razvoja povijesne znanosti o selu i arhivskim izvorima. Kohl i Nöe prikupljaju podatke za potrebe austrijske administracije. Nöe više od Kohla zamjera austrijskoj upravi u politici prema Dalmaciji. Drugi pak stranci unaprijed postave cilj svojim zapisima, obično pišu nekritički i ne ulaze u uzroke takva stanja. Kolikogod je tradicionalna nerazvijenost i zaostalost sela utjecala na

siromaštvo, isto toliko je zanemarenost i neprosvijećenost sela od strane austrijskih vlasti utjecala na to da se narod nije privikavao na rad i štednju. Svakako, takve i slične opise iz pera stranaca treba gledati kritički, ali mogu poslužiti, u komparativnoj metodi, kao potvrda arhivskim izvorima. Iako stranci mogu biti opterećeni predrasudama o ovim krajevima i ljudima, njihova čista faktografija, bez uljepšavanja, može biti dragocjena, osobito za ona područja života i rada gdje nema prvorazrednih izvora.

5. ZDRAVSTVENE PRILIKE

Na kraju, da vidimo kakvo je bilo stanje zdravlja na selu, s obzirom na brojne bolesti i epidemije koje su harale među stanovništvom kroz čitavo devetnaesto stoljeće. Isto tako, nastojat ćemo pronaći uzroke toj pojavi i odgovoriti na pitanje kakva je bila zaštita bolesnika s obzirom na mali broj liječnika, nedostatak lijekova i slabo stanje prometnica.

Siromašni i neprosvijećeni dalmatinski seljak dugo je bio zapušten i zanemaren, okrenut sam sebi i svojim nevoljama. Prezren i zapostavljen od stranih vlasti i gradske gospode, stoljećima je živio u neznanju i praznovjerju, pomagao se na temelju vlastitoga iskustva, nadriliječnika i vidovnjaka, a kada ni to ne bi pomoglo, tražio je u molitvi i zavjetima izlaz nastalim jadima.

Potkraj osamnaestoga stoljeća na dvjesto pedeset šest tisuća stanovnika bilo je svega pedeset sedam liječnika[1] koji su ordinirali u gradovima i gradićima, a nijedan na selu. Uz strance, bilo je i domaćih liječnika, ali dosta oskudne naobrazbe, a to se odnosi ponajviše na kirurge, koji se nisu redovito školovali, niti su imali radnoga iskustva, a poneki ni dozvole. Još od godine 1680. »prekomorci« su mogli na padovanskom medicinskom fakultetu polagati ispite, iako nisu pohađali predavanja. Dovoljno je bilo da dvojica uglednih liječnika potvrde da je dotični kandidat spreman za ispit. Tako su mnogi iz Dalmacije stekli titulu doktora, iako nisu redovito studirali. U njihovim diplomama je, između ostlaoga, pisalo da taj posao mogu raditi samo u Dalmaciji.[2] Svakako je i među onih pedeset sedam liječnika bilo onih s nedovoljnim stručnim znanjem koje se odrazilo u liječenju stanovništva, pa i onih rijetkih na selu na čiju bi intervenciju liječnik došao, u težim slučajevima, na brodici ili konju, i to u bližu okolicu grada.

Upravo zbog maloga broja liječnika, osobito kirurga, i njihove nedostatne stručne sposobnosti, dr. Jakov Mirković dostavio je godine 1792. Me-

[1] R. Jlić, Neuspjeli pokušaji osnivanja medicinske škole u Dalmaciji koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća, Radovi IJAZU, 25, Zadar 1978, 245.
[2] R. Jelić, nav. dj., 244—255, bilj. 10. Vidi D. Grmek, Hrvati i sveučilište u Padovi, Ljetopis JAZU, knj. 62, Zagreb 1957, 334—374. Usp. S. Obad, Visoko školstvo u Zadru tijekom devetnaestoga stoljeća, Radovi FF, 14—15, O dvadesetoj obljetnici fakulteta, 1976, 401.

dicinskom fakultetu u Padovi elaborat o potrebi osnivanja medicinsko-kirurške škole u Splitu. Mirković je posebno predvidio program za seoske kirurge koji bi pružali pomoć u akutnim bolestima ili pak sudjelovali u hitnim intervencijama. Poticao je mjerodavne za mletačke i austrijske uprave, ali se njegova inicijativa nije ostvarila.[3]

Tek za francuske uprave providur Vincenzo Dandolo, između ostaloga, pokušava modernizirati zdravstvo u Dalmaciji. Dandolo se tuži caru Napoleonu kako dalmatinsko selo nema liječnika (kirurga), ljekarnika i primalja, koje zamjenjuju neškolovani i nestručni ljudi.[4] Godine 1806. u sastavu zadarskoga Liceja otvorena je medicinska škola u kojoj su se školovali niži kirurzi, opstetričari i ljekarnici. Četiri godine kasnije ta škola je prerasla u Centralne škole na razini visokoškolske nastave. Izišla je samo prva generacija liječnika i ljekarnika,[5] jer je studij ukinut slijedeće godine zbog nedostatka financijskih sredstava. Otvoreni su još i medicinski tečajevi u Trogiru i Šibeniku,[6] ali su i oni uskoro ukinuti zbog sličnih razloga.

Pored liječnika po gradovima, dvadesetih godina javljaju se liječnici-kirurzi u nekim manjim mjestima — Ninu, Jelsi, Bolu, Sutivanu, Kaštel-Novom i Opuzenu.[7] U upravnom pogledu to su sjedišta seoskih općina, a neki i sudbenih kotara. Zahvaljujući utemeljenju Primaljske škole u Zadru (1821),[8] slijedećih desetljeća izišlo je iz nje više primalja, među kojima su mnoge poslane na selo, naime u sjedišta većih i manjih seoskih općina. Među primaljama na selu bilo je i takvih koje se nisu redovito školovale, nego su bile priučene i radile po odobrenju. Tako godine 1834. spominju se primalje u Silbi, Kaštel-Novom, Vrboskoj, Supetru, Nerežišćima, Bolu, Postirama, Milni, Sutivanu, Bobovišćima, Komiži, Blatu, Lastovu, Prčnju i Dobroti.[9] Četrdesetih godina primalje su popunile više malih mjesta i sela u Dalmaciji. Pored navedenih mjesta spominju se još u Salima, Klisu, Jelsi, Kostanju, Mljetu, Orebiću, Komiži, Pučišćima, Liscu, Stolivu, Muću, Šipanu, Škripu, Trpnju, Smokvici, Selcima[10] itd. Gradski i varoški

[3] R. Jelić, nav. dj., 245—252.
[4] HAZd, Godišnji izvještaj generalnoga providura Vincenza Dandola 1806, knj. 1, 23a—24a, 1, bilj. 6. M.D. Grmek, Opći pogled na zdravstvene prilike u Dalmaciji za vrijeme francuske vladavine, napose u prvoj godini nove uprave (1806), Starine, knj. 50, Zagreb 1960, 422—423, bilj. 36 Dandolo zahtijeva da se Dalmacija sanira od epidemijskih bolesti, govori o zapuštenom zdravstvu i u vezi s tim šalje okružnicu kako bi se sačuvalo zdravlje naroda (Mirko D. Grmek, nav. dj., 409). Od godine 1806. strogo se pazi na zaraženu robu koja stiže iz Bosne i Hercegovine. Postavljen je zdravstveni kopneni i pomorski kordon kako bi se čuvalo zdravlje stanovništva.
[5] M. Škarica, Zadarski medicinski fakultet, Zadarska revija, 2, 1952, 26—31 i M.D. Grmek, Medicinsko-kirurška škola u Zadru 1806—1811, Rad JAZU, knj. 323, Zagreb 1961.
[6] M.D. Grmek, Medicinski tečajevi u Trogiru i Šibeniku za vrijeme francuske vladavine, Anali VIII—IX, 1962, 379—411.
[7] Almanacco provinciale della Dalmazia per l'anno 1822, 242—244. Usp. Almanacco provinciale della Dalmazia per l'anno 1825, 240—241.
[8] M. Škarica, Primaljska škola u Zadru, Spomenica prigodom stogodišnjice rada Babičke škole u Zadru, [Zadar] 1951, 7—30.
[9] Almanacco provinciale della Dalmazia per l'anno 1845, 209—216.
[10] Manuale provinciale della Dalmazia per l'anno 1845, 249—252.

liječnici obilazili bi bolesnike na selima samo onda kada bi bili pozvani Znali su cijepiti protiv boginja ili pak kontrolirati kužna oboljenja.[11] Rijedak je slučaj da se netko sa sela liječi u gradskoj bolnici. Žene su, u pravilu, rađale u svojoj kući na selu.

U drugoj polovici devetnaestog stoljeća broj liječnika se udvostručio po malim mjestima, ali apsolutna većina varoši i većih sela, koja su u administrativnom pogledu bila sjedišta političkih općina, još uvijek nisu imala liječnika. Godine 1877. liječnici su bili u sljedećim mjestima, među kojima su neka sela, a druga varoši. To su: Kaštel-Lukšić, Kaštel-Stari, Komiža, Janjina, Vis, Nerežišća, Orebić, Prčanj, Pučišća, Trpanj, Jelsa, Bol, Sutivan, Tijesno i Vrlika.[12] Treba napomenuti da dvadesetih godina prevladavaju liječnici-kirurzi, a potkraj sedamdesetih godina gotovo samo liječnici. To dokazuje da se u manja mjesta sve više šalju kvalificiraniji liječnici. To su uglavnom domaći ljudi, ali ima ponešto stranaca. Ostalih zdravstvenih radnika — zubara, ljekarnika, veterinara nema. Jedino u Blatu, Visu, Milni i Prčnju ima ljekarnika. Primalja ima i u selima Drveniku, Šipanu, Janjini, Kistanju, Lastovu, Zatonu, Lopudu, Mljetu, Muću, Milni, Nerežišćima, Ninu, Rijeci Dubrovačkoj, Prčnju, Postirama, Pučišćima, Salima, Sutivanu, Slanu, Silbi, Stolivu, Tijesnu, Vrboski. U Krtolama, Klisu, Dobroti, Opuzenu, Kuni, Lastvi, Lećevici, Luštici, Mulu, Paštrovićima, Sućurdju, Šolti, Tivtu i u Grblju su primalje bez odobrenja.[13]

Potkraj stoljeća zdravstvena služba se poboljšala sve većim prilivom medicinara, izgradnjom bolnica, tako da se prigradsko seosko stanovništvo liječilo sve više kod kotarskih i općinskih liječnika. U cjelini uzevši, to je skroman »postotak«. U selima daleko od kotarskih i općinskih središta i prometnica nije nikada stigla noga liječnika. Siromašni i neprosvijećeni seljak živio je oskudnim životom i u nehigijenskim prilikama. Seoske kuće su obično pozemjuše, rjeđe na kat ili dva, građene u suho ili kreču, pokrivene crijepom ili slamom. Pod istim krovom znali su prebivati ljudi i stoka, osobito u Zagori. Evo kako jedan suvremenik, između ostalog, opisuje zagorsko selo: »Pred večer, kada se blago vraća s paše, ako je zima ili ružno vrijeme, Zagorčeva se potleušica pretvara u štalu za živine i [....] ljude. I u onom zraku, koji je zasićen živinskim zadahom »posred mukanja volova i blejanja sitnog blaga, Zagorac leži i spava cijelu noć, zamotan gunjcem, često puta valjajući se po mokrom i blatnom tlu. Za rana selom tišina zavlada, samo se koji put ozove lavež pasa, koji opet umukne, kao da onim noćnim stražarima okolna bijeda otimlje daha.«[14]

U takvim nehigijenskim prilikama, pogotovo za dugih suša, kada bi ponestalo vode, treba tražiti uzročnike bolesti, naročito kod novorođenčadi i starčadi. Umiralo se uslijed zakašnjela i pogrešna liječenja a često i slaba ishrana pripodnijela je nedovoljnoj otpornosti tijela da se bori protiv raznih bolesti. Kako se živjelo u porodičnim zadrugama i selima Bu-

11 A. Ujević, nav. dj., 120.
12 Manuale del regno di Dalmazia pel biennio 1876—77, 392—394.
13 Isto, 395.
14 Gospodarski vjesnik br. 1 od 17. V. 1910.

kovice, opisuje drugi suvremenik koji, između ostalog, piše da se spava »i u volije; u ovca; i u štali kod kona-u zimno doba. A čim počne prigrijavati, od izmaka proleća, pa sve do u jesen dok trae toplak, spavaju na dvoru, dje ko oće; neki na sred avlije, neki pokraj zida kutneg, neki na guvnu (pa je i najviše ćaća sa sinčićima tu leži), neki i više kuća po vrtovije valaju se. U vrijeme polskije' vruta jeseni muški leže u polu najviše po kukuruzije' i u vinogradije' za radi lupeža. Svi, ko' tako leže na dvoru, metnu kamen po'glavu«. I nastavlja: »Stare babe — one su uz ognjište, ali otvore leti, kućna vrata. Ležeći iz nutra metnu glavu na prag. Žene, kol djecu imadu nejaku, rijetko na dvoru leže, neg sve po kućami na krevetije uz djecu.«[15]

Pejzaž iz Lišana nedaleko od Benkovca

Drugi izvor bolesti takozvana su malarična područja. U Dalmaciji je bilo više močvarnih površina ili privremeno poplavljenih u kojima je zrak bio nezdrav, pa se preporučalo mjesnom pučanstvu da se ne množi radi malarije. Pokušavalo se da se uzroci epidemije spriječe regulacijom rijeke Krke i njezinih pritoka u kninskom kotaru, rijeke Cetine u sinjskom i Neretve u opuzenskom kotaru.[16]

15 V. Ardalić, Bukovica, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, sv. V, Zagreb 1900, 15 i A. Ujević, nav. dj., 19.
16 AVAW, Innernministerium br. 2073 od 6. III. 1852.

Najrasprostranjenija područja malarije u Dalmaciji je zadarska okolica, Ravni Kotari, Bukovica, posebno Ninsko blato i dolina Neretve. Kao izvorišta malarije poznate su Ostrovičke i Lišanske bare, Vransko jezero i Nadinsko blato, uz potok Kličevicu od Biljana do blizu Benkovca, od Zemunika do Nina, u Islamu Grčkom i Latinskom, Posedarju, oko Bokanjačkoga blata itd.[16a] U močvarnim predjelima, koje uzrokuje riječica Ričina, ljeti se razmnožavaju komarci i sitne muhe koje šire groznicu.[17] Prema zabilješkama Miha Sabljara (1853), oko Nina »je jako nezdravo« i vlada groznica. Saznaje da su ranije Turci znali upasti u ninsku okolicu upravo onda kada je veći broj osoba bolovao od groznice i bio nemoćan da se od nje brani. Za oseke, primjećuje on, kroz blato jedva plove male i uske lađe. Premda nije bilo novčanih sredstava da se luka očisti, ali, po njegovu mišljenju, bio je potreban »barem jedan vodovod (kanal) za trabakule i bracere od mosta uprav do pravog mora kroz sadašnji glib i lagune prokopa, kojim bi mogao ovdašnji potok lakše u more teći, miesto što se dam sim i tamo veruga i samo nezdravo blato kraj sebe izmeće«.[18] Epidemije malarije, svakako, utjecale su na opadanje nataliteta u tom kraju. Tek pod kraj stoljeća vrši se prokop i odvod Ričine u takozvanu »Ninsku valu«. Postupnim otklanjenjem močvare popravljalo se zdravstveno stanje u Ninu i okolici i u vezi s tim povećavao broj stanovnika.[19] O malariji u Ravnim Kotarima, osobito od Biljana do Benkovca, piše njemački putopisac Heinrich Nöe. Svuda naokolo pruža se pustoš i barušti-ne, a kad voda nestane, pojavi se malarija. Morinjsko blato kod Jadrtovca, u Šibenskoj okolici, prouzrokuje groznicu koja hara u okolnom stanovništvu.[20] U srednjoj Dalmaciji Solinsko blato bilo je pogodno za širenje malarije.[21] Godine 1848. malarija se pojavila u paškoj solani od koje su oboljeli vojnici, koji su čuvali red i mir među pobunjenim Pažanima, te su bili prebačeni u zadarsku bolnicu.[22]

Veliko malarično područje je dolina rijeke Neretve, gdje je bila najveća smrtnost u Dalmaciji. Još u drugoj polovici osamnaestoga stoljeća talijanski putopisac Alberto Fortis opaža da se u baruštinama toga kraja legu insekti, da mnogi stanovnici preko ljeta leže pod šatorima, kako bi se obranili od komaraca i insekata. Malarija u tom kraju poznata je pod imenom »Neretvanska bolest«, a uzročnik joj je komarac. Neretvanska malarija odnijela je brojne živote, a prema tvrdnji dr. Franje Lanze, liječnika iz Opuzena, (1842) na tom području zabilježena je najveća go-

[16a] E. Nežić, Malarija u sjevernoj Dalmaciji, Magazin sjeverne Dalmacije [Split], 1934.

[17] Srbsko-dalmatinski magazin 1846, 19. i 1847, 65.

[18] AJAZU, XV, 12/V/01 (M. Sabljar, Opazke po Dalmaciji).

[19] Izvještaj o pokušaju za liječenje malarije izveden u Ninu godine 1903 (U dj. V. Maštrović, Grad Nin i naše pomorstvo, Posebna izdanja, knj. 3, IJAZU, Zadar, 1969.

[20] Izvješća, X Zasjedanja, od 14. listopada 1871, XL.

[21] I. Katić, Gospodarsko stanje Splita i okolice po desetini u prvoj polovici XIX. stoljeća, Anali, VI—VII, 1959, 84.

[22] HAZD, Prezidijalni spisi Namjesništva, br. 21600/4179, 1848, III—7202.

dišnja smrtnost u Dalmaciji.[23] U drugoj polovici stoljeća pristupilo se isušivanju doline Neretve kako bi se otklonio uzročnik, ali se u tome potpuno uspjelo u našem stoljeću.

Druga je velika pošast epidemija kuge koja je zahvatila dio srednje i južne Dalmacije od godine 1814. do 1816. Naime, kuga se pojavila najprije u susjednoj Bosni i Hercegovini, pa je u vezi s tim upozoreno da treba sve učiniti da se ne proširi na Dalmaciju.[24] Ipak je do toga došlo, čini se, putem trgovine.[25] Kuga se proširila u Makarskoj i okolici, Tučepima, Gracu, zatim u okolici Splita, Imotskoga, Sinja, Drniša, Metkovića, na području Pelješca, dubrovačkog primorja i dijela dubrovačke Župe. Tako, primjerice, kuga je harala u Kuni, Podroti, Vukovićima, Pijavičini, Kružici, Čepikućama, Topolu, Podgori, Solinama kod Plata, Martinovićima, Kelezima, Lazinama, Slanu i Spili.[26] Da bi se spriječio prijenos epidemije iz Bosne i Hercegovine u Dalmaciju, Splićaninu Ivanu Kataliniću povjeren je zadatak da uspostavi sanitarni kordon kako bi se pokrajina sačuvala od te opake bolesti.[27]

Treća je vrsta epidemije, koja je harala u Dalmaciji kolera. Još godine 1831. odgovorni pokrajinski organi upozorili su na njezinu pojavu.[28] Ona se godine 1836. javila u Splitu, i to preko zaražene robe iz Trsta, zatim u Trogiru, Šibeniku, Zadru i Skradinu, Pagu. Ostavila je dosta žrtava, tako da su mnoga sela bila napuštena[29] uslijed bijega seljaka ili su pak postali žrtve te opake bolesti. Ljudi su pred njom bježali u planine ili s kopna na otoke, a priličan broj joj nije mogao uteći, posebno u selima šibenske i zadarske okolice, ali i u dubrovačkom kraju, gdje je upravo te godine bila velika hladnoća. Prema Romanu Jeliću, od te bo-

[23] F. Lanza, Saggio storico statisticio-medico presente del suo territorio, Bologna 1842, 129; Ć. Petešić, Neretvanska bolest (u dj. I. Smoljana, Neretva, Zagreb 1970), 334—340. Vidi HAZD, Prezidijalni spisi Namjesništva br. 11721/2269 od 27. V 1848, III, 11161.

[24] AH, Banska pisma, Kut. CVI, br. ad 151.

[25] HAZd, Misc. 23, XVIII, Poz. XVII.

[26] A. Frari, Storia della febbre epidermica che regno a Spalato, e luoghi vicini nell'anno MDCCCXVII, Padova 1818; N. Bataglini, La peste di Macarsca e distretto, Gazzetta di Zara, 64 i 65, 1846; L. C. Pavišić, Poviestna uspomena o kugi u Makarskoj god. 1815, Beč 1851; Odgovori na njekoja pitanja družtva za jugoslavensku povjestnicu i starine B. Petra Kadčića Peke, Arhiv za povjestnicu jugoslavensku II, Zagreb 1859 i A. Gmeršić, Le peste di Macarsca nel 1815, Bollettino di Archeologia e storia dalmata, 6—10, Spalato 1883.

[27] Još godine 1814. u Zadru je osnovan Središnji sanitetski savjet koji je pokušao organizirati zaštitni pojas prema Bosni i Hercegovini. Nezaražena roba mogla je proći samo kroz neke prolaze, raštele na kojima su čekale sanitarne deputacije. O tome pobliže vidi AH, Banski spisi 1814, kut. CVI, br. 151 od 3. III. 1814. i F. Karrara, O životu i pismima Ivana Katalinića, Arhiv za povjestnicu jugoslavensku, I, 75.

[28] Oznanjenja od 27. VIII. i 25. IX. 1831. (u dj. V. Maštrovića, Jadertina Croatica i A. Ujević, nav. dj., 174.

[29] HAZd, Štampe, 1831. dok. od 26. rujna 1981; Rellazione nasografico statistica sull'epidemia colerosa che invase la Dalmazia nell'anno 1836. di Francesco Lanza, Trieste, Weiss, 1838; Arhiv Srpske akademije nauka, Sremski Karlovci, Fond porodice Rajačić, RD kut. 13, svež. privatna pisma 5; Vukova prepiska III, 43 i V. Lago, Memorie sulla Dalmazia, Vemezia 1869, 391.

lesti umrlo je sto šezdeset osoba.[30] Godinu dana ranije pojavila se u Italiji i vjerojatno je odatle prenesena u Dalmaciju.

U nešto manjem obliku javila se kolera godine 1849. Unesena je iz Venecije. Samo u Zadru bilo je sto četrdeset pet oboljelih a od toga je umrlo šezdeset sedam osoba.[31] Kolera iz godine 1855. proširila se gotovo po čitavoj Dalmaciji,[32] a o tome svjedoči dvjesto devedeset devet sela i gradova u kojima se javila i harala. Iz Splita se proširila na kaštelanska sela, zatim na otoke, Dalmatinsku zagoru, dubrovačko područje i Boku kotorsku. Ljudi su bježali pred njom, pogotovo kada su čuli za prve žrtve. U Kaštelima je umrlo preko stotinu osoba, najviše u Kaštel-Lukšiću. Prilično je bilo žrtava na otocima Hvaru,[33] Korčuli,[34] Visu,[35] Zlarinu,[36] i sinjskoj okolici.[37] Najviše je bila prošireena u zadarskoj i šibenskoj okolici.[38]

Nešto kasnije bilo je manjih epidemija lokalnoga značaja, u dubrovačkoj okolici (1867),[39] u Zadru (1886)[40] i u Drnišu (1891),[41] gdje je 80% stanovništva oboljelo od groznice. Godine 1905. Zadar je bio u opasnosti da se pojavi kolera, ali do toga nije došlo.

Kroz devetnaesto stoljeće Dalmacija je bila stalno izložena opasnostima od unošenja zaraznih bolesti, preko pomorske i kopnene trgovine, koje su često harale u zagraničnoj Turskoj,[42] zemljama Bliskog istoka, juž-

[30] R. Jelić, Zdravstvo u Zadru i njegovu području, Zadar 1978, 47.
[31] R. Jelić, nav. dj., 47. Vidi C.F. Binchi, Zara cristiana, II, Zadar 1869, 474 i V. Lago, nav. dj., 395.
[32] Il cholera morbus del Dr Antonio de Cerineo, Spalato 1856; Istorijski arhiv Kotor, Opština Kotor, XV-182/I, XV-154 od 27. VII. 1855; HAS, Trgovačko-obrtnička komora br. 262 od 11. VI. 1858; Narodne novine br. 176, 178, 203, 210, 230, 1855; GD br. 55, 66, 78, 85, 88, 1855; Srbski dnevnik br. 86. od 30. X. 1855; V. Taljeran, Sv. Vlaho i Pelješac, Narodna prosvjeta br. 28 od 11. VII. 1934. i N. Duboković—Nadalini, Zapisi o zavičaju, II, Jelsa 1970, 168, 202, 204; R. Jelić, nav. dj., 47, 48.
[33] Biskupijski arhiv Hvar, 625 i 1130, 1855.
[34] GD br. 78 od 28. IX. i br. 79 od 2. X. 1855.
[35] GD, 103 i 104, 1855.
[36] GD, br. 67 od 21. VIII. 1855.
[37] GD, br. 77 od 25. IX. 1855.
[38] Pobliže o tome vidi R. Jelić, nav. dj., 47—48.
[39] J. Bersa, Dubrovačke slike i prilike, Zagreb 1941, 287—288.
[40] R. Jelić, nav. dj., 48.
[41] F. Radić, Letimice kroz Dalmaciju, Vienac, 36, 1891, 574. Osamdesetih i slijedećih godina po selima je bilo dosta difterije, skerleti, boginja, grlice, kašlja kukurikavca, pošaline, ovčjih ospica, svrabi. Ako bi bilo više oboljelih, tada bi došao liječnik (NL br, 75 od 27. IX 1882. i br. od 1885, br. 33 od 20. III. 1889). Od godine 1884—1886. prijetila je kolera u Zadru, pa je otvoren Lazaret u Petrčanima. Godine 1885. pojavila se variola, a 1889. meningitis cerebrospinalis. (R. Jelić, Kratak pregled zdravstveno-medicinske prošlosti Zadra, Medica-Jadertina, 1, 1969, 15. Zbog nedostatka vode za piće javljale su se zarazne bolesti po selima sjeverne Dalmacije. (Srpski glas, 38, 1891). Bukovica i otoci trpili su »vjekovnu žeđ«. Osim sela uz rijeke gotovo čitava sjeverna Dalmacija oskudjevala je vodom. Od godine 1902. malarija se u nas liječi kininom, a prvi pokus je učinio liječnik Rudolf Battarana na poticaj Namjesništva u Zadru. Reguliranjem Ričine (1909) leglo komaraca je uništeno. To će se proširiti do prvoga svjetskog rata i na druge općine i kotareve.
[42] AVAW, Innernministerium br. 2073 od 6. III. 1852.

ne i jugoistočne Evrope — dokle su stizali dalmatinski brodovi. Austrijski sanitarni organi i vlasti stalno su bdjeli nad trgovcima i robom, koja je stizala iz zaraženih područja i pregledavala se u pograničnim postajama i lazaretima. Domaći i strani trgovci nisu se odgovorno odnosili prema sanitarnim propisima, oglasima i upozorenjima o mogućnostima unošenja zaražene robe, pa je zbog njihova epidemijskog karaktera došlo do velikoga broja žrtava.

Pored epidemije, harale su i druge brojne bolesti. Seljaci su se služili uslugama gradskih liječnika, koje nisu bile česte, ali dosta skupe. Osnivanjem građanskih bolnica i uvođenjem obveznoga cijepljenja protiv velikih boginja (1806), zdravlje seoskoga stanovništva nešto je pod većim nadzorom.[43] Sredstvo protiv variole Edwarda Jennera (1749—1823) imalo je odjeka i u Dalmaciji. Liječnik Anđeo Lombardi cijepio je dvije tisuće osoba u okolici Drniša.[44] Vakcinacija se proširila i na ostalu Dalmaciju, na Obrovac i okolicu,[45] na otoke Rab, Pag, Ugljan, Privlaku, Hvar, Šoltu.[46] U tomu su znatnu pomoć pružili seoski župnici. Nakon odlaska Francuza (1813), u Župi dubrovačkoj javila se takozvana »Malatia di Breno«, to jest sifilis, zatim srdobolja u Boki kotorskoj (1841),[47] dizenterija na Pelješcu[48] (1847), velike boginje na Visu,[49] u Sinjskoj krajini i u Dubrovniku godine 1850.[50] Zbog nehigijenskih prilika u kući, zajedničkoga jela, širila se tuberkuloza, pogotovo u okolici Zadra, ili kazamak u Imotskoj krajini (1882),[51] epidemija šarlaha u Zadru (1883/84), boginje u Starom Gradu na otoku Hvaru (1888), Velom Ižu (1885) i tako dalje.

Prema istraživanjima dr. Romana Jelića, u zadarskoj okolici narodno liječenje je »specijalističko«, veoma su rijetki narodni liječnici koji znaju liječiti sve bolesti. Više je žena nego muškaraca. Žene su više bajalice, a muškarci »ortopedi« — Tako su se mnogi »specijalizirali« za liječenje tuberkuloze, za liječenje uroka, grla, »od foga«, »od crvah«, »od vridoh«, za vađenje zuba (kovači), za kostolome i iščašenja i druge bolesti.[52]

U narodnoj medicini služile su razne trave kao lijekovi: kamomila, ruta, iva, pelin, kadulja, bršljan, troskot, koromač, sljez, kopriva, hren, blitva, kupus, luk, češnjak, krumpir, papar, maslinovo ulje, suha smokva, borova smola, svinjsko salo, kvasina, rakija, morska voda, petrolej, sapun, jaja, ljudska mokraća, ženino mlijeko, duhan, šećer, ječmeno brašno i dru-

[43] R. Jelić, Pučka medicina u zadarskoj okolici, Liječnički vjesnik, 9—10, 1957.
[44] KD, 4, 1807. Vidi 21, 1807.
[45] KD, 5, 6, 28; 1807.
[46] KD, 34 i 36, 1807. Pobliže o tome vidi D. Berić, Prve novinske vijesti o zdravstvenim prilikama u Dalmaciji, Liječnički vjesnik, 9—10, 1949 354—357.
[47] Vukova prepiska, VII, Beograd 1913, 21.
[48] HAZd, Prezidijalni spisi Namjesništva, kut. 24, br. 68/g.p. od 3. IX. 1847.
[49] HAZd, Prezidijalni spisi Namjesništva, Poz. II/10/8, 1199 od 18. IV. 1848. i G. Novak, Vis, Zagreb 1961, 228.
[50] Pozornik br. 75 od 5. I. 1850. i Srbske novine br. 27 od 4. III. 1850.
[51] A. Ujević, nav. dj., 174.
[52] R. Jelić, nav. dj., 629—630.

go. U terapiji koriste se masaže, obloge, zavoji, mazanje, povijanje, te »parenje« na vrućoj vodi. Nije rijetka ni religiozno-mistična terapija: molitve, križanja, devetnice, preklinjanja, postovi, zavjeti, škropljenje blagoslovljenom vodom, blagoslovi, paljenje blagoslovljenih voštanica, zatim bajanja. Kao pomagala koriste se drvene lopte, vreteno, srebrna igla za probadanje čira, kovačka kliješta za zube i drugo.[53]

Za vrijeme bolesti narodni »likari« preporučuju bolesnicima posebnu hranu, primjerice kuhanu perad, janjetinu, jaja, mlijeko, rižu i »manestricu«. Kada žena rodi, daje joj se ječmena kuhana kaša u vinu, a dijete se doji nekoliko godina. Narodni liječnici su znali da ako za vrijeme menstruacije žena kvasi nogu može oboljeti ili čak poludjeti. Ako pak zanese, za menstruacije, dijete kasnije može biti boležljivo. Narod vjeruje da se čovjek može razboljeti od upljuvka muhe, ako se ubode na kost zmije, miša, ako jede kruh koji je grickao miš.[54]

Postoje i načini kako se rade zahvati. Čirevi, kada sazriju, probadaju se iglom, kojom se vadi i drača iz kože. Zubi se vade običnim kliještima, iščašenje i prijelom kosti podešava se uz pomoć daščica. Rakija i kvasina (ocat) služi kao obloga za ozljede, a kada boli glava, treba je vezati bijelim »facolom«. Za vrijeme nesvjestice bolesnika treba trati rakijom i kvasinom (ocatom). Slabokrvnost se liječi čajem od kadulje i pelina. Žene nerotkinje kade se na pari trava. Protiv gripe uzima se topli čaj. Reumatizam i išijas liječi se mlakim uljem, i to trenjem bolesnih zglobova, a lumbago rakijom i špiritom. Koža nad bolnim mjestom se isteže kako bi se »meso« vratilo iz uklještenih pršljenova na svoje mjesto.[55]

Bradavice na koži podvežu se tankim koncem i osušene otpadnu. Sunčane pjege, narod vjeruje, mogu nestati ako se to mjesto pere u vlastitoj mokraći, a opekline natopljenim uljem. Upala oka liječi se pranjem u blagoslovljenoj vodi, a upala žučnog mjehura i žučni kamenci ako se pije maslinovo ulje. Apetit se može dobiti ako se pije čaj od kadulje i pelina, a kašalj se liječi čajem od sljeza i medom. Malarija, u Ravnim Kotarima, liječi se jakim vinom, svrab mazanjem sumpora s maslinovim uljem. Angina se obično liječi ako se oko vrata stavi vunena čarapa s toplim lugom. Češnjak uspješno ubija gliste, osobito petrolej. U Starigradu, ispod Velebita trakavica se liječi sirovim sjemenkama od tikve.[56]

Ima ljudi koji vjeruju u više sile, kao što su uroci i čare. Time se bave osobe koje imaju »vezu« s vragom, a to mogu biti stare neudate djevojke, ali i udate žene, koje se »sastaju« s vragom noću.[57]

U Dalmatinskoj zagori seljaci se liječe na ovaj način: »Morlaki ne zovu ličnike, nu po sebi liče se. Prikoredno pitje rakie jest obično pervi dio likarski, ako pa zlo s time ne prođe, onda iznova uzimaju s većim di-

[53] R. Jelić, nav. dj., 631.
[54] R. Jelić, nav. dj., 635.
[55] R. Jelić, nav. dj., 636—639.
[56] R. Jlić, nav. dj., 640—642.
[57] R. Jelić, nav. dj., 643 i 644. O navedenim i drugim bolestima, lijekovima i načinu liječenja vidi pobliže u navedenom radu dr. R. Jelića.

lom rakie, u ulje stavljajući ne malo papra, ili malo praha od puške, i to serknu. Poslie toga ukriju se dobro ako je tad zima. U litno vrime na tle prostiru se prid suncem istom misle izbaviti se os zla. I tako se ozdraviti od groznice kašto ispin časuvina s paprom. Tiraju tverdine iz tila stavljajući veliki kamen na trbuh bolesnika, a kostobolje se trenjem plećih i s postavljenjem jene stine ražarene i omotane s jednom kerpicom omočenom. Za iznova steći smaž služi se s kvasinom. Kad hoće izličiti rane posiećanja i očepljenja uzmu gnjile žute. Njihovi seoski ličnici prem dobro znadu na misto postaviti kosti smještene i ukripiti i uznažiti ulupjene, i kerv s velikom hitrostju vade. U nekih mistih napučenih nahodi se ličnik općeni. I Morlak dobrovoljno primlja likarie i liekarska uvježbanja. Izvan toga lako more se kod ovog puka upaziti veli broj ljudih, koji dostignu najdulju starost s licem veselim i s hitrinom tila.«[58]

Prema tome, zdravstvene prilike na dalmatinskom selu, u razmatranom razdoblju, izgledale su uglavnom ovako. Neprosvijećen, neishranjen, zapušten i od vlasti zanemaren seljak dugo je živio u neznanju, praznovjerju i siromaštvu, nehigijenskim prilikama, tako da je bio većim dijelom prepušten sebi. Liječio se sam, kako je najbolje znao. Pučka medicina je dugo prevladavala na selu. Puno je seoskoga stanovništva umrlo zbog nedovoljna broja liječnika, njihova neravnomjerna rasporeda i skupa liječenja, nedostatka lijekova, osobito za vrijeme epidemija, pred kojima su ljudi bježali kao pred najvećom stravom. Ponekad su zdravstvene prilike u Dalmaciji ovisile o zdravstvenim prilikama u Bosni i Hercegovini, čije bi se prenošenje zaustavljalo sanitarnim koridorima. Razvoj medicinske znanosti u Evropi očitovao se i u Dalmaciji u vakcinaciji gradskoga i seoskoga stanovništva do uništenja legla komaraca, uzročnika bolesti. Tako je pučka medicina, postupno, sve više ustupala mjesto znanstvenoj medicini.

[58] S. Ljubić, Narodni običaji kod vladah u Dalmaci Zadar 1846, 10—110. i F. Ivanišević, Polica, 33—61.

ZAKLJUČAK

Postupna preobrazba dalmatinskog sela može se pratiti kroz dvije razvojne faze. Prva faza prolazi u znaku poruka domaćih fiziokrata, ne toliko za obiju austrijskih dominacija koliko za mletačke i francuske uprave, i traje od druge polovice osamnaestoga do sredine devetnaestoga stoljeća, kada se nastavlja druga faza do konca prvoga svjetskog rata, koju karakterizira brži sveukupni razvitak sela potaknut iz grada. Fiziokratske inicijative proizašle iz domaće stvarnosti, poslije istjeravanja Turaka, slabo su prihvaćene od strane seljaka zbog tradicionalne zaostalosti, neprosvijećenosti i sumnjičavosti na sve što dolazi iz grada. Fiziokrati razmišljaju kako prehraniti povećani broj stanovnika i zaštiti ih od bolesti, a izlaz nalaze u isušavanju polja, koja bi se privela racionalnoj obradi i time spriječila glad i epidemije koje su stoljećima harale, osobito na području nove i najnovije stečevine. Pod utjecajem izvana, oni u vlastitoj zemlji vide izvor života naroda. U svojim teorijskim spisama koje su čitali u novopokrenutim akademijama u Splitu, Trogiru i Zadru prvi najvešćuju modernizaciju poljodjelatnosti u nas, što će se i potvrditi na nekoliko oglednih imanja i u poukama seljaka u racionalnoj obradi zemlje, uvođenju nekih kultura, napose krumpira i čuvanju plodina.

Fiziokratske ideje prihvaćene su i za francuske uprave, posebno od Vincenza Dandola, koji je preko oglasa, članka u Kraglskom Dalmatinu, uputa i projekata pokušao izvući iz sela zaostalosti, ali su mnoge korisne inicijative zbog kratka vremena, ratnih prilika i nedstataka novca ostale neostvarene.

U promijenjenim političkim prilikama, za austrijske uprave, zazire se od ideja fiziokrata. Sve je u rukama države i pod njezinom kontrolom. U više izvještaja dvorskih stručnjaka konstatira se stanje na selu, ali se ništa ne poduzima, pa ni preko agrarnih komisija osnovnih na razini općina. U prvim desetljećima zajedničkog života triju dijelova uže Dalmacije, dubrovačkoga kraja i Boke kotorske, u novoj kraljevini Dalmaciji došlo je do nerazmjernoga razvoja unutar pokrajine zbog različita gospodarskoga i društvenog razvitka njezinih dijelova, i zaostajanju Dalmacije unutar Monarhije. Pritješnjena nerodicama, sušama i gladi, država preuzima inicijativu oko uvođenja novih kultura, napose krumpira, duhana, duda, boljih sorti voća i pasmina ovaca. U prvoj polovici stoljeća grad se usporeno razvija, što će se odraziti na slabu utjecaju na gravitaciono područje.

U drugoj fazi razvoja sela, od sredine devetnaestoga stoljeća do konca prvoga svjetskog rata, država se više zanima za razvitak poljodjelstva, a

grad potiče taj razvitak. To se očituje već sredinom stoljeća u pokretanju poljodjelskih društava po gradovima kao nastavak ranijih akademija te prvoga težačkoga lista u Dalmaciji na hrvatskom jeziku namijenjenog selu i seljacima. Taj napredak je, svakako, odraz razvoja kapitalističke prizvodnje u Monarhiji, poslije ukidanja feudalnih odnosa, koji su u Dalmaciji ostali na snazi, što će usporiti cjelokupni razvoj pokrajine, posebice sela. Pedesetih godina razmišlja se o nižim poljodjelskim školama, budući da su još za francuske uprave udareni temelji studiju poljodjelstva u okviru Centralnih škola. Osnovna znanja o poljodjelstvu stječu se u gimnazijama, bogoslovijama i novootvorenim učiteljskim školama u Zadru i Dubrovniku. Učitelji i župnici bili su nosioci napretka u poljodjelstvu na selu, što se moglo i vidjeti u oglednim školskim i župnim vrtovima. Osnivanjem Ministarstva poljodjelstava potaknut je brži razvoj i te gospodarske grane, što se očituje u pokretanju novih poljodjelskih i drugih društava na prijelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine. Tu su i novi stručni listovi »Gospodarski list dalmatinski«, »Poljoznanac«, »Seoski koledar«, »Poljodjelski vjesnik«, »Seljak«, »La Dalmazia agricola«, »Zadrugar« i drugi. Objavljivanjem zakona o udruživanju i zadrugarstvu udareni su temelji zadrugarstvu, otvaranju poljodjelskih škola u Dubrovniku i Glavici kod Knina, organiziranju poljodjelskih tečajeva, slanju pitomaca na školovanje u sjevernu Italiju i poljodjelsko učilište u Križevce, te je otuda Dalmacija dobila lijepi broj učitelja poljodjelstva. Kolikogod je grad nastojao državnom i privatnom inicijativom utjecati na razvitak sela, dva su osnovna uzroka kočila njegov napredak, a to su nerazriješeni zemljišni odnosi i neprosvijećenost seljaka. Tomu treba dodati tradicionalnu zaostalost, otpor novinama, nedostatak kapitala. Nekolicina profesora i privrednika pratila je dostignuća evropske znanosti o poljodjelstvu i gospodarstvu uopće i prenosila ta znanja u novine i knjižice kojima su se više koristili građani i težaci u predgrađima, nego seljaci u selima. To se lijepo očituje u broju izlagača, strukturi i kvaliteti proizvoda na mjesnim, regionalnim, nacionalnim i svjetskim izložbama.

Proces modernizacije ili mehanizacije sredstava za rad tekao je veoma sporo. Ručni rad i vučni rad stoke preovladavajući je sve do konca prvoga svjetskog rata. Gotovo u čitavoj Dalmaciji ona su ista ili slična, ali različita naziva. Prvi crteži željeznoga pluga i drugih modernih alatljika javljaju se pedesetih godina. Sedamdesetih godina pojavljuje se prvi željezni plug, a početkom devetnaestoga stoljeća prvi parni plug i druge alatljike. Agrotehničke novine očituju se u primjeni alata za navrt loze, tijeskova za grožđe i masline, umjetnih gnojiva, sumpora, modre galice i drugih agrotehničkih sredstava. Modernizacija proizvodnje tekla je veoma sporo na krupnom i parcelnom vlasništvu zbog nikakve ili oskudne kulture i tehničke razine vlasnika zemlje. Prema tome, proizvodnja ostaje sitna a u svezi s tim i niska produktivnost, dok se na velikim kapitalističkim gospodarstvima na Zapadu primjenjuje suvremena tehnologija. Mehanizacija poljodjelstva na selu ide usporedo s industralizacijom gradske privrede i povećanju broja stanovništva u gradovima, koje traži proizvedeni višak rada u razmjenu dobara između sela i grada.

Zbog različitih prirodnih uvjeta i povijesnih prilika zemljišni odnosi u Dalmaciji različita su obilježja. U priobalnom su pojasu i na otocima kolonatski, a u dubrovačkom kraju i Boki kotorskoj više kmetski, ali ima polovništva i slobodnih seljaka. Razlike među njima očituju se u obvezama. Prihodi s feudalnih imanja temeljili su se na vlasništvu nad zemljom, na izrabljivanju tuđega rada. Bilo je i slobodnih seljaka koji su živjeli od vlastitoga rada. Na području od Zrmanje do Neretve, novoj i najnovijoj stečevini od Turaka, za francuske uprave državna zemlja prešla je u posjed i obradu seljaka. Tijekom devetnaestoga stoljeća na tom prostoru razvit će se takozvana kmetija. Mletačke, dubrovačke, francuske i austrijske vlasti nisu bile voljne dirati u te odnose, a posljednje dvije nastojale su ih uskladiti sa svojim građanskim zakonima. Budući da godine 1848/49. nisu ukinuti feudalni odnosi u Dalmaciji, kao u drugim zemljama Carstva, zbog specifičnosti agrara, seljacima je jedino preostalo da se sami otkupljuju. U Dalmaciji se vrši suprotni proces u usporedbi s onim na Zapadu. Dok se u Dalmaciji otkupom veća feudalna imanja pretvaraju u sitna seljačka gospodarstva, u razvijenim zemljama Zapada zemlja se okrupnjava, te se na taj način stvaraju velika kapitalistička gospodarstva. U Dalmaciji vlasništvo nad zemljom postupno prelazi od gradskih na seoske vlasnike, iz plemićkih u seljačke ruke, a ponegdje i u posjed građanstva.

Dalmatinski seljak, uglavnom, živio je na zemlji koju je obrađivao, rijetko dalje od nje. Postojala je razlika između seljaka na kopnu i onih na otocima. Kopnena naselja najčešće se nalaze na granici ratarskih i stočarskih površina, u okopoljskim stranama, te na ivici kopna i mora. Naselja na otocima više su udaljena od mora, zbog sigurnosnih razloga, ali ih ima uz more, u uvalama i zaljevima gdje ima plodna tla, više sa sjeverne nego s južne strane otoka. Seljak je živio siromašno u skromnim kućama, među kojima je postojala razlika između kuća u Dalmatiskoj zagori i brdskim krajevima južne Dalmacije i onih u primorju i na otocima. Dalmatinske su seoske kuće, uglavnom, od kamena, zidane u kreču, pokrivene crijepom, a one u suhu zidu pokrivenim pločama, slamom i ševarom. Kultura građenja u primorju i na otocima je na višoj razini nego u Zagori ili pak Bukovici. U primorju i na otocima, uz prizemnice, ima kuća na jedan ili dva kata s unutarnjim rasporedom prostorija, dok u neposredu zaleđu primorskih gradova: u Zagori, Bukovici, Ravnim Kotarima, kao i brdskim selima u primorju, daleko od prometnica, bilo je dosta kuća po selima u kojima su pod istim krovom, odijeljeni pregradama, živjeli ljudi i stoka. S postupnim prijelazom sa stočarstva na poljodjelstvo, posebno na ratarstvo, sa skupnoga na individulno stočarenje, stoka se izdvajala iz kuća za stanovanje u posebne stočne zgrade u koje se smješta stoka, a u takozvane pojate smješta se hrana. Tako se stvaralo stajsko gnojivo itekako potrebno unapređenju poljodjelstva, napose ratarstva. U prvoj polovici stoljeća malo je izgrađeno novih kuća za stanovanje i gospodarskih zgrada, zbog oskudna života na selu, dok u drugoj polovici, osobito za konjunkture vinogradarstva i jedrenjačkog brodarstva, i kasnije, izgrađuju se nove i podižu stare prizemnice na kat. U takvim slučajevima prizemlje se, obično, pretvara u podrum za čuvanje ulja, žita, sočiva, suhoga mesa, poljskoga i drugoga alata.

Prehrana je na selu skromna i jednolična. U brdskim i zagorskim selima, gdje je razvijenije stočarstvo, jede se nešto više mesa od stoke i svinja, za poljskih radova i blagdana, nešto manje u primorju i na otocima, gdje dolazi i riba kao dopuna u prehrani. Kruh je najčešće od ječma, pomiješan s ostalim žitaricma. Povrće i voće je jednolično, raznovrsnije je u primorju i na otocima. Kao začin najviše se koristi loj i mast, a u primorju i na otocima i maslinovo ulje, a za prismok u unutrašnjosti sir i kajmak, a u primorju slane srdele. Vino je, uglavnom, slabe kvalitete zbog nemarne prerade i čuvanja, pa mu je u prvoj polovici stoljeća i cijena niska, dok za konjunkture vinogradarstva, u drugoj polovici stoljeća, zbog dobre prodaje na stranom tržištu, kvaliteta mu se poboljšala, a s njim u vezi i cijena. U selima gdje nema vinograda pije se voda, a gdje ima stoke i surutka, osobito ispod Velebita.

Mnogi seljaci u Dalmatinskoj zagori, Makarskom primorju i Neretvi, koji su došli u posjed zemlje za francuske uprave, tijekom devetnaestoga stoljeća postupno ostaju bez nje zaduživanjem kod gradskih i varoških lihvara, ulaženjem u zakupničke odnose, takozvanu kmetiju. Za konjunkture vingradarstva rastu potrebe za novcem kod vlasnika zemlje, seljaka i trgovaca. Puno seljaka zaduživalo se kod lihvara, uz visoke kamate, davali zemlju u zalog i, na kraju, ostajali bez nje. Tako zemlja u Zagori postupno prelazi iz ruku seljaka u posjed građanstva, te je proces zelenašenja pomogao jačanje grada a siromašenje sela. Do te pojave dolazi zbog nepostojanja novčanih zavoda pa se tako bogate gradski trgovci, posjednici i seoske gazde, preko kojih se može pratiti skromna akumulacija kapitala skoncentrirana kod nekolicine trgovaca i posjednika u Zadru, Obrovcu, Kninu, Drnišu, Sinju, Imotskom, Makarskoj, Metkoviću i Opuzenu.

Da bi se oslobodili lihvara, seljacima je jedino preostalo da se okrenu sebi, to jest osnivanju takozvanih seoskih blagajni Reiffeisenova sustava i drugih zdruga u koje su udružili svoja sredstva i od njih primali novac uz niske kamate. Struktura članstva tih ustanova govori da su članovi bili imućniji seljaci, a siromašniji se nisu mogli koristiti tim olakšicama. Zadrugarstvo se najviše proširilo u primorju i na otocima, gdje je narod imućniji. Dakle, zadrugarstvo se širi iz gospodarski razvijenijeg i prosvjetno naprednijeg u zaostali dio Dalmacije — Zagoru. Zadružni pokret prošao je kroz dvije razvojne faze, od sredine devetnaestih godina do osnutka Zadružnoga saveza u Splitu (1907) te drugu fazu do prvoga svjetskog rata, s najvećim dometom godina 1910. Organizirane u tri asocijacije: Zadružni savez, Savez srpskih privrednih zadruga i Ljubljansku svezu, prve dvije ortganizirne su iz gospodarskih i političkih, a posljednja iz gospodarskih motiva. Interesi Zadružnoga saveza i Ljubljanske sveze sukobili su se tako da se Sveza povukla, a njezine zadruge su prišle Zadružnom savezu u Splitu. Udružene zadruge doprinijele su suzbijanju lihvarstva, racionalnom gospodarenju, štednji, razvoju društvene svijesti, napretku zadrugara. Tim putem seljaci su postajali gospodarski moćniji, politički neovisniji, što se odrazilo i u političkom životu. Kroz zadružni pokret javljaju se prvi zadružni stručnjaci, zadružni tisak i zadružna misao.

Pojava seoskih izlagača i proizvoda na domaćim i svjetskim izložbama najbolje ilustrira stupanj razvitka seoske privrede kroz šezdesetak godina uspona, od prve lokalne izložbe u Zadru sredinom pedesetih godina do posljednje godine 1913. Teže je govoriti o napretku Dalmacije u cjelini, budući da svi krajevi nisu podjednako sudjelovali. Najbolje je zastupljena srednja Dalmacija, a nikako Boka kotorska. Dalmatinska stolna i desertna vina bila su na glasu, ali bi ocjena bila i bolja da se vinu posvećivala veća pažnja. Osobito je na cijeni maslinovo ulje i otočni sir, o čemu svjedoče stečene diplome i nagrade. Svakako, lokalne, nacionalne i svjetske izložbe poticale su i pospješivale kvalitetniju proizvodnju na selu, napose nacionalne, koje su pomagale gospodarsku, nacionalnu i političku integraciju hrvatskoga naroda.

Skromni začeci turizma u rijetkim primorskim i otočnim selima nagovijestili su novi način privređivanja, što se očitavalo još prije prvoga svjetskog rata u ponudi poljodjelskih i stočarskih proizvoda na primorskim i otočnim gradskim tržnicama, za turističke sezone, u ukonačavanju i ishrani stranaca, pružanju usluga oko prijevoza izletnika i tome slično. Sve to govori o skromnim začecima turizma na selu, koji će se ubuduće sve više napredovati usporedo s razvojem turističkoga privređivanja u gradovima.

Na osnovi nerazvijenoga, siromašnog i izrabljivanog sela pritisnutog feudalnim obvezama, daćom, tlakom, porezima — žive gradovi, ostaci plemstva, trgovci, lihvari o kojima je seljaštvo ekonomski i politički ovisno. Tu su uzroci širokoj narodnoj borbi, klasnoj nesnošljivosti između kolona i kmetova i zemljovlasnika u gradu, koja se vodi na dvije linije: odmetanjem u hajduke, koji se javljaju još i u ranijim stoljećima, posebice u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću, te borbe kolona i kmetova sa zemljišnim vlasnicima. Hajdučija je vid otpora koji se javlja zbog nepravednih gospodarskih i društvenih odnosa, siromaštva, zaostalosti, neprosvijećenosti i zanemarenosti dalmatinskoga sela od strane francuske i austrijske uprave. Oni se odmeću, uglavnom, zbog neimaštine, krađa, krvne osvete, sukoba sa zemljišnim vlasnicima, predstavnicima vlasti, poreza i novačenja, te su proglašeni kao bjegunci, odmetnici, rozbojnici, zločinci, lopovi, zlikovci. Hajdučija se kretala na dugoj kopnenoj liniji od Obrovca do Paštrovića, dok ih je uz obalu i na otocima bilo manje ili nikako. Naime, u tim pograničnim krajevima prema Lici, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori još u turško i mletačko doba nosilo se oružje kao sastavni dio nošnje, kroza nj se očitavalo junaštvo, a svako oduzimanje, u devetnaestom stoljeću, unosilo je nemir kod onih koji ga imaju. Nemajući sredstva za život, nekima je hajdukovanje bio način življenja i privređivanja, dok su drugi nepokoravajući se zakonima i propisima tražili pravdu u oružanim podvizima. Hajdučija se najviše proširila sredinom stoljeća za neoapsolutizma, kada dolazi do jačanja vlasti, zavođenja novačenja i oživljavanja karavanske trgovine koja postaje meta hajduka. Pored pljačke i osvete, hajdučija je i vid socijalnog otpora, ali bez programa. Budući da su bili nepovezani, lako ih je bilo uništiti. Austrijske vlasti u Dalmaciji povezale su se s vlastima u Lici, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori i skupa s oružanom silom i naoružanim narodom stali im na kraj. U drugoj polovici stoljeća s razvojem prometnica, žandarmerij-

skih postaja, prosvjete i udruživanja na selu, podiže se i kultura razina tako da se sporovi među seljacima rješavaju na sudovima, a manje osvetama. S razvojem poljodjelstva i postupnim prijelazom stočarstva na poljodjelstvo i s udruženoga na individualno stočarenje kao i gašenjem trgovačkih karavana od sedamnaestih godina, zatim ponestajanje hajdučke časti, ponosa i vjere — sve će to dovesti do jenjavanja hajdučije kao primitivnoga oblika otpora u doba prijelaza iz feudalih u kapitalističke proizvodne odnose i prodora moderne civilizacije.

Drugi vid otpora pružaju koloni i kmetovi zemljišnim vlasnicima u gradu, koji se može pratiti još od srednjega vijeka kroz nemire, nerede i bune, osobito koncem osamnaestoga i u ranom devetnaestom stoljeću. Dalmatinsko selo i Dalmacija u cjelini čine najnemirnije područje u to doba na cjelokupnu hrvatskom prostoru. Svi ti nemiri su imali socijalno i političko obilježje. U prvim desetljećima austrijske uprave borba se vodi na dvije linije: vlasnici zemlje skupa s birokracijom teže konzerviranju postojećih zemljišnih odnosa, dok koloni i kmetovi traže njihovu izmjenu. Da bi sačuvali gospodarsku i političku prevlast, zemljovlasnici i birokracija našli su se na liniji suradnje s austrijskim režimom, a ovaj u njima vidi oslonac i snagu. U toj suprotnosti i nesnošljivosti između grada i sela leže uzroci otpora 1848/49. u Boki kotorskoj, Konavlima, Mljetu, Neretvi, Blatu, okolici Šibenika, Ugljanu, Olibu, Pagu. Nemiri u bokokotorskom Grblju prerasli su u ustanak s revolucionarnim obilježjem. Svi ti otpori su bili spontani nepovezani, neorganizirani i nedovoljno jaki da ih je bilo lako prigušiti. Većina njih je imala klasno i antifeudalno obilježje, a ustanak u Grblju i antiaustrijski karakter.

Zahtjevi za razrješavanje zemljišnih odnosa nastavljaju se i slijedećih desetljeća za ustavnoga života. Austrijske vlasti pokušavaju regulirati te odnose putem polovičnih zakona, ali šezdesetih godina malo je bilo otkupa. Građanske stranke nisu se zauzimale za ukidanje kolonatstava i kmetstva, zbog klasnih razloga, budući da su u svojim redovima imali vlasnike zemlje. S obzirom na to da su koloni i kmetovi u njihovoj ekonomskoj i političkoj ovisnosti, seljaci služe interesima građanstva koje s njima manipulira sve do težačkoga pokreta uoči prvoga svjetskoga rata. Jedino su se zastupnici Srpske stranke i Stranke prava zauzimali za otkup kmetova i težačko pitanje su smatrali kao socijalno. Druge stranke protivile su se tomu, jer bi se otkupom otvorilo socijalno pitanje. U cjelini uzevši, građanske stranke nisu ništa konkretno poduzele da se izmijeni socijalni odnos na selu.

Ono što nisu učinile građanske stranke, očekivalo se od socijalista. Međutim, ni oni nisu otišli dalje od podrške težacima. Naime, socijalističke ideje zapljusnule su mnoge seljake-radnike zaposlene na javnim radilištima, u splitskom i šibenskom bazenu, u rudnicima Siveriću i Velušiću, na izgradnji željezničkih pruga, zatim lučke radnike porijeklom sa sela, splitske težake i rijetke seljake u ostaloj Dalmaciji. Te ideje dolaze od gradskih socijalista koji su više bili okrenuti kvalificiranim nego fizičkim i industrijskim radnicima, kojih je uoči prvoga svjetskoga rata bilo sve više sa sela. Nejasna ideja socijalizma očitavala se u raznim manifestacijama, prosvjetama Prvoga svibnja, u društvima sa socijalističkim obilježjem, na pri-

redbama i u štrajkovima. Rijetkih pristaša socijalizma najviše je bilo u splitskom industrijskom bazenu, gdje su klasni odnosi bili zaoštreniji i društvena svijest razvijenija

Do osvješćenja težaka najprije dolazi u Splitu i okolici, i to pod utjecajem demokratske stranke i Težačke sloge, koje je predvodio Josip Smodlaka s drugovima. Oštrica je bila uperena protiv vlasnika zemlje tzv. »mrtve ruke« koji nisu htjeli olakšati daće, tim više što su ugovori bili zastarjeli. Pokret splitskih težaka širio se prema jugu i sjeveru Dalmacije, kako se širila i Stranka. Najviši domet u otporu završio se poljodjelskim štrajkom, koji su podržali i socijalisti, prvim takve vrste u Dalmaciji.

Iako se pismenost u Dalmaciji javlja još u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću, prve više dvorazredne muške osnovne škole na selu javljaju se u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća. One se otvaraju, uglavnom, u središtima župa, pa se zatvaraju zbog neadekvatnih prostorija, nedostataka učila i učitelja. Prvi učitelji bili su seoski župnici. Poslije zakona o obveznom pohađanju učenika, prijelaza nadzora s crkvenih na svjetovne vlasti i pobjede narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor, dolazi do povećanja mješovitih škola na selima, osobito u općinama koje su u rukama narodnjaka, i to s hrvatskim nastavnim jezikom. Otvaranjem muške Učiteljske škole u Arbanasima i ženske u Dubrovniku, sve više svjetovni učitelji zamjenjuju župnike koji ostaju samo vjeroučitelji. U školama nastava se održava na hrvatskom jeziku. U njima su se stjecala osnovna znanja iz pisanja, čitanja, računanja, gramatike i vjeronauka. Od kraja stoljeća do konca prvoga svjetskog rata sve je više škola u selima izvan župnih središta, i to više u primorju i na otocima nego u Dalmatinskoj zagori i brdskim krajevima primorja, više u južnoj i srednjoj nego u sjevernoj.

Od preporodnoga pokreta i kultura poprima demokratsko obilježje. Pored gradova, i u selima se javljaju prva društva, čitaonice i knjižnice, osobito poslije donošenja zakona o društvima. Dok su gradske čitaonice bile »narodne«, »slavjanske«, seoske su, obično, pod hrvatskim imenom, u skladu s razvojem hrvatske nacionalne ideologije i procesom integracije hrvatske nacije. Po političkoj orijentaciji bile su narodnjačke i pravaške. Uz škole i društva, i čitaonice su mjesta gdje su se čitale novine i knjige, održavale priredbe, sastajali napredni ljudi, to su bila središta kulturnoga, i političkog rada. Kroz njihov rad vidi se kulturni, društveni napredak u selima, tu se vodila borba za demokratske odnose i rađala napredna misao, te su prošle mukotrpan put od nacionalnoga do socijalnoga pokreta.

Dalmatinsko selo privlačilo je pažnju stranih putnika osobito od sredine tridesetih godina devetnaestoga stoljeća, kada je uspostavljena parobrodska veza Trsta s istočnom jadranskom obalom. Stranci su dolazili u dodir sa seljacima i selom uglavnom na tri načina: promatranjem s broda, u susretu na gradskim tržnicama i pazarima, te putovanjima po unutrašnjosti, koja nisu bila sigurna. Njihove zapise, svakako, treba čitati kritički, osobito kada pišu o prošlosti. Uz sva pretjerivanja, mnogi podaci su dragocjeni kada opisuju način života i rada na selu, običaje, nošnju, jer su ih dali izvorno, onako kako su ih vidjeli.

Pored stranaca, i nekolicina domaćih pisaca je zaokupljena društvenom stvarnošću, koju su vjerno opisali u svojim književnim djelima. Nekoliko isječaka iz života seljaka u Dalmatinskoj zagori, napose iz okolice Knina, Drniša, šibenskoga i trogirskoga zaleđa, Cetinske krajine, Konavala, Paštrovića, otoka Hvara zorno svjedoče o povijesnoj zbilji, patrijahalnom životu koji su nagrizali novi procesi. Svugdje se uočava uska povezanost čovjeka sa zemljom od koje se teško odvaja, bilo kada je zbog duga mora predati lihvaru ili napustiti zbog odlaska na rad u Ameriku.

Tradicionalno zapušten, siromašan, neprosvijećen i od vlasti zanemaren seljak i u devetnaestom stoljeću živio je u nehigijenskim prilikama, neznanju i praznovjerju, više prepušten sam sebi. Iako su postojali općinski i kotarski liječnici, a u većim gradovima i po više liječnika, zbog nedstatka prometnica, prijevoznih sredstava i skupa liječenja, liječnici su rijetko odlazili na selo. Mnoge bolesti liječile su se travama i drugim sredstvima uz pomoć seoskih nadriliječnika. Liječnici su na konjima odlazili na selo po kopnu, a brodicama na otok, i to u težim slučajevima ili pak kada je bilo više bolesnika. Prilično je zamjetna smrtnost, osobito djece, pogotovo od malarije, a da se i ne govori za epidemiju kuge i kolere, kojima su uzročnici uneseni izvana, iz Bosne i Hrcegovine ili morskim putem. Izgradnjom bolnica u drugoj polovici stoljeća, povećanjem broja liječnika, sestara i lijekova, uništenjem komaraca u barama i močvarama početkom devetnaestoga stoljeća, te vakcinacijom seoskoga stanovništva stanje zdravlja na selu postupno se poboljšava.

Dakle, za oko stotinu pedeset godina preobrazbe dalmatinskoga sela i kmet se izvukao iz višestoljetnih feudalnih odnosa i došao do vlastita komadića zemlje, uglavnom otkupom. Višak rada, koji se ranije prelijevao iz seskih u gradske domove, unaprijed kroz robno-novčanu razmjenu između sela i grada ulaže se u izgradnju ili oporavak stambenih i gospodarskih zgrada i kupnju zemljišta. S jačanjem ekonomske neovisnosti slobodnih seljaka opada društvena napetost između sela i grada, osobito u primorju i na otocima. S obzirom na to da višak seoske radne snage nije mogao naći egzistenciju na malom seoskom imanju i u ekonomski nerazvijenom gradu, mnogi su morali napustiti seosko ognjište, iseliti se u prekomorske zemlje, osobito u Sjedinjene Američke Države. Tako dolazi do raslojavanja sela i raspadanja stare seoske zajednice i porodične zadruge. Usporedo s demokratizacijom političkoga i društvenog života, osobito od pojave hrvatskoga narodnog preporda, pismenost i kultura nisu mogli više ostati privilegij gradova, već se postupno šire na selo, tako da se, uz materijalnu, podiže prosvjetna i kulturna razina seoskoga stanovništva.

Politizacija građanstva i proces integracije hrvatske i srpske nacionalne svijesti u gradu imao je odraza i na selu na taj način što se javlja politička, društvena i nacionalna svijest kod uskoga kruga imućnih i prosvijećenih seljaka. Sve je to govorilo o izvlačenju seoske patrijarhalne zajednice iz višestoljetne feudalne zatvorenosti i zaostalosti i postupno ulaženje u nove gospodarske i društvene odnose s kapitalističkim naznakama.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS DALMATINISCHE DORF IN DER VERGANGENHEIT
(Vom 18. Jh. bis zum Anfang des 20. Jhs.)

Die allmähliche Veränderung des dalmatinischen Dorfes kann in zwei Entwicklungsphasen eingeteilt werden. Die erste Phase war bestimmt durch die Vorstellungen der einheimischen Physiokraten, und zwar weniger in den beiden Zeiten der österreichischen, als unter venezianischer und französischer Verwaltung. Sie währte von der zweiten Hälfte des 18. bis zur Mitte des 19. Jhs. Für die danach folgende Phase, die bis zum Ende der ersten Weltkrieges dauerte, war eine von den Städten ausgehende Beschleunigung der Dorfentwicklung charakteristisch.

Die Physiokraten leiteten ihre Verbesserungsvorschläge aus der Kenntnis der heimischen Gegebenheiten (zu dem Zeitpunkt nach dem Rückzug der Türken) ab, und stießen bei den Bauern, wegen deren traditioneller Rückständigkeit, ihres Unwissens und ihrer Vorbehalte gegenüber allem Neuen auf großen Widerstand. Die Physiokraten suchten Lösungen für die Ernährung der wachsenden Bevölkerungszahl sowie den Schutz vor Krankheiten und Epidemien und glaubten den Ausweg in der Entwässerung und rationelleren Bearbeitung der Felder zu sehen. Oberstes Ziel waren Maßnahmen gegen die hier und vor allem in den von den Türken befreiten Gebieten jahrhundertelang herrschenden Geißeln Hunger und Krankheit. Ihre Vorstellungen wurden in theoretischen Schriften veröffentlicht, den Bauern in den verschiedenen Akademien von Split, Trogir und Zadar vorgelesen und anhand einiger Musterhöfe demonstriert. Daneben forderten sie die Einführung von neuen Kulturen, wie z. B. Kartoffeln.

Die Ideen der Physiokraten stießen bei der französischen Verwaltung auf Anerkennung, vor allem die von Vicenzo Dandola, der durch seine Veröffentlichungen, wie z. B. die Artikel, die er in der Zeitschrift 'Kraglski Dalmatin' veröffentlichte, das Dorf aus der Rückständigkeit herauszuholen versuchte. Viele seiner Initiativen konnten leider wegen Zeit— und Geldmangels sowie des Kriegzustands nicht verwicklicht werden.

Während der nun folgenden österreichischen Herrschaft ging der Staat zu den Physiokraten auf Distanz. Alles war in den Händen des Staates und unter seiner Kontrolle. In einigen Berichten der Beamten wurde die Misere im Dorf konstatiert, jedoch nichts dagegen unternommen.

Auch die neugegründeten Agrarkommissionen auf Gemeindeebene waren untätig. In den ersten gemeinsamen Jahrzehnten von Dalmatien, Dub-

rovnik und Boka Kotorska, also in der neugegründeten dalmatinischen Monarchie, kam es innerhalb der genannten Gebiete zu unterschiedlichen Entwicklungen, u. z. einerseits aufgrund der unterschiedlichen Besitzverhältnisse und der gesellschaftlichen Entwicklung und andererseits der allgemeinen Rückständigkeit Dalmatiens. Als aber Dürren, Hunger und schlechte Ernten die Verwaltung in die Enge trieben, ergriff der Staat die Initiative, indem er den Bauern die Einführung von neuen Kulturen (u. a. Kartoffeln, Tabak, Maulbeerbäume, bessere Obstsorten) und Rassen ermöglichte. In dieser ersten Hälfte des Jahrhunderts entwickelte sich der Staat langsam, und die Entwicklung des Dorfes ging damit Hand in Hand.

In der zweiten Phase (von der Mitte des 19. Jhs. bis zum Ende des ersten Weltkrieges) interessierte sich der Staat, unterstützt von den Städten, mehr und mehr für die Verbesserung der Agrarwirtschaft. Das zeigte sich zum Beispiel in der Gründung von Bauernvereinen (in den Städten), den Nachfolgern der ehemaligen Akademien und Herausgebern der ersten Bauernzeitung in kroatischer Sprache. Dieser Fortschritt ging einher mit der Installation des kapitalistischen Systems in der Monarchie, das den Feudalismus abgelöst hatte. Doch Reste des Feudalsystems blieben in Dalmatien auch weiterhin wirksam und bremsten die Entwicklung dort, vor allem natürlich auf dem Land.

In den fünfziger Jahren dachte man an die Gründung von niederen Landwirtschaftsschulen, da schon seit der französischen Verwaltungszeit die Grundlagen für diese Schule bestanden, als nämlich das Studium der Agrarwirtschaft innerhalb der 'Zentralschulen' organisiert worden war. Grundkenntnisse in der Landwirtschaft wurden in den Gymnasien, den theologischen Hochschulen und in den neugegründeten Lehrerschulen (Lehrerakademien) in den Städten Zadar und Dubrovnik vermittelt. In den Dörfern waren Lehrer und Pfarrer die Träger der fortschrittlichen Agrarwirtschaft im Dorf und hielten zur Anschauung herrliche Gärten. Beschleunigt wurde die Entwicklung der Landwirtschaft durch die Schaffung eines Landwirtschaftsministeriums.

Ende der sechziger und Anfang der siebziger Jahre kam es zu weiteren Gründungen von Bauernvereinen und Zeitungen, wie z.B. die Blätter »Gospodarski list dalmatinski«, »Poljoznanac«, »Seoski koledar«, »Poljoprivredni vjesnik«, »Seljak«, »La Dalmazia agricola«, »Zadrugar; usw.

Das neue Gesetz über die Gründung von Vereinigungen und Genossenschaften schuf die Grundlage für das Genossenschaftswesen. Darüber hinaus wurde die Gründung der landwirtschaftlichen Schulen in Dubrovnik und in Glavica bei Knin wie auch landwirtschaftlicher Kurse ermöglicht.

Manche Absolventen studierten in Norditalien, manche besuchten die Landwirtschaftsschule in Križevci, so daß Dalmatien gut ausgebildete Agrarwirtschaftslehrer hatte. So sehr die Städte auch versuchten, die Entwicklung der Dörfer voranzutreiben, zwei große Hindernisse wirkten ihnen entgegen: einmal die ungeregelten Grundbesitzverhältnisse und zum anderen die Ungebildetheit der Bauern gepaart mit deren traditionaller Rückständigkeit, Widerstand gegen alles Neue und nicht zuletzt Geldmangel.

Eine große Zahl von Lehrern und Professoren konnten mit den landwirtschaftlichen Errungenschaften in Europa Schritt halten, wie sie in verschiedenen Zeitungen und Büchern zeigten; ihr Wissen jedoch wurde mehr von den Städtern und den Bauern genutzt, die in der Nähe der Städte wohnten, als von den Bauern, die von den Städten weit entfernt waren.

Der Modernisierungs— und Mechanisierungsprozeß in der Agrarwirtschaft ging nur langsam voran. Bis zum Ende des ersten Weltkrieges war der Bauer, der mit seinen Händen und unterstützt von einem Tier (Esel) sein Land bearbeitete, das herrschende Bild in Dalmatien. Die ersten Zeichnungen von eisernen Pflügen tauchten in den fünfziger Jahren auf, in den siebziger Jahren der erste Pflug aus Eisen, und Anfang des 20. Jahrhunderts der erste Motorpflug und andere landwirtschaftliche Geräte.

Agrartechnische Erneuerungen gab es vor allem beim Wein- und Olivenanbau und auf dem Gebiet des Kunstdüngers. Die Modernisierung ging wegen der Gewohnheiten der Bauern und ihrer mangelnden technischen Ausrüstung sehr langsam voran. Demzufolge blieb die Produktivität sehr niedrig, während auf den großen kapitalistischen Gütern im Westen die modernsten Produktionstechnologien zum Einsatz kamen und dadurch die Produktivität viel höher war. Die Mechanisierung auf den Dörfern ging einher mit der Industrialisierung der Städte, wo die stetige Zunahme der Bevölkerung einen regen Warenaustausch zwischen Stadt und Land verlangte.

Aufgrund der Unterschiede in den natürlichen Gegebenheiten und der politischen Vergangenheit lagen in Dalmatien unterschiedliche Grundbesitzverhältnisse vor: an der Küste und auf den Inseln Kolonate, in den Regionen von Dubrovnik und in Boka Kotorska Fron, aber es gab auch freie Bauern. Je nach Herrschaftssystem hatten die Bauern unterschiedliche Verpflichtungen. Wo noch feudale Verhältnisse herrschten, gehörte der Ertrag den Großgrundbesitzern, der Bauer als Landbewirtschaftler wurde eigentlich mehr oder weniger ausgebeutet. Aber auch in solchen Herrschaftsverhältnissen gab es Bauern, die selbständig waren. Im Gebiet zwischen den Flüssen Zrmanja und Neretva, also auf dem Landstrich, von dem die Türken vertrieben worden waren, wurde während der französischen Verwaltung das Land an die Bauern verteilt. Im Laufe des 19. Jahrhunderts entstand auf diesen Gebieten die sog. 'kmetija' (ein Pachtverhältins). In den Verwaltungsperioden Venedigs, Dubrovniks, Frankreichs und Österreichs wurde dieses System beibehalten, doch versuchten die letzteren beiden, dieses Pachtsystem mit ihren Gesetzen in Einklang zu bringen. Da bis zum Jahre 1948/49 in Dalmatien die From nicht, wie in den übrigen Ländern der Monarchie, abgeschafft wurde, blieb den Bauern nichts anderes übrig, als sich selbst freizukaufen. In Dalmatien verlief diese Entwicklung der im Westen genau entgegengesetzt: während in Westeuropa das Land abgekauft wurde, um größere Güter zu schaffen, die besser und rationeller bearbeitet werden konnten, kauften die dalmatinischen Bauern Land, und so entstanden sehr viele kleine virtschaftliche Parzellen. Hier ging das Land aus den Händen der wenigen in die Hände vieler.

In Dalmatien lebte der Bauer in der Regel auf dem Land, das er bearbeitete, selten weit davon entfernt. Die Siedlungen auf dem Festland unterschieden sich von denen auf den Inseln. Auf dem Festland befanden sich die Siedlungen in der Regel in der Nähe der Äcker und Weiden. Die Siedlungen auf den Inseln waren ein wenig von der Küste entfernt, aus Gründen der Sicherheit, aber es gab auch einige in Meeresbuchten, wenn der Boden dort fruchtbar war. Mehr Siedlungen lagen an der Nordküste als an der Südküste.

Die Bauern lebten in bescheidenen Häusern, und auch in Bezug auf die Bauernhäuser gab es Unterschiede zwischen dem Landesinneren und der Küste bzw. den Inseln.

Dalmatinische Bauernhäuser waren meistens aus Stein und Mörtel und hatten mit Ziegeln gedeckte Dächer. Die Häuser, die aus Trockenmauerwerk bestanden, waren mit Platten, Stroh oder Zweigen gedeckt. Die Hausbautechnik war in den Gebieten am Meer höher entwickelt als im Landesinneren. An der Küste und auf den Inseln gab es mehrstöckige Häuser, wobei die Räume funktional aufgeteilt waren; in der Zagora in Bukovica und in anderen Teilen im Hinterland, dort also, wo die Menschen relativ weit entfernt waren von Zivilisation und Kommunikation, gab es nicht selten Häuser, in denen Mensch und Vieh unter einem Dach untergebracht waren.

Durch den Übergang von der Viehzucht auf die Landwirtschaft, vor allem auf den Ackerbau, sowie durch den Übergang von der kollektiven auf die individuelle Viehhaltung wurde das Vieh in neu errichteten Ställen untergebracht, wo auch das Futter aufbewahrt wurde. Viehmist wurde jetzt für die Landwirtschaft ausgesprochen wichtig. In der ersten Hälfte des Jhs. wurden sehr wenige neue Häuser und damit auch Ställe gebaut, da das Leben auf dem Dorf noch sehr ärmlich war. In der zweiten Hälfte, vor allem in guten Winjahren und dank des Schiffhandels wurden viele neue Wohn- und Gutshäuser errichtet oder Häuser ausgebaut. In dem Fall wurde das alte Haus (das Erdgeschoß) zum Vorratskeller für Öl, Getreide, Fleisch, Werkzeuge etc., während man im neuen Stockwerk wohnte.

Die Ernährung auf dem Dorf war einfach und eintönig. In den Bergreigionen, wo man überwiegend von Viehzucht lebte, aß man an Arbeits- und Feiertagen etwas mehr Fleisch; in den Küstenregionen aß man natürlich mehr Fisch als Fleisch. Das Brot war meistens aus Gerste, gemischt mit anderen Getreidesorten. Das Angebot an Obst und Gemüse war ebenfalls gering, lediglich im Küstengebiet Dalmatiens etwas abwechslungsreicher. Gebraten wurde im Landesinneren meistens mit Schmalz und auf den Inseln und an der Küste auch mit Olivenöl; im Inneren kamen noch Käse und Sauerrahm hinzu, an der Küste Sardellen.

Wegen der schlechten Verarbeitung und Aufbewahrung war der Wein in der Regel von schlechter Qualität, und damit auch billig. Wenn man den Wein in guten Weinjahren auch im Ausland verkaufte, wurde seine Qualität besser.

In den Gebieten, wo kein Wein wuchs, trank man Wasser, am Fuße des Velebits auch Buttermilch.

Die Bauern in der dalmatinischen Zagora, an der Küste um Makarska herum und im Neretvatal, die (während der französischen Verwaltung) zu Landbesitz gekommen waren, verloren im Laufe des 19. Jhs. ihre Ländereien wieder, weil sie sich bei den Pfandleihern in den Städten zu hoch verschuldet hatten, und mußten sich wiederum als Landarbeiter verdingen. So ging Land und Boden allmählich in den Besitz der Städter über, was die Städte reicher und die Dörfer ärmer machte. Daß es dazu kam, lag nicht zuletzt an dem Fehlen ausreichender Geldinstitute, die den Bauern Kredite zu angemessenen Konditionen geben konnten. So gelangten jetzt die Großgrundbesitzer und Großbauern der Dörfer und die Händler der Städte, wie Zadar, Obrovac, Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Makarska, Metković und Opuzen, zu großen Reichtümern, und das Geld befand sich sozusagen allein in ihren Händen.

Um von Geldleihern und Wuchern unabhängig zu werden, mußten sich die Bauern auf sich selbst besinnen, d.h. zur Selbsthilfe Darlehens- und später Kassenvereeine nach dem Muster der Raiffeisenvereine und andere Genossenschaften gründen, in die sie ihre Gelder einbrachten und von denen sie Kredite zu sehr günstigen Konditionen beziehen konnten. Doch ein Blick auf die Mitgliederstruktur zeigt, daß die Mitglieder mehr oder weniger reichere Bauern waren, während die ganz armen doch wieder ohne diese Hilfe auskommen mußten. Das Genossenschaftswesen verbreitete sich vor allem und zuerst an der Küste und auf den Inseln, wo die Bauern etwas vermögender waren, und griff von dort aus auf das Landesinnere über und vollzog sich in zwei Entwicklungsphasen: von der Mitte der neunziger Jahre bis zur Gründung des Genossenschaftsverbandes in Split (1907) und die zweite Phase von 1907 bis zum ersten Weltkrieg. Ihren Höhepunkt erreichte die Entwicklung im Jahre 1910. Es wurden drei Genossenschaftsverbände gegründet: »Der Genossenschaftsverband (Split)', 'Der Verband der serbischen Landwirtschaftsgenossenschaften' und 'Der Laibacher Genossenschaftsverband', die eersten zewi aus wirtschaftlichen und politischen, der letztere aus rein wirtschaftlichen Gründen. Da der Laibacher Genossenschaftsverband bald mit dem Spliter in Interessenkonflikt kam, es zu seiner Auflösung, und seine Mitglieder traten in den Genossenschaftsverband (Split) ein. Die Verbände konnten einige Erfolge verzeichnen, vor allem setzten sie der Wucherei ein Ende und förderten die rationellere Bodenbearbeitung und bescheidene Vermögensbildung, aber sie schärften auch des politische Bewußtsein und das Gemeinschaftsgefühl der Landbevölkerung. Und nicht zuletzt veranken die Genossenschften ihnen ihre ersten Fachleute und Sprachorgane.

Das Erscheinen der ländlichen Aussteller und die Präsentation ihrer Produkte auf einheimischen und ausländischen Landwirtschaftsausstellungen mag den Stand der landwirtschaftlichen Entwicklung von der ersten (regionalen) Ausstellung Mitte der fünfziger Jahre in Zadar bis zur letzten kurz vor Ausbruch des ersten Weltkrieges verdeutlichen. Von einem Fortschritt in Dalmatien schlechthin ist nur schwerlich zu sprechen, denn er erreichte nicht alle Landesteile in gleichem Maße. Den höchsten Entwicklungsstand konnte Mitteldalmatien verzeichnen, den niedrigsten

Boka Kotorska. Dalmatinische Tafel- und Dessertweine waren geschätzt, auch wenn sie durch sorgfältigere und kundigere Pflege hätten noch viel besser sein können.

Karavanenhandel neuen Aufschwung hatte. Da die Hajduken nicht organisiert waren, konnten sie leicht besiegt werden, besonders als die österreichische Verwaltung in Dalmatien sich mit den Verwaltungen der Lika, Bosniens und der Herzegowina und Montenegros verbündete, um zu einem wirkungsvollen Schlag auszuholen. Weitere Faktoren, die in der zweiten Hälfte des Jhs. zum Rückgang des Hajdukentums führten, waren der Ausbau des Straßennetzes und der Polizeistationen und die Anhebung des allgemeinen Bildungsniveaus, so daß die Bauern ihre Zwistigkeiten mehr und mehr vor Gericht austrugen als in bewaffneten Kämpfen. Auch die Entwicklung der Landwirtschaft, der fortschreitende Übergang von der Herdenhaltung zur individuellen Stallhaltung, der Rückgang des Karavanenhandels (seit der Mitte der siebziger Jahre) und schließlich das Verschwinden der Hajdukenehre (Stolz und Glaube) bewirkten das langsame aber sichere Aussterben des Hajdukentums.

Die zweite Art des Widerstands gegen die Obrigkeit war der Kampf der Landarbeiter gegen die Großgrundbesitzer, der sich über viele Jahrhunderte hindurch zurückverfolgen läßt, seinen Höhenpunkt aber Ende des 18., Anfang des 19. Jhs. erreichte. Das dalmatinische Dorf und Dalmatien an sich waren zu dieser Zeit die Gebiete mit den stärksten Unruhen in ganz Kroatien. Alle diesen Unruhen hatten sozialen und politischen Charakter. Um ihre Macht behalten zu können, arbeiteten großgrundbesitzer und Beamtenschaft mit der österreichischen Verwaltung zusammen, so daß mit der Zeit ein eicht enden wollender Zwist zwischen Stadt und Land entstand. Hier liegen auch die Ursachen der Aufstände von 1848/49 in Boka kotorska, Konavli, Neretva, Blato in der Umgebung von Šibenik, Ugljan, Olib und Pag. Die Unruhen in Grblje bei Boka Kotorska entfalteten sich zu regelrechten Volksaufständen mit revolutionärem Charakter. All diese Unruhen waren spontan, nicht gut organisiert und auch nicht stark genug, so daß sie sehr leicht niedergeschlangen werden konnten. Die meisten dieser Unruhen waren gegen die Großgrundbesitzer und feudalen Herrschaftsverhältnisse gerichtet, der Aufstand in Grblja aber auch gegen die österreichische Staatsmacht.

Die Forderung nach einer umfassenden Neuregelung der Grund-und--Boden-Verhältnisse erreichte die österreichische Verwaltung auch in den folgenden Jahrzehnten, doch alle Versuche einer Lösung blieben bis in die sechziger Jahre im Ansatz stecken. Die bürgerlichen Parteien setzten sich nicht sehr für die Abschaffung von Fron und Pacht ein, und zwar aus wirtschaftlichen und politischen Gründen, denn in ihren Reihen stellten die Großgrundbesitzer die Mehrheit.

Diese Lage dauerte bis zum großen Bauernaufstand kurz vor Ausbruch des ersten Wletkriegs. Lediglich die Serbische Partei und die Gerechtigkeits-partei unternahmen etwas gegen die Lage der Bauern, denn in ihren Augen war das Problem auch ein soziales.

Was die bürgerlichen Parteien nicht schafften, erwartete man von den sozialistischen Parteien, aber die taten auch nicht viel mehr, als die Bauern verbal zu unterstützen. Beeinflußt von sozialistischen Ideen waren zuerst die Proletarier in den Städten, dann die Bergarbeiter in Siverić und Velušić, die Eisenbahnbauarbeiter und die Hafenarbeiter, aber nicht die Bauern in Dalmatien, vor allem die im Hinterland nicht. Die Adressaten für sozialistisches Gedankengut waren vor allem die Arbeiter in den Städten, insbesondere die Facharbeiter, auch wenn sie vom Land in die Städte gekommen waren. Unter sozialistischer Führung kamen verschiedene Manifestationen, Maifeiern, Aufführungen, Streiks usw. zustande. Echte Anhänger fanden die Sozialisten vor allem im Industriebecken von Split, wo große Klassenunterschiede bestanden.

Es sind auch die Bauern aus dieser Umgebung, die als erste ein Selbstbewußtsein entwickelten, und zwar unter dem Einfluß der Kroatischen Demokratischen Partei und der Landwirtschaftlichen Einheitspartei von Josip Smodlaka. Angriffsziel der Bauern und dieser Parteien waren natürlich die Großgrundbesitzer, die sich gegen Reformen sträubten. Der Aufstand der Spliter Bauern griff auf den Süden und den Norden Dalmatiens über und gipfelte in dem auch von den Sozialisten unterstützten Bauernstreik. Die Parteien bekamen neuen Zulauf.

Obwohl es schon seit dem 17. und 18. Jh. in Dalmatien Grundschulen gab, wurden erst in der ersten Hälfte des 19. Jhs. in den dalmatinischen Dörfern zweiklassige Schulen (für Jungen) gegründet, und zwar als kirchliche Institutionen, d.h. der Pfarrer hielt den Unterricht. Doch Mangel an Räumen, Unterrichtsmaterial und Lehrern führte bald wieder zur Schließung dieser Schulen. Die Lage änderte sich erst durch die Gesetze über die Schulpflicht und die Überführung der Schulen aus kirchlicher in staatliche Hand und durch den Sieg der Volkspartei bei den Wahlen zum dalmatinischen Sabor (Parlament), denn nun kam es auf dem Land häufiger zur Gründung von Schulen (für Jungen und Mädchen) mit Kroatisch als Unterrichtssprache. Aus den neu gegründeten Lehrerschulen (für Männer in Arbanasi (Zadar), für Frauen in Dubrovnik) kamen immer mehr Zivillehrer an die Schulen, und zwar für die Fächer Lesen, Schreiben, Rechnen und Grammatik. Die Pfarrer erteilten nur noch den Die Qualität des Olivenöls und der Käsesorten von den Inseln wird durch verschiedene Auszeichungen und Diplome bezeugt. Selbstverständlich trugen diese Ausstellungen, ob im In- oder Ausland, zu einer Qualitätssteigerung der Herstellung bei.

Einen neuen Wirtschaftszweig eröffnete, wenn auch anfangs in sehr bescheidenem Maße, der Fremdenverkehr. Schon vor dem ersten Weltkrieg brachten die Bauern ihre Erzeugnisse in der Saison auf die Märkte und trugen so zur Versorgung der Urlauber bei. Darüber hinaus boten sie weitere Dienste an, wie z. B. Ausflugsfahrten oder ähnliches. All dies zeugt von der Bescheidenheit der Anfäge des Fremdenverkehrs auf dem Lande, der jedoch mehr und mehr zunimmt und in gleichem Maße auch auf die Städte übergreift.

Die allgemeine Unterentwicklung der ländlichen Gebiete sowie Armut und Ungeblidetheit infolge der ehemaligen Feudalverhältnisse, die die

Bauern über Jahrhunderte hinweg politisch wie wirtschaftlich in Knechtschaft gehalten hatten, führten in der Folge zu Bauernaufständen. Unterschieden werden dabei zweierlei: einmal die Kämpfe der Freischärler (Hajduken), auch schon in früheren Jahrhunderten, besonders im 17. und 18. Jh., und einmal die Kämpfe der Bauern gegen die Großgrundbesitzer.

Die Hajduken griffen vor allem wegen ihrer Armut und Ungebildetheit sowie wegen der Vernachlässigung der dalmatinischen Dörfer durch die französische und österreichische Verwaltung zu den Waffen; zu ihnen kamen aber auch Leute, die der Blutrache, des Diestahls, des Ungehorsams gegen die Obrigkeit und anderer Delikte beschuldigt wurden, Flüchtlinge also, die als Abtrünnige, Räuber und Verbrecher galten und gesucht wurden. Sie hielten sich vor allem in einem sehr großen Gebiet im Landesinneren auf, zwischen Obrovac und Paštrović, während es in den Küstenregionen und auf den Inseln kaum Hajduken gab. Im Landesinneren, in den Grenzgebieten zur Lika, zu Bosnien und Herzegowina und zu Montenegro hin, hatte es schon während der Zeiten der Türken und Venezianer Leute gegeben, die Waffen als Bestandteil ihrer Kleidung betrachteten, als Zeichen ihres Mannesmutes und Heldentums, und jede Entwaffnung führte unweigerlich za Unruhen in der Bevölkerung. In Ermangelung der notwedigsten Mittel zum Leben war für viele das Hajdukentum der Weg aus der Misere, während andere auf diese Weise Gerechtigkeit und einen gerechten Ausgleich zwischen Arm und Reich suchten. Seinen Höhepunkt erreichte das Hajdukentum in der Mitte des 19. Jhs., zur Zeit des Neoabsolutismus, als Gewalt und Macht zentralisiert waren, als die allgemeine Wehrpfilcht eingeführt wurde und der Religionsunterricht. Der Übergang von kirchlichen zu staatlichen Dorfschulen war gegen Anfang des ersten Wletkriegs nahezu abgeschlossen. An der Küste und auf den Inseln gab es mehr Schulen als im Hinterland, und in Süd- und Mitteldalmatien mehr als in Norddalmatien.

Durch das neu geweckte Nationalbewußtsein gelangte demokratisches Gedankengut auch in Schulwesen und Kultur. In den Dörfern und Städten finden wir die ersten Lesehallen, Verbände, Büchereien usw., besonders beeinflußt durc das neue Versammlungsgesetz. Während die städtischen Lesehäuser in der Regel 'völkisch', 'volkseigen' oder 'slawisch' hießen, pflegten sich die dörflichen Lesehäuser kroatische Namen zu geben. Es waren die Lesehallen, wo die Idee von der Vereinigung aller Kroaten laut wurde, wo Bücher und Zeitungen gelesen und verschiedene Aufführungen veranstaltet wurden. Sie waren Versammlungsorte schlechthin und damit auch Mittelpunkte des kulturellen, politischen und gesellschaftlichen Lebens. Ihr Werdegang, ihre Geschichte und ihr Geschick ist in einem auch der Werdegang, die Geschichte und das Geschick der Menschen auf dem Lande schlechthin.

Das ländliche Dalmatien war auch für Fremde attraktiv, vor allem nach der Gründung der neuen Schiffahrtslinie zwischen Triest und der dalmatinischen Küste Mitte der dreißiger Jahre des 19. Jhs. Die Fremden konnten das dörfliche Leben auf den Märkten und natürlich auf ihren Wanderungen kennenlernen. Ihre Reisebeschreibungen und Notizen müssen allerdings

recht kritisch gelesen werden, doch neben einigen Übertreibungen findet man viele wertvolle Informationen über das damalige Leben auf dem Lande.

Neben diesen Reisebeschreibungen liegen auch eine Reihe von Berichten einheimischer Schriftsteller vor, die das ländliche Leben in der Umgebung von Knin, Drniš, Šibenik, Trogir, Konavli, Paštrović oder auch auf Hvar mit seinen patriarchalischen Verhältnissen zum Inhalt haben. Allen Schriftstücken ist gemeinsam, daß sie von der Bindung der Bauern an ihre Scholle sprechen.

Der traditionell vernachlässigte, arme und ungebildete Bauer lebte auch im 19. Jhs. nicht viel anders als früher: in unhygienischen Verhältnissen, ungebildet, abergläubisch und völlig sich selbst überlassen; auch auf dem medizinischen Sektor, denn obwohl es Gemeinde- und Bezirksärzte gab, gelangten diese wegen der unzureichenden Straßenverhältnissen nur äuserst selten in die Dörfer. Medizinische Hilfe suchte sich die Landbevölkerung in erster Linie bei Kräutern und Quacksalben. Floge davon war eine hohe Sterblichkeit, besonders unter den Säuglingen und Kindern, und sich rasch ausbreitende Epidemien, wie Malaria, Pest und Pocken, die entweder aus dem Landesinneren (Bosnien und Herzegowina) oder übers Meer nach Dalmatien gelangten. Von der zweiten Hälfte des 19. Jhs. an wurde die ärztliche Versorgung besser (Krankenhäuser, Ärzte, Krankenschwestern), außerdem trug die Trockenlegung der Sümpfe zum Rückgang der schlimmsten Seuchen bei.

Die Veränderung auf dem Land vollzog sich also über eine Zeitspanne von etwa 150 Jahren hinweg. Viele Bauern konnten sich aus Pacht und Fron freikaufen, und der Geldumlauf beschränkte sich nicht mehr nur auf die Städte, sondern erreichte nun in größerem Maße auch das Land, so daß neue Bauernhöfe (mit Wohnhäusern und Stallungen) das Aussehen der Dörfer veränderte. Der Kapitalausgleich zwischen Stadt und Land führte auch zum Abbau der traditionellen Spannungen zwischen den städtischen und den ländlichen Gemeinden. Mit der Zeit tauchten auf dem Land allerdings neue Probleme auf, denn die nachrückenden Generationen, die weder auf der heimischen Scholle noch in den Städten der Umgebung Arbeit finden konnten, zog es mehr und mehr in die Fremde, vornehmlich nach Amerika, so daß die Großfamilien oder gar ganze Dorfgemeinden allmählich ausstarben.

Mit abnehmender Abhängigkeit von der Stadt und zunehmendem Selbstbewußtsein konnten jetzt auch auf dem Land Kultur, Bilding, gesellschaftliches Leben und Ideen, wie z. Z. die von der Wiedergeburt der Nation Fuß fassen — genau wie in den Städten.

Alle politischen, sozialen und nationalen Bewegungen in Dalmatien erreichten jetzt also immer auch das Dorf, das Dorf auf dem Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus.

RIASSUNTO

IL VILLAGGIO DALMATO NEL PASSATO DALLA SECONDA METÀ DEL XVIII SECOLO ALLA FINE DELLA PRIMA GUERRA MONDIALE

La transformazione progressiva del villaggio dalmato si può seguire attraverso due fasi di sviluppo. La prima fase si svolge nel segno di messaggi da parte dei fisiocrati locali non tanto durante le due dominazioni austriache durante la dominazione veneta e francese e dura dalla seconda metà del diciottesimo alla metà del diciannovesimo secolo, quando ha inizio la seconda fase che termina alla fine della prima guerra mondiale e viene caratterizzata da uno sviluppo completo più accelerato del villaggio, sollecitato dalla città. Le iniziative fisiocratiche derivate dalla realtà locale, dopo la cacciata dei Turchi, vennero accolte con diffidenza dai contadini a causa della loro tradizionale arretratezza, ignoranza e difidenza per tutto quello che giungeva dalla città. I fisiocrati studiano come allimentare l'aumentato numero degli abitanti e come proteggerli dalle malattie. Una via d'uscita trovano nel prosciugamento dei campi, che poi verrebbero lavorati razionalmente in modo da evitare la fame e le epidemie che imperversavano da secoli, specialmente nelle regioni dei nuovi e nuovissimi acquisti. Sotto l'influsso da fuori vedono nella propria terra una fonte di vita per il popolo. Nei loro scritti teorici che leggono nelle riattivate accademie a Split, Trogir e Zadar per primi annunziano la modernizzazione dell'agricoltura da noi, affermata poi da alcuni poderi in prova, l'istruzione dei contadini nella lavorazione deicampi, l'introduzione di certe colture, in particolar modo delle patate nonché la conservazione dei prodotti.

Le idee fisiocratiche vennero pure accettate durante l'amministrazione francese in special modo da Vincenzo Dandolo, il quale con avvisi, articoli sul Kraglski Dalmatin, istruzioni e progetti ha cercato di togliere dall' arretratezza il villaggio, però molte iniziative utili, causa la ristrettezza di tempo, le guerre e la mancanza di denaro, non vennero realizzate.

Nelle mutate condizioni politiche, durante l'amministrazione austriaca, si rifugge dalle idee fisiocratiche. Tutto è in mano dello stato e sotto il suo controllo. In molti rapporti di esperti aulici si constata la situazione nei villaggi, però nulla viene intrapreso nemeno da parte delle commissioni agrarie istituite a livelo dei comuni. Nei primi decenni di vita in comune delle tre parti, della Dalmazia propriamente detta, della regione ragusea e delle Bocche di Cattaro, nel nuovo Regno di Dalmazia si è avuta una grande differenza di sviluppo nella provincia a causa di un diverso sviluppo economico e sociale delle sue parti e quindi un generale ritardo della

Dalmazia nell'ambito della monarchia. Colpito dalla carestia, dalla siccità e dalla fame lo stato prende l'iniziativa per l'introduzione di nuove colture, in special modo delle patate, del tabacco, del gelso, di migliori specie di frutta e di razze ovine. Nella prima metà del secolo la città si sviluppa lentamente e ciò si ripercuote sullo scarso suo influsso sulla zona su cui gravita.

Nella seconda fase di sviluppo del villaggio e precisamente dalla metà del diciannovesimo secolo alla fine della prima guerra mondiale lo stato s'interessa di più per lo sviluppo dell'agricoltura e la città ne incoraggia tale sviluppo. Ciò si manifesta già a metà secolo con l'attivazione nelle città di società agricole come continuazione delle accademie e del primo giornale agricolo in Dalmazia in lingua croata destinato al villaggio e ai contadini. Tale progresso in ogni caso è il riflesso dello sviluppo della produzione capitalista nella monarchia, dopo l'abolizione dei rapporti feudali, che però in Dalmazia rimangono ancora in forza, il che rallenterà il completo sviluppo della provincia, particolarmente dei villaggi. Negli anni cinquanta si pensa ad istituire le scuole inferiori di agricoltura dato che ancora ai tempi dell'amministrazione francese furono gettate le basi per lo studio di agraria nella cerchia delle scuole centrali. Le basi della scienza agraria si acquistavano nei ginnasi, seminari e nelle scuole magistrali da poco aperte a Zadar ed a Dubrovnik. I maestri e i parroci erano i portatori del progresso agricolo nei villaggi, il che si poteva constatare negli orti esemplari delle scuole e delle parrocchie. Con l'istituzione del Ministero per l'agricoltura viene stimolato uno sviluppo più svelto pure di questo ramo dell' economia, il che si manifesta nell' attuazione di nuove società agricole ed altre nel periodo di passaggio dagli anni sessanta ai settanta. Qui vediamo pure nuovi giornali istruttivi »Gospodarski list dalmatinski«, »Poljoznanac«, »Seoski koledar«, »Poljdjelski vjesnik«, »Seljak«, »La Dalmazia agricola«, »Zadrugar« ed altri.

Con la promulgazione della legge sulle associazioni e sul cooperativismo sono state poste le basi del cooperativismo, aperte scuole agrarie a Dubrovnik e a Glavica presso Knin, organizzati corsi d'agricoltura ed inviati allievi a studiare nell' Italia settentrionale e nell' istituto d'agraria di Križevci, onde la Dalmazia ottenne un bel numero d'insegnanti d'agraria. Per quanto la città abbia cercato d'influire sullo sviluppo del villaggio con l'iniziativa statale e privata, due principali motivi hanno ostacolato il suo progresso e precisamente gli insoluti rapporti terrieri nonché l'ignoranza del contadino. Qui bisognerebbe aggiungere l'arretratezza tradizionale, la renitenza ai giornali e la mancanza di capitale. Alcuni professori ed uomini d'affari hanno seguito attentamente i successi scientifici europei circa l'agricoltura e l'economia in generale ed hanno riportato queste nozioni su giornali ed opuscoli dei quali si servivano più i cittadini e i contadini dei sobborghi che non i contadni nei villaggi. Ciò si manifesta bene col numero degli espositori e con la struttura e qualità dei prodotti alle mostre locali, regionali, nazionali e mondiali.

Il processo di modernizzazione o meccanizzazione dei mezzi di lavoro era molto lento. Il lavoro manuale e quello a traino animale predominano

fino alla fine della prima guerra mondiale. Quasi in tutta la Dalmazia esso è'lo stesso o simile, ma con diversa denominazione. I primi abbozzi dell' aratro in ferro e di altri utensili moderni nascono negli anni cinquanta. Negli anni settanta nasce il primo aratro in ferro e al principio del secolo ventesimo il primo aratro a vapore ed altri utensili. Le novità agrotecniche si manifestano con l'applicazione di attrezzi per l'innesto della vite, presse per l'uva e le olive, concimi chimici, zolfo, solfato di rame ed altri prodotti agrotecnici. La modernizzazione della produzione sulla proprietà grossa e parcellare procedeva molto lentamente a causa di una cultura e livello tecnico zero o scarso del proprietario terriero. Perciò la produzione rimane scarsa e per conseguenza anche la produttività bassa, mentre sulle grandi economie capitalistiche ad occidente viene applicata una tecnologia conforme allo spirito dei tempi. La meccanizzazione del' agricoltura nei villaggi va a passo con l'industrializzazione dell' economia cittadina e con l'aumento della popolazione nelle città, che cerca nello scambio dei beni tra il villaggio e la città l' eccedenza dei prodotti.

A causa delle diverse condizioni naturali e degli avvenimenti storici i rapporti terrieri in Dalmazia hanno caratteristiche diverse. Lung il litorale e sulle isole abbiamo i rapporti colonici mentre nella regione regusea e delle Bocche di Cattaro in prevalenza quelli di contadinaggio, però ci sono mezzadrie come pure contadini liberi. Si differenziano fra loro per gli obblighi. Il reddito che si ricava dal feudo si basa sulla proprietà terriera e sullo sfruttamento dell' altrui lavoro. C'erano pure contadini liberi che vivevano del proprio lavoro. Sul territorio dal Zermanja al Neretva, nuovo e nuovissimo acquisto dalla Turchia, durante l'amministrazione francese la terra statale passò in proprietà e lavorazione del contadino. Durante il secolo diciannovesimo su questa estensione si svilupperà il così detto contadinaggio. Le autorità venete, ragusee, francesi ed austriache non volevano ingerirsi in tali rapporti e le ultime due hanno cercato di coordinarli con le loro leggi cittadine. Siccome negli anni 1848/49 non sono stati aboliti i rapporti feudali in Dalmazia, come invece lo furono nelle altre terre dell' impero, a causa della specificità dell' agrario, ai contadini rimase solo di riscattarsi da soli. In Dalmazia si compie un processo contrario a confronto di quello ad occidente. Mentre in Dalmazia con la ricompra i feudi più grandi si trasformavano in tante piccole economie rustiche, nelle terre più sviluppate dell' occidente si ingrandivano in modo da creare grandi economie capitalistiche. In Dalmazia la proprietà terriera passa dai cittadini ai contadini, dalle mani dei nobili a quelle dei contadini e in certi luoghi anche in proprietà dei cittadini.

Il contadino dalmato in generale viveva sulla terra che lavorava, raramente più distante. C'era una differenza fra l'abitato sulla terraferma e quello sulle isole. Gli abitati sulla terraferma si trovano sul limite delle aree per l'agricoltura e la pastoricia. Gli abitati sulle isole sono più distanti dal mare per misure di sicurezza, ma ci sono pure vicino al mare, nelle insenature ove si trovano terreni fertili, più verso la parte settentrionale che quella meridionale dell' isola. Il contadino viveva miseramente in case umili, esisteva però una differenza fra le case del retroterra dalmato e

delle zone montane della Dalmazia meridionale e quelle del litorale e delle isole. In generale le case rurali dalmate sono in pietra, murate a calcina, coperte con coppi e quelle murate a secco sono coperte con lastre di pietra, paglia o canee palustri. Il sistema di costruzione sul literale e sulle isole è a un più alto livello che non nel retroterra o nella Bukovica. Nel litorale e sulle isole, vicino alle case con solo pianterreno ci sono case a uno e due piani con disposizione interna con vani, mentre nell'immediato retroterra delle città costiere, nella Zagora, Bukovica, Ravni kotari, come pure nei villaggi montani del litorale, lontani dalle vie di comunicazione c'erano molte case nelle quali sotto il medesimo tetto vivevano persone e animali divisi da tramezzi. Col graduale passaggio dall'allevamento del bestiame all'agricoltura, in particolare all'economia rurale, dall'ellevamento del bestiame in comune a quello individuale, il bestiame veniva appartato dalle case d'abitazione e sistemato in case apposite e nelle case dette pojate si collocava il mangime. Si formava così il cosìdetto letame molto utile per l'incremento dell'agricoltura, in particolare dell'economia rurale. Nella prima metà del secolo si sono costruite poche case d'abitazione e padronali nuove a causa della vita disagiata nei villaggi, mentre nella seconda metà, specialmente per lo sviluppo della viticultura e della navigazione a vela e più tardi, si costruiscono case nuove e quelle con solo pianoterra si alzano di un piano. In questi casi il pianterreno si adibisce a cantina, per la conservazione dell'olio, grano, legumi, carni asciutte, atrezzi agricoli ed altro.

L'alimentazione nei villaggi è modesta ed uniforme. Nei villaggi montani e del retroterra dalmato (Zagora), ove l'allevamento del bestiame è più sviluppato, si mangia più carne di bestiame e carne suina durante i lavori nei campi e i giorni festivi, un pò meno nel litorale e sulle isole, dove c'e' il pesce come supplemento nell'alimentazione. Il pane è per lo più d'orzo misto ad altri cereali. Gli ortaggi e la frutta sono uniformi, un po' vario sul litorale e sulle isole. Come condimento per lo più si usa il sego e il grasso mentre lungo il litorale e sulle isole l'olio d'oliva e per companatico nell'interno formaggio e panna, mentre sul litorale le sardelle salate. Il vino, in generale, è scadente a causa della sua lavorazione e conservazione trascurata, onde anche il suo prezzo è basso nella prima metà del secolo, mentre durante lo sviluppo della vinicultura nella seconda metà del secolo, per il buon smercio sul mercato estero la qualità migliora e per conseguenza anche il suo prezzo. Nei villaggi dove non ci sono vigneti si beve acqua e dove c'è del bestiame pure il latte, specialmente ai piedi del Velebit.

I contadini del ratroterra dalmato, del litorale di Makarska della Neretva, che sono venuti in possesso della terra durante la dominazione francese, durante il dician ovesimo secolo molti restarono pian piano senza essa essendosi indebitati presso gli usurai delle città e dei sobborghi, entrando in questo modo nel rapporto d'affitanza o meglio nel così detto rapporto colonico. Durante lo sviluppo della vinicoltura i proprietari terrieri, i contadini ed i commercianti hanno sempre più bisogno di denaro. Così molti contadini s'indebitano presso gli usurai ad alto

interesse, dando in pegno la terra e così alla fine restano senza niente. Così la terra nella Zagora gradatamente passa dalle mani del contadino in possesso dei cittadini, quindi il processo dell'usureggiare ha fatto in modo di arrichire la città ed impoverire il villaggio. A questo fenomeno si arriva per mancanza di banche in modo che si arricchiscono i commercianti e i possidenti delle città e i contadini benestanti mediante iquali si può seguire l'accumulazione di capitali concentrati presso un certo numero di commercianti e possidenti di Zadar, Obrovac, Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Makarska, Metković ed Opuzen.

Per potersi liberare dagli usurai ai contadini non rimane altro che volgersi a se stessi e precisamente istituire le così dette casse rurali col sistema Reiffeiss ed altre cooperative nelle quali associare i propri mezzi e da esse ricevere poi il denaro con un tasso d'interesse minimo. La struttura dei soci di queste istituzioni parla che soci erano soltanto i contadini più ricchi per cui i più poveri non potevano servirsi di tali agevolazioni. Le cooperative si estesero più di tutto sul litorale e sulle isole dove la popolazione era più ricca e più colta. Quindi il cooperativismo si allargava dalla regione economicamente più sviluppata e culturalmente più avanzata verso quelle più arretrate del retroterra dalmata (Zagora). Il movimento cooperativistico è passato attraverso due fasi di sviluppo, dal principio degli anni novanta fino all'istituzione dell'Unione cooperativa a Split (1907) e la seconda fase fino alla prima guerra mondiale raggiungendo l'apice nell'anno 1910. Organizzate in tre associazioni cooperativistiche Unione cooperativa, Unione cooperativa d'economia serba e Unione di Ljubljana, le prime due sono organizzate a scopo economico e politico mentre l'ultima a solo economico. Gli interessi dell'unione cooperativa e quella dell'Unione di Ljubljana si scontrano in modo che l'Unione di Ljubljana si ritira e le sue cooperative passano all'Unione cooperativa di Split. Le cooperative associate hanno contribuito alla repressione dell'usura, all'economia razionale, al risparmio, allo sviluppo della coscienza sociale e al progresso dei cooperanti. In questo modo i contadini sono divenuti economicamente più potenti, politicamente indipendenti, il che si riflette pure nella vita politica. Attraverso il movimento cooperativistico si fanno sentire i primi esperti di cooperativismo, la stampa e il pensiero cooperativistico.

La comparsa delgi espositori dalla campagna e dei loro prodotti alle esposizioni nazionali e mondiali, meglio di tutto illustra il grado di sviluppo dell'economia rurale attraverso i sesant'anni di sviluppo, dalla prima esposizione locale di Zadar nella metà dei cinqunt'anni fino all'ultima nell'anno 1913. È più difficile parlare di un progresso della Dalmazia in generale, dato che non tutte le regioni hanno partecipato nello stesso modo. Meglio di tutto è rappresentata la Dalmazia centrale e per niente le Bocche di Cattaro. I vini da tavola e da dessert erano molto quotati, ma l'apprezzamento sarebbe stato anche più grande se avessero dedicato al vino più attenzione. Specialmente è bene quotato l'olio d'oliva e il formaggio delle isole, il che confermano i diplomi e i premi ricevuti. In ogni caso le esposizioni locali, nazionali ed internazionali hanno stimolato ed accelerato nei villaggi una produzione migliore, particolarmente quelle nazionali che aiutavano l'integrazione economica, nazionale e politica del popolo croato.

I modesti albori del turismo in vari villaggi del litorale e delle isole hanno accennato a una nuova maniera di guadagno che si manifesta ancora prima della prima guerra mondiale con l'offerta dei prodotti della terra e del bestiame sui mercati del litorale e delle isole durante la stagione turistica, con il dar vitto e alloggio agli stranieri, col render servigi di trasporto ai turisti ed altro. Tutto ciò parla di un modesto principio del turismo nei villaggi che poi si svilupperà sempre di più seguendo lo sviluppo del turismo nelle città.

A carico del sottosviluppato, povero e sfruttato villaggio, stretto dagli obblighi feudali, dai tributi, dalle pressioni, dalle imposte, vivono le città, i resti della nobiltà, i commercianti e gli usurai dai quali dipendono i contadioni sia economicamente che politicamente. Questa è la causa della vasta lotta popolare, dell'intolleranza di classe tra i coloni e i contadini da una parte e i possidenti delle città dall'altra, lotta che viene condotta su due linee, dandosi alla macchia come briganti, il che si è manifestato ancora nei secoli passati particolarmente nel diciasettesimo e diciottesimo secolo e poi la lotta dei coloni e contadini contro i proprietari terrieri. Il brigantaggio è una specie di resistenza che si manifesta a causa degli ingiusti rapporti padronali e sociali, della povertà, dell'arretratezza, dell'inciviltà e trascuratezza del villaggio dalmato da parte dell'amministrazione francese ed austriaca. Essi si ribellano, in generale, a causa dell'indigenza, dei furti, delle vendette di sangue, degli scontri con i proprietari terrieri, con i rappresentanti delle autorità a causa delle imposte, dei recultamenti e quindi vengono dichiarati disertori, ribelli, briganti, criminale, ladri, delinquenti. I briganti operavano sulla terraferma lungo la linea Obrovac—Paštrović, mentre lungo la costa e sulle isole c'erano assai pochi o quasi nessuno. Così in queste regioni di confine verso la Lika, la Bosnia, l'Ercegovina e il Montenegro ancora nel periodo turco e veneziano si portavano le armi come parte integrante del costume, con esso si manifestava l'eroismo e ogni disarmo nel diciannovesimo secolo suscitava inquietudine in quelli che le avevano. Non avendo i mezzi di susistenza per alcuni la vita da brigante era una risorsa di vita e di guadagno, mentre gli altri non sottomettendosi alle leggi e alle prescrizioni cercavano la giustizia con azioni armate. Il brigantaggio si è diffuso più di tutto nella metà del secolo durante il neoassolutismo quando si giunse a rafforzare l'autorità, alla registrazione delle leve e alla ripresa del commercio carovaniero che diventò meta dei briganti. Oltre alle rapine e alle vendette il brigantaggio è una specie di resistenza sociale però senza un programma. Siccome però non erano uniti potevano venir facilmente annientati. Le autorità austriache in Dalmazia collegate con quelle della Lika, Bosnia, Ercegovina e Montenegro ed assieme alle forze armate e al popolo armato hanno posto fine al brigantaggio. Nella seconda metà del secolo con lo sviluppo delle strade, delle stazioni di gendarmeria, dell'istruzione e delle associazioni nei villaggi, si innalza pure il livello culturale in modo che le vertenze tra contadini si risolvevano nei tribunali e meno con le vendette. Con lo sviluppo dell'agricoltura e con il graduale passaggio dall'allevamento del bestiame all'agricoltura e dall'allevamento del bestiame in comune a quello individuale, come pure l'estinzione delle carovane commerciali dei

settant'anni e poi cominciando a mancare l'onore, l'orgoglio e la fede nei briganti, tutto assieme porterà alla diminuzione del brigantaggio, come d'una forma primitiva di resistenza nel periodo di passaggio dai rapporti feudali a quelli capitalistici nonché la penetrazione della civilizzazione moderna.

Un'altra forma di resistenza oppongono i coloni ed i contadini ai proprietari terrieri delle città, che si può seguire ancora dal medioevo, attraverso le agitazioni, i disordini e le sommosse specialmente alla fine del diciottesimo e il principio del diciannovesimo secolo. Il villaggio dalmato come in generale tutta la Dalmazia sono in quel periodo la zona più inquieta di tutto il territorio croato. Tutte queste sommosse avevano un carattere sociale e politico. Nei primi decenni dell'amministrazione austriaca la lotta si conduce su due fronti: i proprietari terrieri con la borghesia cercano di conservare i già esistenti rapporti terrieri, mentre i coloni ed i contadini cercano il loro cambiamento. Per conservare la supremazia economica e politica i proprietari terrieri e la borghesia si trovano sulla linea di collaborazione con il regime austriaco e questi in loro l'appoggio e la forza. In questa antitesi ed intolleranza tra la città e il villaggio si trovano i motivi della resistenza del 1848/49 a Boka Kotorska, a Konavli, Mljet, Neretva, Blato, nei dintorni di Šibenik, Ugljen, Olib e Pag. I disordini a Grblj delle Boche di Cattaro si mutano in un'insurrezione a carattere rivoluzionario. Tutte queste resistenze sono spontanee, sconnesse, disorganizzate e non tanto forti in modo che possono facilmente venir soppresse. La maggior parte di esse hanno carattere di classe e antifeudale e l'insurrezione di Grbalj pure un carattere antiaustriaco.

Le richieste per risolvere i rapporti terrieri continuano pure nei successivi decenni durante la vita costituzionale. Le autorità austriache tentano di regolare tali rapporti con leggi incomplete, ma negli anni sessanta ci sono pochi ricuperi. I partiti borghesi non si occupano ad abolire i coloni ed il conatadinggio, per motivi di classe, dato che nelle loro file ci sono i proprietari terrieri. Dato che i coloni e i contadini nella loro dipendenza economica e politica sono contadini, servono agli interessi della cittadinanza che con loro manipola fino al movimento contadino alla vigilia della prima guerra mondiale. Solamente i rappresentanti del partito serbo e del partito del diritto si occupano per ricuperare i contadine e il problema dei contadini lo considerano un problema sociale. Gli altri partiti si oppongono a ciò, perché con il ricupero si aprirebbe il problema sociale. Nell'insieme i partiti borghesi non hanno intrapreso nulla di concreto perché venga cambiato il problema sociale nei villaggi. Quello che non hanno fatto i partiti borghesi si sperava lo facessero i socialisti. Invece, nemmeno loro sono andati oltre all'appoggio agli agricoltori. Così le idee socialiste hanno sfiorato molti contadini — lavoratori impiegati nei cantieri pubblici, nei bacini di Šibenik e Split, nelle miniere di Siverić e Velušić, nella lavorazione delle vie ferroviarie, quindi i lavoratori del porto provenienti dai villaggi, i contadini di Split e pochi contadini nella rimanente Dalmazia. Tali idee giungono dai socialisti delle città i quali sono rivolti più ai lavoratori qualificati che non a quelli fisici ed dell'industria i quali

alla vigilia della prima guerra mondiale arrivano sempre di più dal villaggio. L' idea poco chiara del socialismo si riveva in varie manifestazioni, nelle celebrazioni del primo maggio, nelle società di carattere socialista, con feste e scioperi. Pochi gli aderenti al socialismo, c'erano più di tutto nel bacino industriale di Split dove i rapporti di classe erano più tesi e la coscienza sociale più sviluppata.

Al ravvedimento dei contadini si arriva prima di tutto a Split e ai dintorni e questo sotto l'influsso del partito democratico croato e dell'Unione contadina capeggiata da Josip Smodlaka e compagni. Il taglio era rivolto verso il proprietario terriero così detto »mrtva ruka« (mano morta) che non voleva ridurre i tributi, di più essendo i contratti divenuti vecchi. Il movimento dei contadini di Split si allargava verso il sud e verso il settentrione della Dalmazia allo stesso modo del partito. La resistenza raggiunge il suo apice con lo sciopero degli agricoltori, appoggiato dai socialisti, primo di tal genere in Dalmazia.

Sebbene il saper leggere e scrivere si manifesta in Dalmazia già nel diciassettesimo e diciottesimo secolo, le prime due classi elementari superiori maschili nei villaggi si aprono nella prima metà del diciannovesimo secolo. Esse si aprono per lo più nei centuri delle parrocchie, ma poi si chiudono per mancanza di adeguati locali, di libri e di maestri. I primi meastri erano i parroci di campagna. Dopo la legge sull'obbligo di frequentare le scuole dagli, alunni, sul passaggio dell'ispettorato delle autorità eclesiastiche a quelle laiche e dopo la vittoria dei nazionalisti alle elezioni per la Dieta dalmata, si arriva all'aumento delle scuole promiscue nei villaggi, specialmente nei comuni in mano dei nazionalisti e questo con lingua d'insegnamento croata. Con l'apertura della scuola magistrale maschile in Arbanasi e di quella femminile a Ragusa sempre più i maestri laici sostituiscono i parroci che rimangono solo come insegnanti di religione. Nelle scuole le lezioni si tengono in lingua croata. In esse si acquistano le nozioni basilari dello scrivere, del leggere, del conteggiare, di grammatica e di religione. Dalla fine del secolo alla fine della prima guerra mondiale sorgono sempre più le scuole fuori dei centri parrocchiali e questo più sul litorale e sulle isole che non nel retroterra dalmata e nelle regioni montane del litorale, più nella Dalmazia meridionale e centrale che non in quella settentrionale.

Dal movimento risorgimentale pure la cultura acquista un carattere democratico. Accanto alle città pure nei villagi sorgono i primi circoli, le sale di lettura e le biblioteche, specialmente dopo che venne emanata la legge sulle società. Mentre i circoli di lettura in città erano »popolari«, »slave«, quelle nei villaggi, generalmente erano col nome croato in armonia con lo sviluppo dell'ideologia nazionale croata e col processo d'integrazione della nazione croata. Riguardo l'orientamento politico erano nazionali e del partito croato del diritto. Oltre alle scuole, le società e i circoli di lettura erano luoghi ove si leggevano giornali e libri, si davano delle rappresentazioni, si incontravano uomini progressisti; erano in generale centri di lavoro culturale, sociale e politico. Attraverso il loro lavoro si nota il progresso culturale e sociale nei villaggi, lì si sostiene la lotta per i rap-

porti democratici. È lì che nascono le idee progressiste e quindi hanno attraversato la difficile via dal movimento nazionale a quello sociale.

Il villaggio dalmato attrae l'attenzione dei viaggiatori stranieri, specialmente dalla metà degli anni trenta del diciannovesimo secolo, quando venne aperta una linea marittima tra Trieste e la costa orientale adriatica. Gli stranieri in generale venivano a contatto con i contadini e con il villaggio in tre maniere: osservando iil paesaggio dal piroscafo, con gli incontri nelle piazze cittadine e sui mercati e poi viaggiando nell'interno del paesa, che però non era sempre tanto sicuro. Le loro memorie, in ogni caso, bisogna leggerle con riserbo, specialmente quando scrivono del passato. Sebbene ci siano delle esagerazioni pure molti dati hanno un certo valore quando descrivono il modo di vita e di lavoro nei villaggi, i loro usi e costumi, perché sono stati scritti in modo originale come li hanno visti.

Accanto agli stranieri pure alcuni scrittori locali sono presi dalla realtà sociale, fedelmente descritta nelle loro opere letterarie. Alcuni particolari della vita dei contadini nel retroterra dalmato, in particolare nei dintorni di Knin, Drniš, nel retroterra di Šibenik e Trogir, nella regione della Cetina, Konavlje, Pastrović, sull'isola di Hvar testimoniano in modo evidente la realtà storica e la vita patriarcale intaccata dai nuovi processi. Dappertutto si scorge uno stretto legame dell'uomo alla terra dalla quale difficilmente si separa sia che per debiti è costretto a cederla all'usuraio o abbandonarla per recarsi in America in carca di fortuna.

Il contadino tradizionalmente abbandonato, povero, incivile e trascurato dalle autorità, pure nel diciannovesimo secolo vive in condizioni antigieniche, nell'ignoranza e nella superstizione, più di tutto abbandonato a sé stesso. Sabbene esistessero medici comunali e distrettuali e nelle città più grandi pure un numero maggiore di medici, per mancanza di strade, mezzi di trasporto ed essendo care le cure, i medici raramente si recavano nei villaggi. I medici andavano nei villaggi a cavallo via terra e con le barche sulle isole e questo nei casi più gravi o quando erano più malati.

Si riscontrano parecchi casi di mortalità, specialmente tra i bambini e questo specialmente di malaria, per non parlare della peste e del colera, che vengono importate dalla Bosnia e dall'Ercegovina e anche via mare. Con l'apertura degli ospedali nella seconda metà del secolo, con l'aumentato numero dei medici, delle infermiere e dei medicinali, con lo sterminio delle zanzare e con la bonifica della paludi al principio del ventesimo secolo, nonché con la vacinazione della popolazione nei villaggi, lo stato di salute nei villaggi gradatamente migliora.

Quindi durante i centocinquant'anni circa dello sviluppo del villaggio dalmato si svolgono importanti processi e cambiamenti. Finalmente il colono e il contadino è uscito dai plurisecolari rapporti feudali riuscendo ad avere un proprio pezzo dimterra, principalmente, con il riscatto. L'eccedenza della produzione, che prima si versava dalle case rurali in

quelle cittadine, in seguito con lo scambio mercemoneta tra il villaggio e la città tale eccedenza si impiegava nella costruzione o riattamento di case per abitazione e di fattorie nonché per l'acquisto di terreni. In seguito allo sviluppo dell'indipendenza economica dei contadini liberi diminuisce la tensione sociale tra il villaggio e la città, specialmente lungo il litorale e sulle isole. Siccome l'eccedenza dei contadini non ha potuto trovare la propria esistenza sul piccolo podere nel villaggio e nemmeno nella città economicamente poco sviluppata, molti hanno dovuto abbandonare il proprio focolare ed emigrare nelle terre d'oltre oceano, specialmente negli Stati Uniti. Così avviene la stratificazione del villaggio e lo scioglimento delle vecchie collettività contadine e comunità famigliari. Contemporaneamente con la democratizzazione della vita politica e sociale, specialmente dal risorgimento popolare croato in poi il saper leggere e scrivere e la cultura non rimane più l'esclusivo privilegio della città bensì si allarga gradatamente al villaggio, in modo che, assieme al livello materiale aumenta pure nella popolazione rurale quello dell'istruzione e della cultura.

La politicizzazione dei cittadini ed il processo d'integrazione della coscienza nazionale croata e serba nelle città aveva la sua ripercussione pure nei villaggi in tal modo che si manifestò una coscienza politica, sociale e nazionale in una ristretta cerchia di ricchi e colti contadini. Tutto questo parla di un'uscita della collettività patriarcale contadina dalla plurisecolare stretta e arretratezza feudale e della sua entrata graduale nei nuovi rapporti economici e culturali con caratteri distintivi del capitalismo.

IZVORI I LITERATURA

1. IZVORI

a) Arhivska građa*

Historijski arhiv Zadar — Predsjednički spisi Namjesništva, Spisi Registrature Namjesništva, Razni spisi, Feudalna komora i pokrajinska komisija za alodizaciju fonda pri Namjesništvu za Dalmaciju, Dalmatinski Zemaljski odbor, Miscellanea, Okružno poglavarstvo Zadar, Kotarsko poglavarstvo Obrovac, Pag, Rab, Zadar, Pokrajinsko školsko vijeće, Kotarsko školsko vijeće, Štampe, Jugoslavenski konzulat u Zadru (Registar društava za Dalmaciju, sv. 1—2)

Sabirni centar Šibenik — Kotarsko poglavarstvo, Kotarska uprava za školstvo

Naučna biblioteka Zadar — Atti segreti, Oglasi

Nadbiskupski arhiv Zadar — Školski spisi

Biskupijski arhiv Šibenik — Školski spisi

Historijski arhiv Split — Trgovinsko-obrtnička komora, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, Arhiv obitelji Fanfogna-Garagnin, Kotarsko poglavarstvo Split, Općine Bol, Komiža, Vis

Arheološki muzej Split — Franjo Carrara

Biskupijski arhiv Hvar — Spisi o kolonima, livelima, mostima i pastirima

Historijski arhiv Dubrovnik — Okružno poglavarstvo Dubrovnik, Kotarsko poglavarstvo Dubrovnik, Mješovite preture Cavtat, Lastovo, Mljet, Slano; općine Dubrovnik, Cavtat, Janjina, Orebić, Rijeka Dubrovačka, Slano, Ston, Šipan, Trpanj, Porezni ured Dubrovnik

Biskupijski arhiv Dubrovnika — Župske škole

Arhiv Herceg-Novog Herceg-Novi — Arhiv opštine Herceg-Novi

Istorijski arhiv Kotor — Okružno poglavarstvo; Opštine Kotor, Dobrota, Perast, Prčanj, Tivat

Biskupijski arhiv Kotor — Školski spisi

* Arhivskih podataka o selu i seljacima toga doba moguće je naći i u drugim fondovima navedenih i drugih arhiva te privatnim arhivama, obiteljskim ostavštinama pohranjenim u arhivima, biblotekama i muzejima, arhivima župnih i parohijskih ureda, samostana i manastira. Pobliže o arhivskoj građi vidi: Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, SR Hrvatska, Beograd 1984, u redakciji mr. Josipa Kolanovića.

Arhiv Hrvatske Zagreb — Banska pisma, Rukopisna ostavština Stjepana Ivičevića

Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb — Fondovi Metel Ožegović, Mijat Sabljar, Josip J. Strossmayer, Franjo Rački, ban Josip Jelačić

Nacionalna i Sveučilišna biblioteka Zagreb — Fond obitelji Vojnović, Korespondencija Stjepana Ivičevića

Hrvatski školski muzej Zagreb

Historijski arhiv Varaždin — Fond obitelji Kukuljević

Haus-Hof und Stadtsarchiv Wien

Kriegsarchiv Wien

Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien — Presidial, Innernninisterium

Finanz und Hofkammerarchiv Wien

Biblioteca nazionale Marziana Venezia — Ostavština Giuseppe Prage

b) Novine, časopisi, kalendari

ZADAR: Il Regio Dalmata — Kraglski Dalmatin, Gezzetta di Zara, Dalmazia

Srbsko-dalmatinski magazin, Zora dalmatinska, La Dalmazia, La Dalmazia costituzionale, Glasnik dalmatinski, Osservatore dalmato, List zakonah i dilopisah vlade za Krunovinu Dalmaciju, L'Agronomo Raccoglitore, Težački poučatelj, Pravdonoša, La rivista dalmata, La voce dalmatica, Il Nazionale (Prilog k Narodnom listu), Narodni koledar, Il Dalmata, Avvisatore dalmato, Objavitelj dalmatinski, La Dalmazia catolica, Bolletino agrario della Dalmazia — Gospodarski list dalmatinski, Zemljak, Il Dalmatino Lunario cattolico greco ed izraelitico, Srpski list, Gospodarski poučnik, Smotra dalmatinska — La Rassegna dalmata, Srpski glas, Poljoznanac — L'Agronomo, Seljak, Poljedjelski vjesnik, L'Economista, Seoski kalendar za posjednike i težake, Hrvatska kruna, Dalmatinski Hrvat, Glasnik Matice dalmatinske, Dalmatinski težak, L'Economista, Gospodarstvo, Gospodarski vjesnik, Dalmatinski seljak, La Dalmazia agricola, Gospodarski i vinogradarski kalendar, Pučke novine, Poljodjelac, Poljodjelska poslovnica zemaljskog Gospodarskog vijeća Kraljevine Dalmacije

ŠIBENIK: Glas šibenskog kremenjaka — Kremenjak, Prva pučka sloboda, Glas malog puka, Naprednjak, Hrvatska riječ, Hrvatska misao

SPLIT: Annuario dalmatico, Narod, La difesa, Jedinstvo, Naše jedinstvo, Pučki glas, Pučki list, Sloboda, Puk, Težak — Dalmatinski težak, Zadrugar, Glas radnog naroda, Pučka sloboda

DUBROVNIK: Rimmembranze della settimana, L'avvenire, Crvena Hrvatska, Dubrovnik, Prava crvena Hrvatska

KOTOR: Boka

ZAGREB: Pozor, Obzor, Sidro

RIJEKA: Novi list

PULA: Naša sloga
BEOGRAD: Srbske novine
CETINJE: Grlica, Glas Crnogorca
TRST: Giornale del Lloyd austriaco, Giornale del Lloyd triestino, Socialista

c) Almanasi shematizmi, statistike i komorski i drugi izvještaji

Almanacco provinciale della Dalmazia, Zadar.
Tafeln zur Statistik der Öesterreichischen Monarchie für das Jahre 1829—1844 Wien.
Schematismo provinciale della Dalmazia, Zadar.
Manuale provinciale della Dalmazia, Zadar.
Statistiche übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zahlüng vom 31. oktober 1857, Wien 1858.
Popolazione e bestiame della Dalmazia secondo la numerazione del 31. ottobre 1857, Beč 1859.
Vojnović K., Cenni sul rendiconto della Camera di commercio e industria del circolo di Spalato per il triennio del 1854. al 1856, Annuario dalmatico, I, Spalato 1859.
Serragli L., Statistica della popolazione della Dalmazia, Edita della Giunta provinciale, Divis. IV, fasc. I, Popolazione, Zadar 1862.
Vojnović K., Cenni statistico-economici sul Circolo di Spalato con speciale riguardo al quadriennio 1857—1860, Split 1864.
Vojnović, K., Le condizioni economici del Circolo di Spalato negli anni 1861—1863, Split 1865.
Statistiches Jahrbuch der Öesterreichisch — Ungarischen Monarchie für das Jahr 1867, Wien 1869.
Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien nach der Zählung vom 31. X 1869, Wien 1871.
Maschek L., Repertorio della località del regno di Dalmazia, Zara 1872.
Maschek L., Manuale del regno di Dalmazia, Zara 1871—1877.
Parere della Camera di commercio e industria di Ragusa e Cattaro sul rapporto del Sign. Stockhammer intorno alle condizioni economiche della Dalmazia, Zara 1878.
Statistika općina Kraljevine Dalmacije, Zadar 1882.
Ergebnisse der nach dem Stande vom 31. dezembre 1880. in Dalmatien ausgeführten Zahlung der Bevölkerung und der havslischen nutzthiere, Wien 1882.
Statistika pučanstva u Dalmaciji, Zadar 1885.
Maschek L., Geografisch — statistiches Repertorium, Zara 1888.
Godišnje izvješće o poljodjelskom zavodu u Gružu, Dubrovnik 1887—88.

Berufstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. XII 1890. — 13 Heft. Dalmatien, Wien 1894.
Statistički izvještaj o gospodarstvenim prilikama u okružju Trgovačko-obrtničke komore u Spljetu u godinama 1890—1893, Zagreb 1895.
Öesterreichische Statistik Bd. LIII/2, Wien 1903.
Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volksöhlung vom 31. XII 1900 — 12 Heft. Bukovina und Dalmatien, Wien 1904.
Gemeindelexikon von Dalmatien. Bearbeitet auf grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, Wien 1908.
Statistiches Jahrbuch des k. k. Ackerban-Ministerium für 1890, 1900 1907 — Erstes Heft, Wien 1891, 1901, 1908.
Ergebnisse der Landwirtschaftlichen Betriebszälung vom 3 juni 1902 — LXXXIII Band 3 Heft., Wien 1908.
Ivanišević F., Statistika 1910, Split 1910.
Makale M., Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji, Beč 1912.
Oesterreicische Statistik, Wien 1912.
Berufsstatistik nauch den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. XII 1910. — 6 Heft. Küstenland und Dalmatien, Wien 1915.

d) Saborski i drugi izvještaji

Relazioni della I.a sessione della Dieta provinciale dalmata aperta 8e chiusa 24 aprile 1861, Zadar b.g.
Brzopisna izvješća zasjedanja pokrajinskog sabora dalmatinskoga, Zadar 1862—1912.
Stockhammer L., Relazione sulle condizioni economiche della Dalmazia di ... esegnita per incarico del... di commercio di ministero del commercio. Tradotta per cura della camera di Zara, Zara 1878.
Relazione della presenza della Cammera di commercio e d'industria di Zara, Zara 1884.
Izvještaj o stanju pučkih učionica, učiteljišta i srednjih škola u Dalmaciji za školsku godinu 1894—1914.
Izvještaj o pokušaju za liječenje malarije izveden u Ninu godine 1903.
Poslovni izvještaj za 1905. i 1906. Društvo za unapređenje ekonomskih prilika u Dalmaciji, Beč 1907.
Zaključni račun Zemaljskog veresijskog zavoda Kraljevine Dalmacije u Zadru, Zadar 1911—14.
Izvješće o djelatnosti Zemaljskog gospodarskog vijeća Kraljevine Dalmacije za godinu 1912, Zadar 1913.

e) Izvorna tiskana građa

Andrović I., Hrvatska zemlja, Opis hrvatskih pokrajina u političkom, statističkom, kulturnom i povijesničkom obziru, 1, Sušak 1892.
Andrović I., Po Ravnim Kotarima i kršnoj Bukovici, Zadar 1909.

Antunović R., Vinska medljika (peronospora viticola), Zadar 1887.
Antunović R., Naputci za ličenje vinske medljike, Split 1888.
Antunović R., O pravljenju vina..., Zadar 1892.
Ardalić V., Bukovica, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, V, Zagreb 1900.
Artman F., Uljarstvo u Dalmaciji, Split 1907.
Artman F., Uputi za osnivanje i vođenje zadruga za proizvodnju ulja, Zadar 1910.
Balle I., Čemu se naš poljodjelac može nadati od C.K. Kemičko gospodarstvo postaje u Spljetu, Spljet 1890.
Bajamonti G., Sull'agricoltura in Dalmazia, Venezia 1791.
Bervaldi I. J., Duh seoskih zajmovnih blagajna prema načelima Rajfajsena, Zadar, 1903.
Biankini P. L., Buhač, Zadar 1881.
Biankini P. L., O upotrebi dropa i drugih vinskih zaostataka, Zadar 1883.
Biankini P. L., Duhan (Nicotiana) ili Naputak kako se gaji i priređuje, Zadar 1884.
Biankini P. L., Mane i bolesti vina i kako se lieče, Zadar 1884.
Borelli F., Discorsi sull'economia rurale in Dalmazia, Zadar 1850.
Bulić S., Vinarski vodič, Zadar 1900.
Dandolo V., Varhu radgne od kumpira a i varhu nacina za s gnimi sluxitise, Zadar 1807.
Dandolo V., Kratki nauk ćudoredni vrhu duznosti čovjeljih za seljane, Zadar 1807.
Dandolo V., Uprav apoliczie texasche, Zadar 1808.
Dudan M., Vinogradarske bilješke, Zadar 1890.
Dudan M., Ribarstvo, Zadar 1891.
Dudan M., Vinarstvo, Zadar 1891.
Dudan M., Gnojenje i umjetna gnojiva ili kemijska gnojiva, Zadar 1893.
Dudan M., Naputak o gojenju nove odlike kukuruza zvane szekler mais, Zadar 1893.
Fortis A., Viaggio in Dalmazia, Sarajevo 1974.
Frković C. F., Nauk za tezake od Dalmaezje, Mleci 1975.
Gagliardo G. B., Nauk od poljskoga texanja, Zadar 1829.
Garagnin G. L., Reflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia, Zara 1806.
Germar E. F., Reise nach Dalmatien und in das Geleiet von Ragusa, Leipzig-Altenberg 1817.
Gianuzzi D., Nauk poglskoga texagna, Mleci 1792.
Grisogono P. N., Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia, Firenze 1775.

Grisogono P. N., Notizie per servire alla storia della Dalmazia, Treviso 1780.
Grubišić A., Agrarne operacije kao sredstvo za podignuće ekonomičnih okolnosti Dalmacije, Pula 1911.
Guttenberg E., I boschi ed i fondi comunali in Dalmazia, Zara 1870.
Guttenberg E., Gajenje šumah s' navlastitim obzirom na Dalmaciju i Istru, Zadar 1872.
Habrland M., Staničenje i uporaba istog (Naputak za svilare), Zadar 1872.
Ibler J., Gospodarsko-šumarsko jubilarna izložba u Zagrebu g. 1891, Zagreb 1892.
Ivanišević F., O težačkoj veresiji po Reiffeisenovu sustavu, Split 1898.
Ivanišević, F., Seoske blagajne, Zadar 1898.
Ivanišević F., Polica, Narodni život i običaji južnih Slavena, JAZU, IX, sv. 1, Zagreb 1904.
Ivellio (degl') A., Saggio d'uno studio storico critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, Ragusa 1873.
Jakša I., Pismica od kolere g. 1836, Marjanska vila, Split 1910.
Jerinić M., Vladina akcija za podignuće Dalmacije prikazana u pravom svietlu, Zagreb 1909.
Juras I., Pregled gospodarstva i trgovine u Dalmaciji, Zadar 1910.
Kaer P., Makarska i primorje, Rijeka 1914.
Karadžić Stefanović V., Srbski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem rječima, Beč 1852.
Karaman S., Seoske blagajne, Zadar 1898.
Karaman D. S., Prva hrvatska akademija i Gospodarsko društvo u Spljetu, Split 1899.
Carpene A., Kako se pravi vino, Zadar 1883.
Kohl J., Reise nach Istrien Dalmatien und Montenegro, II, Drezden 1851.
Kovilje ili ljetopis Seljačkog Gospodarskog Društva Dalmacije, Zadar 1894.
Kukuljević I., Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije, Zagreb 1873.
Kulišić J., Šumarstvo i pastirstvo, Zadar 1885.
Lanza F., Saggio storico statistico medico presente del suo territorio, Bologna 1842.
Lazarević A., Razvitak pučkog školstva u Boki Kotorskoj, Kotor 1912.
Lorini P., Poljodjelske prilike kotara zadarskog i pučki učitelji, Zadar 1891.
Lorini P., Ribanje i ribarske sprave pri istočnim obalama Jadranskog mora, Beč 1903.
Lovrić I., Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice, Zagreb 1948.

Ljubić S., Narodni običaji kod vlahah u Dalmaciji. Zadar 1946.
Memorie storico statistiche di Francesco Cusani, I—II, Milano 1846—47.
Miličević A., Zajmovne blagajne po sustavu Reiffaisena, Split 1894.
Miličević A., Seoske zajmovne blagajnice, Zagreb 1895.
Mitrović B., La Dalmazia all' esposizione industriale-agricola Austroungarica dell'anno 1882.
Mitrović, A., Nekoliko pravnih običaja u sjevernoj Dalmaciji, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. IV, 2, br. 2, Beograd 1907.
Nakićenović S., Boka, Antropogeografska studija, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, knj. 20, Naselja srpskih zemalja, 9, Beograd 1913.
Naputak za gojitelje duhana u Dalmaciji, Zadar 1890.
Novak I. K., Rukovodnik o gospodarstvu za Pučke Učitelje i Prijatelje Poljodjelstva, Zadar 1884.
Obuljen M., Zadrugarstvo, Split 1913.
Pappafava V, O kmetstvu s osobitim obzirom na Dalmaciju i o kmetskih težačkih odnošajah na području bivše Dubrovačke Republike, Zagreb 1886.
Paton A. A., Higlands and Islands of the Adriatic., II, London 1849.
Pavišić Z. C., Poviestna uspomena o kugi u Makarskoj godine 1815, Beč 1851.
Pavličević O., Upute o gojenju svilene bube, Zadar 1912.
Pavlinović M., Kotari i župnikovanje, Zadar 1867.
Pavlinović M., Zadružno stanje u Dalmaciji, Pučki spisi, Zadar 1875.
Pellegrini Danieli C., Sulla colonia dalmata, Zara 1896.
Petranović B., O kmetstvu po srpskom običajnom pravu po ustanovama Dušanova Zakonika i po statutima dalmatinskih gradova, Rad, JAZU, 30, Zagreb 1875.
Pjerotić S., Povrtlarstvo, Zadar 1891.
Pjerotić S., Blagostanje Dalmacije i dalmatinski pučki učitelji, Zadar 1892.
Poljotežačko društvo Zadar, Zadar 1885.
Sabljar V., Miestopisni riečnik Kraljevinah, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1866.
Službeni naputak za putujuće učitelje poljodjelstva u Dalmaciji, Zadar 1898.
Spomenica težaka splitskih, Split 1909.
Stockhamer L., Relazione sulle condizioni economiche della Dalmazia, Zadar 1878.
Ströll A., Pučko školstvo u Dalmaciji, Zadar 1900.
Šimić N., Slike i crte iz seoskog života, Zadar 1887.
Schullern H., Das Kolonat in Görz und Gradisca in Istrien in Dalmatien und in Tirol, Wien 1908.
Tartalja M., Vinarski vodič kroz Dalmaciju, Split 1899.
Tomić N. J., Memorijal Frančeska Borellija o Dalmaciji u prvoj polovini XVIII stoljeća, Spomenik SKA, knj. XLVII, Beograd 1909.
Vežić N., Čitanka za težake, Zadar 1891.
Vinarski i vinogradarski almanah 1901.
Viscovich M., Dalmatinski zakon o zaštiti poljskih dobara, Zadar 1910.
Vodopić M., Marija Konavoka, Dubrovnik 1971.
Vrsalović M., Domaće gospodarstvo, Zadar 1898.
Vrsalović M., Maslinarstvo i uljarstvo za puk, Zadar 1901.
Vrsalović M., Zadruge, njihova sredstva, svrha i moć za puk, Zadar 1902.
Vrsalović M., Seoske blagajne za štednju i zajmove Zadruga uknjižena na neograničeno jamčenje po Reiffeisenovu sustavu, Zadar 1906.
Vuletić Vukasović V., Narodna kuća ili dom s pokućstvom u Dalmaciji u Hercegovini i Bosni, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, I, Zagreb 1896.
Vusio E. M., Mladi poljodjelac, Zadar 1880.
Vusio E. M., Viečiti Težački kolendar, Zadar 1889.
Vusio E. M., Poljodjelski katekizam, Zadar 1890.
Vusio E. M., Uzoran seljak, priručnik za učenike i mlade seljake, Zadar 1892.
Vusio E. M., Duhan, Zadar 1893.
Vusio E. M., Pravo podignuće Dalmacije po novom ekonomično financijskom sustavu, Beč 1904.
Zakoni i naredbe o privrednim i gospodarskim zadrugama, Zadar 1911.
Zlatović S., Franovci države Presvetoga Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji, Zagreb 1888.
Zotti I., Peronospora, Zadar 1896.
Zotti I., Kratak naputak za gojenje ljekarice i vučice, Zadar 1896.
Zotti I., Najglavnija pravila kojih se treba držati pri gojenju svilenih buba, Zadar 1896.
Zotti I., Osnova djelovanja za promicanje gospodarstva u Dalmaciji Zadar 1897.
Zotti I., O razvitku poljodjelstva u Dalmaciji od 1848. do 1898, Beč 1901.

f) Zbirke izvora

Arhivska građa otoka Hvara, I, Hvar 1961.
Baras F., Iz memoara maršala Marmonta, Split 1977.
Berić D., Iz korespondencije kapetana Nika Dubokovića, Pedagoška akademija, Radovi, 5, Split 1963.
Beritić N., Iz korespondencije Miha Klaića, Arhivski vjesnik, III, Zagreb 1960.

Beritić N., Iz korespondencije Nika Velikog Pucića, Arhivski vjesnik, III, Zagreb 1960.

Golf L., Zbirka propisa o diobi obradjivih općinskih zemalja u Dalmaciji, Zadar 1903.

Jurić Š., Građa za bibliografiju Cetinske krajine do 1890, I, Zbornik Cetinske krajine, knj. 3, Sinj 1982.

Grgić I., Klaićeva pisma Rafi Arneriju, Zadarska revija, 4—5, Zadar 1961.

Hajdarhodžić H., Arneri R., Morović H., Nemec M., Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891—1914, Arhivski vjesnik, VI, Zagreb 1963.

Kečkemet D., Bibliografija Splita, I i II, Izdanje muzeja grada Splita, Split 1955—1956.

Korenić M., Naselja i stanovništvo SRH od 1957. do 1971, Zagreb 1979.

Lago V., Memorie sulla Dalmazia, vol. I, Venezia 1868.

Maštrović V., Zadarska oznanjenja, Jadertina croatica, Zavod za povijesne znanosti JAZU u Zadru, Djela, knj. 6, Zagreb 1979.

Morović H., Izvještaj poglavara E. Rehe o prilikama u splitskom okružju u godini 1822, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 8 i 9, Split 1974.

Nallini A., Raccolta di tutte le leggi e norme politico-amministrative con particolare riguardo al regno di Dalmazia, Volume I, Spalato 1874.

Obad S., Dalmacija revolucionarne 1848/49. godine, Odabrani izvori, Biblioteka dokumenti, sv. 11, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1987.

Palavršić A. Zelić B., Korespondencija Mihovila Pavlinovića, Izdanje Historijskog arhiva Split, Split 1962.

Plančić S., Inventar arhiva profesora Petra Nisitea, Centar za zaštitu kulturne baštine, Stari Grad 1886.

Pravilnik društva »Hrvatski Sastanak« u Selcih na Braču, Zadar 1888.

Pravilnik seljačkog gospodarskog društva Dalmacija u Zadru, Zadar 1894.

Pravilnik društva »Hrvatska sloga« u Gradcu, Zadar 1905.

Prevodi ilirskih zakonah i naredbah krieposnih za Dalmaciju obnarodovanih sredstvom Lista državnih zakonah 1861—1869.

Prima esposizione di Dalmazia, Croazia e Slavonia in Zagabria, Zagreb 1864.

Program Zemaljskog poljodjelskog zavoda u Gružu 1894.

Stulli B., Građa o gospodarstvu Dalmacije u prvoj polovini XIX stoljeća, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 10, Split 1980.

Stulli B., Građa o stanju u Dalmaciji 1818. god., Zbornik Zavoda za povijesne znanosti ICJAZU u Zagrebu, vol. 13, Zagreb 1983.

Zaključci prihvaćeni na konferencijama dalmatinskih gospodarskih stručnjaka obdržanih kod C. K. dalm. Namjesništva u Zadru od 12. do 17. prosinca 1910.

Zelić-Bučan B., Privredne prilike u splitskom okružju pedesetih godina XIX stoljeća, Arhivski vjesnik, XIX—XX- Zagreb 1976—1977.

2. LITERATURA**

Antičević I., Zadrugarstvo Dalmacije, Spomen knjiga Društva inžinjera i tehničara, Sekcija Split, Split 1923.

Antoljak S., Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj, Zagreb 1956.

Basioli J., Ribarstvo na Jadranu, Zagreb 1984.

Bebić J., Župa Opuzen, Opuzen 1983.

Bebić J., Brela, Split 1983.

Berić D., Prve novinske vijesti o zdravstvenim prilikama u Dalmaciji, Liječnički vjesnik, 9—10, Zagreb 1949.

Berić D., Novi doprinos o Dositeju Obradoviću u Dalmaciji, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, knj. XII, Split 1950.

Berić D., Školstvo Šibenika i njegove okolice u prošlosti (1412—1921), Split 1964.

Bezina P., Pučko školstvo i franovci provincije Presvetog Otkupitelja (1735—1941), Split 1987.

Bjelovučić N. Z., Povijest Poluotoka Rata (Pelješca) sa dijelom povijesti Zahumlja (Hercegovine) i Dubrovačke Republike, Split 1921.

Buršam C., Prilog povijesti borbe za hrvatski nastavni jezik u dalmatinskim školama za austrijske vladavine, Mogućnosti, 7, 1955.

Carić J., Krvna osveta u Boki Kotorskoj, Split 1918.

Carić J., S naših ostrva, Split 1921.

Ćipiko I., Pauci, Srpska književna zadruga, Beograd 1966.

Čičin-Šain Ć., Po sjevernoj Dalmaciji, Split 1937.

Čolak N., Spisi Andrije Borellija o uređenju Dalmacije krajem XVIII stoljeća, Mogućnosti, 5, Split 1957.

Čolak N., Iz života iseljenika Makarske i njenog Primorja na srednjedalmatinskom otočju u XVII i XVIII st., Prilozi povijesti otoka Hvara, I, Split 1959.

Čolak N., Borba novih stanovnika na srednje dalmatinskom otočju u XVII i XVIII stoljeću za očuvanje stečenih privilegija, Prilozi povijesti otoka Hvara, II, Hvar 1962.

Dobrić J., Socijalna struktura Dalmacije, Privreda i radnici Dalmacije, Split 1929.

** Ovdje se nalazi izbor iz literature koja se uzgredno ili izravno odnosi na dalmatinsko selo, a izostavljeni su članci iz onodobne i kasnije periodike koje bi drugom prilikom bilo korisno objelodaniti.

Domijan M., Pučko graditeljstvo zadarskih otoka, fiksiranje stanja i prijedlozi za revitalizaciju, Komunikacije, 78, Beograd 1978.

Duboković N., Stvaranje i razvoj jednog Zemljišnog posjeda na Hvaru, Anali, Historijskog instituta JAZU, IV—V, Dubrovnik 1956.

Duboković N., O gradnji cesta u Dalmaciji u doba Francuza, Prilozi povijesti otoka Hvara, IV, Hvar 1974.

Erceg I., Stanovništvo Dalmacije na prijelazu 18. u 19. st., Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, II, Zagreb 1975.

Fisković C., Čitaonice, kulturna društva na Pelješcu u XIX i početkom XX stoljeća, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 9, Split 1977.

Fisković J., Kulturno umjetnička prošlost Pelješkog kanala, Split 1972.

Foretić D., Život i rad Zavoda za učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi u zborniku radova Učiteljske škole Zadar 1866—1956, Zadar 1956.

Foretić D., Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji, »Dubrovnik«, 4, Dubrovnik 1964.

Foretić D., O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovini XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, zbornik, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Matica hrvatska, Zagreb 1969.

Foretić D., Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, zbornik, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Matica Hrvatska, Zagreb 1969.

Foretić D., Borba za ponarodjivanje općina u Dalmaciji (1865—1900), zbornik, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Matica hrvatska, Zagreb 1969.

Foretić D., Otoci zadarskog arhipelaga u vremenu od 1860. do 1940, zbornik, Zadarsko otočje, Zadar 1974.

Foretić V., Nekoliko napomena o stanovništvu i naseljima otoka Korčule, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 45, JAZU, Zagreb 1971.

Foretić V., Povijest Dubrovnika do 1808, II, Zagreb 1980.

Friganović M., Polja Gornje Krke, Radovi Geografskog instituta, Zagreb.

Friganović M., Stanovništvo šibenskog primorja, Geografski glasnik, XXIV, 24, Zagreb 1962.

Ganza Aras T., Pokušaji kapitalističke preobrazbe sela i zadružni pokret u austrijskoj Dalmaciji od razdoblja liberalizma do 1918. godine, Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, 9. Zagreb 1986.

Ganza Aras T., Život na Rabu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, Rabski zbornik, Zagreb 1987.

Grgić I., O ligama i posobama, Zadarska revija god. 1954.

Grmek M., Opći pogled na zdravstvene prilike u Dalmaciji za vrijeme francuske vladavine, napose u prvoj godini nove uprave (1806), Starine JAZU, 50, Zagreb 1960.

Jutronić A., Prilog upoznavanju stočarstva na Braču, Geografski glasnik, 11—12, Zagreb.

Jutronić A., Naselja na otoku Braču, Brački zbornik, 4, Zagreb 1960.

Kalogjera A., Stanovništvo i gospodarstvo otoka Prvića, Geografski glasnik, XXI, Zagreb 1959.

Kalogjera A., Otok Korčula, Prilog poznavanja socijalno-geografskih obilježja, Radovi Geografskog instituta, sv. 8, Zagreb 1969.

Kalogjera A., Gospodarstvo otoka Korčule u 17. i 18. st. Radovi Pedagoške akademije, sv. 2, Split 1977.

Kapitanović V., Nemiri u srednjoj Dalmaciji 1806—1809, Kačić, Split 1974.

Karaman I., Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom, Mogućnosti, 6, Split 1965.

Katić L., Gospodarsko stanje Splita i okolice po desetini u prvoj polovici XIX stoljeća, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, sv. VI—VII, Dubrovnik 1957—1959.

Hribar A., Kolonat ili težaščina, Zagreb 1923.

Ivančević V., Prilog poznavanju gospodarskih prilika otoka Korčule od 1797—1919, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. II, Zagreb 1975.

Jakšić Z., Dositej u Dalmaciji, Zadarska revija, 6 Zadar 1961.

Jelaska M., Osnovni problemi vinogradarske proizvodnje, Zbornik inžinjera i tehničara, Split 1958.

Jelić R., Pučka medicina u zadarskoj okolici, Liječnički vjesnik, 9—10, Zagreb 1957.

Jelić R., Zdravstvo u Zadru i njegovu području, Zadar 1978.

Kasandrić I., Gratia — poseban oblik agrarno-proizvodnog odnosa Hvarske komune do XIX stoljeća, Mogućnosti, 3, Split 1967.

Kovačević R., 100-godišnjica zadruge u Filipjakovu, Zagreb 1979.

Kupek J., Gospodarske i kulturne prilike u Dalmaciji krajem trećeg decenije XIX stoljeća, Radovi Instituta, JAZU, sv. 20, Zadar 1973.

Lapanda S., Razvojni put poljoprivrede šumarstva i stočarstva u Napoleonovoj Dalmaciji, Pogledi, 3, Split 1980.

Ležaić I., Prošlost i sadašnjost osnovne nastave u Dalmaciji, Split 1922.

Ležaić M., Sjeverna Dalmacija nekad i sad, Beograd 1939.

Luzzatto F., Scrittori Dalmati di politica agraria nel secolo XVIII, Archivio storico per la Dalmazia, fasc. 30, Roma 1928.

Luzzatto F., Le academie di agricultura in Dalmazia nel secolo XVIII, Archivio storico per la Dalmazia, fasc. 26, Roma 1928.

Luzzatto F., La politica agraria del proveditore generale Vincenzo Dandolo nel Governo della Dalmazia, Archivo storico per la Dalmazia, fasc. 51, Roma 1930.

Macan T., Seljačke knjižnice u Župi dubrovačkoj na početku XX stoljeća, Danica, Zagreb 1982.

Macan T., Težački odnosi u Neretvi od polovice XIX st. do dokinuća ovih odnosa 1974. g., Starine JAZU, knj. 53, Zagreb 1966.

Macan T., Iz povijesti Donjeg Poneretovlja, Metković 1972.

Matavulj S., Oškopac i Bila (Pripovijetke), Novi Sad, Beograd 1962.

Matavulj S., Pilipenda (Pripovijetke), Novi Sad, Beograd 1962.

Maštrović V., Pučke knjižice na zadarskom području prije 1918. g., Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 3—4, Zagreb 1960.

Meštrović I., Ludi Mile, Zagreb 1970.

Milutinović K., Nikola Tomaseo o Dalmaciji, Mogućnosti, 7, Split 1967.

Mihić Lj., Podgora, Podgora 1986.

Milović J., »Dnevnik o razvoju pregovora suda od kmetstva na paštrovskoj planini« od Eduarda Grija iz 1841. godine, Anali Historijskog instituta JAZU, IV—V, Dubrovnik 1956.

Mijušković S., Grbaljska buna 1848. i Njegoš, Stvaranje, 8—10, Titograd 1973.

Miljković D., Agrarno pitanje u Boki Kotorskoj — naselje Prčanj (1838—1941), Spomenik SAN, III, Nova revija, 5, Beograd 1953.

Mirković M., Seljaci u kapitalizmu, Zagreb 1952.

Mirković M., Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1968.

Nežić H., Ceste u Dalmaciji, Društvo inžinjera i tehničara, Sekcija Split, Split 1923.

Nežić E., Malarija u sjevernoj Dalmaciji, Magazin sjeverne Dalmacije, Split 1934.

Novak G., Gospodarske prilike u Dalmaciji od 1814—1918, Hrvatska enciklopedija, IV, Zagreb 1942.

Novak G., Prošlost Dalmacije, II, Zagreb 1944.

Novak G., Dalmacija na raskršću 1848. g. Rad, JAZU, Odjel za filozofijske, historijske, pravne, društvene, ekonomske nauke, knj. I, Zagreb 1948.

Novak G., Veleizdajnički proces u Dubrovniku godine 1861—1862, Anali Historijskog instituta, JAZC, Dubrovnik 1954.

Novak G., Prvi dalmatinski sabor i događaji s njim u vezi, Radovi Instituta JAZC 3, Zadar 1957.

Novak G., Dalmacija godine 1775/76. gledana očima jednog suvremenika, Starine, knj. 49, Zagreb 1959.

Novak G., Poljoprivreda na dalmatinskom primorju i otocima u XVIII st., Starine, knj. 51, Zagreb 1962.

Novak G., Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovici XVIII st., JAZU, Starine, sv. 50, Zagreb 1960.

Novak G., Vis, Zagreb 1961.

Obad S., Agrarni odnosi na području bivše Dubrovačke Republike (1814—1850), Radovi Filozofskog fakulteta, sv. 6, Zadar 1969.

Obad S., Prvi pokušaji sjedinjenja Konavala s ostalim hrvatskim krajevima, Anali Historijskog instituta, JAZU, Dubrovnik 1970.

Obad S., Odjek Bokeljskog ustanka u dubrovačkom kraju, Zbornik radova s naučnog skupa o ustanku u Boki Kotorskoj 1869, Kotor-Budva 1970.

Obad S., Politika Narodne i Autonomaške stranke prema agrarnom pitanju u Dalmaciji (1860—1870), zbornik, Dalmacija 1970, Zadar 1972.

Obad S., Josip Smodlaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoči prvog svjetskog rata, Časopis za suvremenu povijest, 1, Zagreb 1974.

Obad S., Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814—1859. g., Šibenik Spomen zbornik o 900 obljetnici Muzeja Šibenika, Šibenik 1976.

Obad S., Gospodarske prilike u Šibeniku i okollici sredinom 19. st., Acta historico-oeconimica Jugoslaviae, 3, Zagreb 1976.

Obad S., Uzroci iseljavanja iz Dalmacije u 19. st., Radovi, sv. 16, Filozofski fakultet, Zadar 1977.

Obad S., Selječko pitanje u Dalmaciji revolucionarne 1848/49. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, sv. 22, (Fiskovićev zbornik, sv. 2), Split 1980.

Obad S., Dalmacija na evropskim izložbama sredinom 19. st., Radovi, sv. 9, Filozofski fakultet, Zadar 1982.

Obad S., Splitski težaci u narodnom preporodu, Mogućnosti, 11—12, Split 1982.

Obad S., Konavle od pada Dubrovačke Republike do kraja prvog svjetskog rata, Konavoski zbornik, I, Dubrovnik 1982.

Obad S., Konavljani u stranom svijetu, Dubrovački horizonti, 23, Zagreb 1983.

Obad S., Pokušaj unapređenja Dalmacije za neoapsolutizma (1852—1860), Radovi, sv. 10, Filozofski fakultet, Zadar 1984.

Obad S., Razvoj hrvatskoga narodnog preporoda na otoku Rabu, Rabski zbornik, Zagreb 1987.

Obad S., Ston poslije pada Republike (1808—1918) Zbornik radova, Ston 1987.

Obad S., Neke karakteristike stanja i kretanja na dalmatinskom selu od sredine 18. st. do prvoga svjetskog rata, Radovi, 13, Razdio povijesnih znanosti, Filozofski fakultet, Zadar 1987.

Omašić V., Prilog poznavanju težačkog pokreta u Dalmaciji, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, sv. VII, Historijski arhiv, Split 1969.

Omašić V., Osnivanje Agrarne akademije u Kaštel-Lukšiću 1788. i početak njenog djelovanja, Mogućnosti, 2, Split 1970.

Omašić V., Pobuna u Kaštel-Lukšiću 1897. protiv feudalnih povlastica obitelji Michieli-Vitturi, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, II, Split 1970.

Omašić V., Povijest Kaštela od početka do kraja 18. st., Logos, Split 1986.

Ožanić S., Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Split 1955.

Perić I., Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860—1918, Zagreb 1974.

Perić I., Dalmatinski sabor 1861—1912. (1918) g., Radovi Instituta JAZU, Posebna izdanja, Zadar 1978.

Perić I., »Vinska klauzula« u pretposljednjem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, Rad, JAZU, sv. 375, Zagreb 1978.

Perić I., Dubrovačka periodika 1848—1918, Zavod za povijesne znanosti Izdavačkog centra JAZU u Dubrovniku, Posebna izdanja, Monografije, knj. 6, Dubrovnik 1980.

Perić I., Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. g., Anali, sv. 7, Posebna izdanja, Dubrovnik 1983.

Perić I., Dva priloga novijoj gospodarskoj povijesti Dubrovnika i dubrovačkog kraja, »Dubrovnik«, 5—6, Dubrovnik 1984.

Peričić Š., Vranski feud i obitelj Borelli, Radovi Instituta JAZU, sv. 18, Zadar 1971.

Peričić Š., Odnos grad-selo u mletačkoj Dalmaciji druge polovine XVIII st., Jugoslavenski istorijski časopis, 1—2, Beograd 1974.

Peričić Š., Proizvodnja i izvoz srednjodalmatinskih otoka u 18. st., Radovi 9, Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb 1976.

Peričić Š., Prilog poznavanju pomorstva i ribarstva otoka Paga od 1800—1940, Pomorski zbornik, knj. 18, Rijeka 1980.

Peričić Š., Oskudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX st., Radovi Instituta JAZU, sv. 13, Zadar 1980.

Peričić Š., Dalmacija uoči pada Mletačke Republike, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Monografije, 10, Zagreb 1980.

Peričić Š., Svilarstvo Dalmacije u XIX st., Radovi Instituta za hrvatsku povijest, vol. 15, Zagreb 1982.

Peričić Š., Prvobitna proizvodnja dubrovačkog okružja, Anali, sv. XXI, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Dubrovnik 1983.

Peričić Š., Politika Austrije prema šumskom fondu Dalmacije od 1814. do 1848., Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, X, Zagreb 1983.

Peričić Š., Prilog poznavanju gospodarskih prilika na otoku Rabu u XIX st., Rabski zbornik, JAZU, Zagreb 1987.

Piplović S., Rad Luke Garanjina na uređenju agrikulture u Dalmaciji, Radovi Instituta JAZU, sv. 25, Zadar 1978.

Petrović R., Socijalno-ekonomske prilike u Dallmaciji u XIX st., Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, XVI, Sarajevo 1967.

Petrović R., Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo — — Zagreb 1982.

Privreda i radnici u Dalmaciji, Split 1929.

Problemi privrednog razvoja sjeverne i srednje Dalmacije i dijela zapadne Bosne, sv. I, Izdanje ekonomskog instituta Narodne Republike Hrvatske, Zagreb 1956.

Pivec-Stelle M., Spomenica o gospodarskom položaju Ilirske Dalmacije, Vjesnik državnog arhiva u Zagrebu, sv. II, Zagreb 1926.

Pivec-Stelle M., La vie économique des Provinces Illyriennes, Bostard, Paris 1930.

Pivec-Stelle M., Gospodarski položaj Ilirskih provinc. Napoleonove ilirske province 1809—1814, Ljubljana 1964.

Ravlić R., Makarska i njeno primorje, Split 1934.

Roller D., Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII—XV stoljeća, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 5, Zagreb 1955.

Skračić T., Čitaonica u Murteru, Radovi, sv. 6, Filozofski fakultet Zadar 1976.

Slade-Šilović M., Trogirska zagora u narodnom preporodu, Marulić, 3, Zagreb 1984.

Slade-Šilović M., Trogirska zagora u narodnom prepodoru, Mogućnosti, 9—10, Split 1987. Vidi zbornik radova Trogir u narodnom preporodu, Muzej grada Trogira, Trogir 1988.

Smoljan I., Neretva, Zagreb 1970.

Soldo J., Prilozi proučavanju agrarno-društvenih odnosa u gornjem primorju od XVI do polovice XIX st., Makarski zbornik, I, Makarska 1971.

Soldo J., Zemljoposjed porodice Lovrić iz Sinja u XVIII stoljeću, Radovi Instituta JAZU, sv. 19, Zadar 1972.

Soldo J., Uloga franjevaca provincije presvetog Otkupitelja u borbama za ponarođivanje općina u Dalmaciji, zbornik, Dalmacija 1870, Zadar 1972.

Soldo J., Agrarni odnosi na otoku Žirju (od XVII do XIX stoljeća), Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 16, JAZU, Zagreb 1973.

Stančić N., Odnos socijalnog porijekla i izbora svećeničkog odnosno svjetovnog zvanja kod učenika Franjevačke gimnazije u Sinju 1854— —1864. g. Historijski zbornik, XXIX—XXX, Zagreb 1976—77.

Stančić N., Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji, Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869. Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Monografije, 11, Zagreb 1980.

Starešina P., Kolonat na Silbi, Radovi, sv. 20, Institut JAZU, Zadar 1973.

Stipetić V., Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području Narodne Republike Hrvatske, Zagreb 1959.

Stoisavljević B., Kmetsko i polovično pravo na dubrovačkom području, Sociologija sela, VII, 26, Zagreb 1969.

Stoisavljević B., Histotrijski prikaz gospodarskih prilika u jednom dalmatinskom selu (Filipjakov), Sociologija sela, X, 35—36, Zagreb 1972.

Stošić K., Sela šibenskog kotara, Šibenik 1941.

Stulli B., Ekonomske prilike u Dalmaciji, »Dubrovnik«, 1—2, Dubrovnik 1962.

Stulli B., Kroz historiju sinjske krajine, Narodna umjetnost, 5—6, Zagreb 1969.

Suić M., Pag, Pag 1953.

Šetka M., Tučepska spomenica, Split 1968.

Šimunović D., Mrkodol (Pripovijetke), Zagreb 1980.

Šundrica B., O agrarnim odnosima na otoku Mljetu u vrijeme pada Dubrovačke Republike, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960.

Šundrica Z., Prilog kronologiji osnivanju osnovnih škola u Dalmaciji pod Austrijom, »Dubrovnik«, 1—2, Dubrovnik 1962.

Šundrica Z., O školskim prilikama na teritoriju Dubrovačke Republike u XVIII st., Anali Historijskog Instituta JAZU, sv. X—XI, Dubrovnik 1966.

Šupuk A., Anagraf župe šibenskog Varoša iz godine 1828, Arhivski vjesnik, XIV, Zagreb 1971.

Učiteljska škola Zadar 1866—1956, Zadar 1956.

Ujević A., Imotska krajina, Split 1954.

Urlić Š., Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do 1814, Zadar 1919.

Vrsalović D., Povijest otoka Brača, Omiš 1968.

Vučković M., Zadrugarstvo, Zagreb 1957.

Vučković M., 110. godina zadrugarstva Hrvatske, Zagreb 1974.

Vukosavljević S., Istorija seljačkog društva, II, Beograd 1965.

Zaninović M., Škole u Šibeniku i okolici do 1921. g., Zbornik za historiju školstva i prosvjete, sv. 11, Zagreb 1977.

Zaninović M., Nadzor škola u Dalmaciji do propasti Austro-Ugarske 1918, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 4, Zagreb 1968.

Zaninović M., Pokrajinske skupštine pučkih učitelja u Dalmaciji, Radovi Filozofskog fakulteta, Razdio društvenih znanosti, 7, 1976/77, Zadar 1977.

Zaninović M., Iz prošlosti školstva Dalmacije, Zagreb 1978.

Zaninović M., O školstvu u Zadru i njegovu kraju, Zadar 1979.

Zaninović M., Školstvo u Šibeniku i okolici, Zagreb 1984.

Zaninović M., O pokrajinskim školskim nadzornicima pučkih (narodnih) škola u Dalmaciji od 1918. godine, Radovi Filozofskog fakulteta, Razdio filozofije, sociologije i pedagogije, Zadar 1986.

Zaninović M., Školstvo na otoku Rabu do 1945. g., Rabski zbornik, Zagreb 1987.

Zbornik »Ivan Lovrić i njegovo doba«, Sinj 1979.

Zelić-Bučan B., Prilog građi za poznavanje društvenih i privrednih odnosa u srednjoj Dalmaciji u 18. i 19. st., Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 2, Split 1960.

Zelić-Bučan B., Ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji, zbornik, Dalmacija 1870, Zadar 1972.

Zelić-Bučan B., Privredne prilike u Splitskom okružju pedesetih godina 19. st., Arhivski vjesnik, 19—20, Zagreb 1976—77.

Zorić M., Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku, Rad, JAZU, knj. 357, Zagreb 1971.

Žanko V., Dalmatinsko vinogradarstvo, Zbornik društva inžinjera i tehničara, Split 1958.

Županović Š., Naše ribarstvo od propasti Mletačke Republike do 1941, Pomorski zbornik, knj. I, Zagreb 1962.

Županović Š., Ribarstvo šibenskog područja, Zagreb 1963.

KAZALO OSOBNIH IMENA*

A

Abelić, 24, 29, 104
Amanović, Todor, 54
Andrović, I., 203
Anić, A., 134
Antičević, I., 54, 209
Antoljak, Stjepan, 82, 83, 89, 209
Antunović, R., 204
Anželić, Drago, 83, 84
Ardalić, V., 81, 87, 165
Armani, Josip, 22
Arneri, R., 208
August, Fridrich, 153

B

Babić, Ivo, 57
Bajamonti, A., 94
Bajamonti Jerolim, 14
Bajamonti Julije, 14
Bakljina, Pilip, 147
Bakmac, Paško, 48, 50
Bakonja, Brne, 147
Bakotić, I., 95
Baliot, Marijan, 86
Balle, I., 204
Banovac J., 14
Baošići, 83
Baras, Frane, 169, 207
Baričević, J., 144
Barić, 110
Basioli J., 209
Bassegli-Gučetić, 29
Bazala, V., 18
Battara, 110
Bebić, J., 209
Belin, Toma, 100
Benja, 22, 24, 29
Berengo, M., 13
Berić, D., 107, 207, 209
Begović, F., 54
Belamarić, V., 54, 57
Bersa, J., 80, 107, 108
Berić, J., 54
Beritić, N., 93, 207, 208
Bervaldi, I. J., 62, 204
Bezina, P., 209
Bianchi, C. F., 168
Bijankini, P. L., 204
Bijanković, Nikola, 107
Bijelić, Pero, 132
Bira, 147
Binet, 97
Bijeladinović, 29
Bjelovučić, N. Z., 80, 209
Blasić, B., 86
Bogišić, V., 93
Bologna, 24

* Kazala osobnih i zemljopisnih imena sastavio je Josip Vrandečić mladi povjesničar — pripravnik na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zadru.

Bona, 104
Bonda, O., 25, 93
Borelli, 22, 29, 214
Borelli, A., 14
Borelli, F., 22, 51, 52, 204
Borelli Manfred, 56
Bortolazzi, A., 21, 23
Bosnić, Stjepan, 86
Bozdari, 25
Bržetić, D., 100
Budešin, 39
Bujović, Antun, 25
Bulat, F. G., 95
Bulić, S., 204
Bundić, 29
Buršam, C., 204
Buzović, S., 129

C

Carić, J., 209, 149, 150, 151
Carpene, A., 205
Carrara, 117, 200
Carrara F., 107
Cerineo, Antonio, 168
Crnica, 24
Cussani, F., 154
Cypriani Frković, Ivan, 14

Č

Čičin-Šain, C., 209
Čolak, N., 209
Čorkalo, Miljenko (Milan), 33
Čorkalo Rajner, 33
Čorić, Jelisava, 54
Čulić, P., 58
Čulić, T., 14

Ć

Ćipiko, I., 147, 148, 209

D

Dandolo, Vincenzo, 16, 17, 18, 43, 45, 108, 163, 173, 190, 191, 204
Danilo, Ivan, 46, 56
Despoz, M., 52, 112, 152, 156
Dioklecijan, 162
Dobrić, J., 209
Domijan, M., 210
Dorbić, J., 103
Dorčić, 23
Dominis, 23
Domijani, M., 38, 39
Dovka, Josip, 34
Drača, Dimitar, 81
Dračevac, I., 100
Dragičević Mihović, 14
Drinković, Mate, 17
Duboković, N., 207, 210
Duboković-Nadalini, 168
Dudan, M., 204
Dvornik, 105
Dvornik, Pere, 100

Đ

Đuranovići, 80

Dž

Džepina, Šime, 86

E

Erceg, I., 210

F

Fanfogna, 22, 23, 24, 29, 200
Filipi, B., 24, 94
Fisković, C., 132, 133, 210
Fisković, I., 132, 210

Fondra, 23, 24
Fontana, 24
Foretić, D., 96, 99, 100, 101, 129, 134, 210
Foretić, P., 28, 34, 36
Foretić, V., 20
Fortis, A., 16, 166, 204, 205
Franelanza, 34
Frari, 23
Frari, A., 167
Friganović, M., 210
Frković, C. F., 204

G

Gabiani, A., 22
Gabiani, I., 22
Gabrić, J., 103
Gagliardo, G. B., 204
Ganza-Aras Tereza, 210
Garagnin, G. L., 14, 16, 17, 204, 214
Gardum, Urban, 154
Garkov, 39
Gegić, 86
Germar, G. F. 162, 204
Gethaldi, Gondola, 25, 50
Gianuzzi, D., 204
Glavić, Melko, 134
Glavina, F., 100
Glavinić, 131
Glišić, Mario, 104
Gmeršić, A., 167
Goes, P., 16
Golf, J., 208
Grabovac, Julije, 129
Grgić, I., 208, 210
Grisogono, P. N., 204, 205
Grmek, M. D., 162, 163, 211,
Guttenberg, G., 205

H

Habrland, M., 205
Hajdarhodžić, H., 208
Hasanbegović, Hasan-beg, 83
Hribar, A., 211

I

Ibler, J., 53, 205
Ilanja, 145
Ile, 143
Ivan, 134, 145
Ivančević, V., 211
Ivanišević, A., 177
Ivanišević, F., 32, 33, 34, 50, 57, 58, 61, 133, 171, 203, 205
Ivanković, Jure, 54
Ivanovići, 25, 29
Ivellio, degli A., 19, 21, 89, 94, 98, 205
Ivičević, Stipan (Stjepan), 111, 201

J

Jackson, T. G., 160
Jakaša, 45
Janković, Ana, 22
Janković, Jelena, 23
Janković, Simo, 54
Jakša, Niko, 131
Jakšić, Z., 211
Jelaska, M., 211
Jelinić, R., 162, 163, 167, 168, 169, 170, 211
Jenner, Edward, 169
Jerinić, M., 205
Jiriček, J., 113, 118
Jokić, D., 85
Jokić, J., 22
Jović, 130

Juras, I., 205
Juraševići, 83
Jureta, Ive 130
Jurić, S., 208
Jurić, V. 149
Jutronić, Andrija, 211

K

Kaboćira, Viktor, 93
Kalinić, N., 48
Kalogjera, A., 211
Kapić, J., 50
Kapitanović, V., 211
Katalinić, Ivan, 167
Karadžić, Vuk S., 46, 50, 205, 211
Karaman, S., 61, 62, 205
Katić, I., 166
Katić, L., 211
Kasandrić, I., 211
Kečkemet, D., 46, 208
Klaić, M., 95, 129, 207
Kolanović, J., 200
Kolić, A., 100
Kojaković, F., 134
Kohl, J. E., 112
Komar, E., 56
Konavoka, Marija, 148
Korenić, M., 208
Kostić, B., 54
Kosor, J., 144, 145, 147, 148
Kovačević, R., 56, 211
Kozarac, J., 134
Kugrusović, Jerko, 54
Kukuljević, I., 28, 201, 205
Kulišić, J., 205
Kunčić, Petar, 132
Kupek, J., 211
Kutlača, J., 80, 81
Kuzmanić, Ante, 18, 111

L

Labaš, Andrija, 85
Labaš, Luka, 85
Lago, V., 168, 208
Lanza, F., 166, 167, 205
Lantana, 23, 24
Lapanda, S., 211
Lasići, 81, 82, 83
Lazarević, A., 109, 205, 117
Ležaić, I., 211
Lilienberg, 80
Lombardi, D., 169
Lorini, P., 205
Lošić-Leptir, Mate, 79
Lovrić, I., 205
Lovrović, LJ., 54
Lučić, J., 20
Lueti, J., 77
Luzzatto, F., 211, 212

LJ

Ljubić, A., 54
Ljubić, S., 171, 206

M

Macan, T., 212, 134
Maixner, R., 152
Makanec, J., 30
Manerin, Petar, 22
Mamula, Lazar, 52
Markov, Špiro, 130
Markovina, Roko, 99
Marlais, 104
Maričić, Đurad, 85
Marušić, Đ., 54
Maschek, L., 48, 52, 202
Maštrović, V., 80, 89, 129, 134, 167, 208, 212

Maštrović, I., 145, 146, 147
Matavulj, Simo, 48
Matijaca, B., 57
Matić, Mate Matin, 145
Matrikula, 25
Mauvković, N., 85
Mazić, A., 110
Medić, M., 85
Medini, M., 19, 97
Meštronić, I., 145, 146, 147, 212
Meštrović, J., 81
Metternich, 59, 90
Michanelles, K., 152
Michieli-Vitturi, 14, 16, 25, 101, 214
Mihaljević, Vicko, 97
Mihić, Lj., 212
Milaj, A., 36,
Mile (ludi), 145
Milić, Vinico, 97
Miličević, A., 61, 206
Miličević, M., 131
Milina, Jure, 81
Milko, 104
Milović, J., 153, 212
Milošević, M., 129
Milutinović, K., 79, 114, 212
Miljušković, D., 212
Mirković, Jakov, 162, 163
Mirković, M., 212
Mitrović, A., 27
Mitrović, N., 208
Moller, I., 14
Morosini, 24
Morpurgo, V., 46
Morovići, D., 14
Morović, N., 208
Mrkica, Ante, 130
Mušić, Nikola, 100

N

Nakićenović, S., 21, 109, 110, 117, 206
Nanković, Juraj, 54
Natalići, 25
Nazor, Ivan, 54
Nazor, Vinko, 54
Nassi, 23, 24
Nemec, M., 208
Nežić, E., 166, 212
Nežić, H., 212
Nikolac, 32
Niseteo, Petar, 208
Nöe, Henrich, 156, 158, 159, 160, 161, 166
Nonković, 29
Novak, G., 14, 93, 108, 111, 131, 133, 212, 213
Novak, I. K., 206
Nutrizio Grisogono, P., 14, 16

O

Obad, Stijepo, 21, 26, 27, 37, 42, 51, 60, 90, 93, 96, 97, 129, 130, 131, 149, 157, 162, 208
Obradović, D., 107, 209
Obuljen, M., 206
Odalović, Bogdan, 80, 87
Odalović, Gajo, 80, 89
Olujić, T., 85
Oman, 29
Omašić, V., 14, 19, 201, 213, 214
Ožanić, S., 214
Ožegović, Metel, 46, 93, 201

P

Palavršić, A., 208
Pappafava, V., 19, 89, 92, 206
Pardo, 25
Parma, J., 14
Pasabanda, Antun, 54
Paton, A. A., 46, 153, 206
Pavičević, V., 206
Pavišić, Z. C., 167, 206
Pavković, N., 85
Pavlinović, Mihovil, 19, 129, 130, 206, 208
Pavlović Lucić, I. J., 14
Pederin, I., 14, 80, 87, 152, 156
Pellegrini, 23, 29
Pellegrini Danieli, C., 206
Peričić, Š., 13, 14, 15, 19, 22, 153, 214
Perić, I., 27, 77, 93, 97, 129, 214
Petranović, Božidar, 45, 121, 206
Petrić, J., 57
Petešić, Ć., 167
Piplica, 79
Piplović, J., 17, 214
Pivec-Stelle, 215
Pjerotić, S., 206
Plančić, S., 208
Ponte, 23, 124
Popović, Špiro, 111
Portada, 24
Pucić, Niko, 93, 208

R

Rački, Franjo, 14, 201
Radica, Vjekoslav, 57
Radić, I., 168
Radmilli, 94
Radimiri, 24
Radulović, M., 22
Ranj, Pere, 100
Rasol, F., 54
Ravlić, R., 215
Reiffeisen, 56, 57, 68
Rema, E., 208
Resti, 25
Rešetar, P., 81
Roglić, Ivan, 79
Roller, D., 215
Ružić, Nikola, 10

S

Sabljar, M., 166, 210
Sabljar, V., 206
Schullern, N., 206
Seragli, 25
Skračić, T., 129, 215
Skolkov, 39
Slade-Šilović, M., 215
Smiljanić, R., 147
Smirić, A., 10, 19, 94, 95
Stončić, M., 19
Smodlaka, Josip, 179, 197, 213
Smoljan, I., 215
Soldo, J., 215
Sreznjevski, Ismail, 153
Stančić, N., 215
Starešina, P., 24, 215
Stanford, A. E., 156
Stieglitz, Henrich, 154
Stipanjev, 39
Stipetić, V., 216
Stockhamer, 206
Stoisavljević, B., 216
Stošić, K., 216
Stratico, Dominik, 14, 24
Stratico, Grgur, 15
Ströll, A., 108, 206
Strossmayer, J. J., 201
Stulli, B., 208, 216
Suić, M., 50, 58, 216
Supilo, Frano, 208

Š

Šarić, A., 54
Šetka, M., 216

Šerić, I., 50
Šimić, Andrija, 86
Šimić, Antun Branko, 86
Šimić, N., 206
Šimić, Stanislav, 86,
Šimunović, D., 148, 216
Škundrić, S., 35
Špica, A., 52
Šundrica, B., 216
Štuk, M., 132
Šundrica, Z., 107, 109, 112
Šunje, Jozo, 132
Šuica, S., 85
Šupuk, A., 216
Šutinar, J., 110

T

Taljeran, V., 168
Tartalja, M., 107
Tamaro, A., 14
Tešurija, A., 54
Tolić, T. 22
Tommaseo, Nikola, 212
Tomić, 134
Tomić, N. J., 207
Topić, 105
Tripkovići, 25, 29

U

Ujević, A., 58, 86, 108, 164, 169, 216
Urlić, Š., 107, 116
Utržan, Mitar, 86

V

Veljača, Jako, 49
Vergada, 22, 24
Verona, 25, 29
Vežić, N., 207
Vidovich, 29
Viscovich, M., 207
Vještica, 86
Vojnović, F., 54
Vojnović, I., 25
Vojnović, L., 134
Vojnović, K., 202
Vodopić, M., 207
Vrsalović, D., 216
Vrsalović, M., 57, 62, 207
Vučković, M., 216
Vukosavljević, S., 38, 216
Vuković, Joso, 54
Vuksan, Andrija, 80
Vuksan, Nikola, 83
Vuksan, Sava, 83
Vuletić Vukasović, V., 207
Vusio, E. M., 207

Z

Zamanje, 25
Zaninović, M., 109, 110, 216, 217
Zelić—Bučan, B., 208, 217
Zelić, Gerasim, 79
Zelić, Gerasim, 79
Zlatović, S., 207
Zloković, I., 114, 117
Zmajevići, 25, 29, 105
Zorić, M., 13, 217
Zotti I., 57, 61, 207
Zurin, 39
Zukela, P., 86
Zvonimir 162

Ž

Žanko, V., 217
Žarković, V., 149
Županović, Š., 217

Y

Yriarte, C., 160

W

Wilkinson, Gardner, 153, 160

KAZALO ZEMLJOPISNIH IMENA

A

Alžir, 54
Amerika, 30, 41, 102, 148, 180
Apeninski poluotok, 9
Arbanasi, 58, 64, 77, 110, 115, 117, 124, 134, 135, 156, 179
Aržano, 79, 124, 156
Austrija (Austro-Ugarska Monarhija), 34, 56, 62, 88, 92, 93, 96, 97, 99, 100, 109, 112, 214

B

Babin dub, 157
Babino Polje, 64, 110, 125
Bačina, 64
Baćina, 124
Bagalović, 135
Bajagić, 121
Baljke, 120
Banići, 126
Banj, 61, 64
Banja Vas (Banjevac), 10
Banjevci, 39, 40, 64, 119
Banjol, 77
Banjol-Barbat, 64
Baošići, 25, 26, 64, 83, 110, 127, 135
Barbat (Rab), 64, 117
Bast, 124
Baška Voda, 110, 124, 135
Beč (Wien), 82, 84, 85, 87, 91, 97, 103, 104, 106, 111, 116, 154, 156, 167, 201, 202, 203, 205, 206
Belgija, 62
Benkovac, 10, 48, 84, 86, 110, 152, 155, 157, 162, 164
Beograd, 79, 83, 108, 109, 114, 147, 148, 169, 202, 207, 210, 211, 212, 214
Betina, 64, 110, 120, 136
Bibinje, 21, 31, 32, 65, 110, 117, 134, 135
Bijela, 21, 31, 35, 110, 127
Bilišane, 22, 44, 65, 85, 119
Biljane, 157, 166
Donje, 119
Biograd, 10, 20, 22, 42, 57
Biokovo, 153
Biovičino Selo, 65, 119
Birbinj, 118
Biskupija, 65, 120
Bitno, 136
Bjelina, 119
Blato, 65, 109, 110, 163, 164, 196
Bobovišća, 54, 65, 123, 136, 163
Bogdašić, 21, 31, 36, 65, 127
Bogomolje, 56, 65, 123, 136
Bokanjac, 156, 166
Boka Kotorska, 19, 21, 26, 30, 35, 42, 54, 55, 60, 79, 80, 83, 84, 85, 87, 90, 93, 107, 109, 110, 113, 114, 117, 149, 154, 156, 157, 159, 168, 169, 175, 190, 192, 194, 196, 205, 206, 209, 213
Bol, 58, 61, 110, 163, 164
Bologna, 167

Boraja, 39, 159
Borovci, 136
Bosoljina, 110
Božava, 115, 118, 136
Brač, 50, 53, 54, 57, 58, 99, 104, 131, 132, 154, 208, 211
Bračević, 65
Brajići, 80
Bratiškovci, 110, 114, 115, 120
Brašina, 126
Brašino, 31, 42
Brgat, 136
Brgat Gornji, 126
Brgulje, 38
Bribirske Mostine, 121
Brist, 61, 65, 124, 136
Briševo, 23
Broce, 65
Brusje, 61
Bukovica, 10, 27, 40, 44, 46, 48, 81, 88, 153, 166, 168, 203
Buković, 119

C

Carigrad, 86
Cavtat, 25, 32, 77, 81, 82, 90, 94, 110, 149, 200
Ceranje, 23, 119
Cetina, 148, 153, 165, 198
Cetinje, 202
Crna Gora, 52, 84, 85, 132, 154, 156, 160
Crnika, 37, 42

Č

Čara, 124
Čelo, 83
Čelobrdo, 128
Čelopeci, 136
Čepikuće, 65, 104, 167
Čilipi, 24, 31, 65, 126, 136
Čista Mala, 10
Čista Velika, 10
Čitluk, 65
Čokovac, 77

D

Dalmacija, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 63, 77, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 102, 104, 106, 110, 111, 112, 114, 115, 129, 134, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 181, 201, 204, 205, 206, 207, 208
Danilo Kraljice, 39
Danilo Biranj, 39
Desne, 136
Dicmo Donje, 65
Diklo, 118, 134
Dobri, 103
Dobropoljana, 118
Dobrota, 25, 31, 84, 129, 163, 164
Dobropoljci, 119
Dol (Brač), 65, 136
Dolac (šibenski), 65, 90
Dolac Donji, 65, 121
Dolac Gornji, 37, 42
Doli, 66, 104, 110, 124
Donja Banda, 132
Donje Selo, 66, 136, 205
Dračevac, 23
Dračevica, 66, 123
Dragava, 24
Drašnice, 124
Drezden, 205
Drinovci, 115
Drniš, 11, 44, 48, 84, 85, 86, 95, 105, 110, 146, 154, 157, 167, 168, 176, 180, 185, 189
Drvenik, 110, 164
Duba, 123
Dubrava, 122, 148
Dubrovnik, 19, 20, 25, 29, 30, 33, 36, 39, 46, 54, 60, 76, 77, 82, 93, 99, 107, 108, 109, 110, 115, 116, 129, 134, 135, 153, 168, 179, 182, 183, 201, 211, 214
Duće, 54
Dugi Otok, 23, 24, 38, 42
Dugi Rat, 99
Dugopolje, 66
Dusina, 124

Đ

Đenovići, 21, 31, 35, 128, 136
Đevrske, 66, 110, 115, 120
Đunta, 104

E

Egipat, 154
Engleska, 62, 134
Ervenik, 54, 66, 110, 115
Ervenik Gornji, 119
Evropa, 30

F

Filipjakov, 10, 56, 62, 66, 67, 77, 89, 108, 110, 118, 136, 159
Firenca (Firenza), 16
Francuska, 62

G

Gabrile, 83
Galovac, 23, 39, 119
Gata, 136, 211
Gdinj, 66, 136
Glavati, 21, 31, 36, 66, 128
Glavatičić, 66, 128
Glavatičići, (Grbalj), 66
Glavica (kninska), 174, 182, 192
Glavice, 21
Glavina, 66
Golubić, 22, 85, 107, 120
Gomilica, 137
Gorica, 23, 40
Gornje Selo, 66, 136
Goveđari, 126
Grablje, 25, 66, 83, 84, 90, 91, 164, 186
Grabovac, 60, 125
Gradac (drniški), 66, 115, 133, 145
Gradac (makarski), 66, 136, 137, 167
Gradište, 66
Grčka, 149, 152
Grohote, 56, 67, 125, 137
Gruda, 25, 31, 36, 42, 60, 67, 125, 137

H

Herceg Novi, 25, 29, 83, 85, 110, 200
Hercegovina, 79, 83, 86, 148, 153, 163, 167, 177, 188, 195, 215
Hramina, 137
Hrvace, 10, 87, 121
Hrvatska, 28, 46, 47, 49, 52, 56, 82, 91, 105, 132, 133, 134, 146, 151, 155, 159, 208
Humac Donji, 67, 137
Humac Gornji, 137
Hvar, 53, 54, 56, 57, 58, 76, 99, 104, 110, 150, 168, 169, 189, 198, 200, 207, 209, 210

I

Igrane, 61, 67, 124, 137
Imotski, 11, 97, 107, 110, 116, 185, 194
Islam Grčki, 48, 115, 117, 166
Islam Latinski 115, 166
Ist, 38, 39, 42, 60, 67, 118
Istra, 52, 85, 99, 100, 154, 200, 210
Italija, 16, 28, 56, 62, 96, 115, 214
Iž, 38, 101, 110
Iž Mali, 38, 67
Iž Veliki, 38, 61, 67, 118, 137, 169

J

Jadrtovac, 166
Jagodnje Gornje, 119
Janjina, 25, 67, 89, 100, 109, 110, 132, 143, 164, 200
Jasenice, 22, 67, 119, 122
Jelsa, 104, 109, 110, 122, 137, 163
Jesenice, 54, 57, 58, 68, 110, 137
Ježević, 121
Jošica, 31, 35

K

Kali, 38, 39, 61, 68, 77, 110, 134, 137
Kamen, 68, 137
Kamenari, 68, 127
Kamenmost, 68
Kameno, 21, 68, 127
Kampor, 110, 118
Kaprije, 121
Karin, 22, 42, 115, 119
Karlobag, 78
Kašani dol, 137
Kaštela, 16, 41, 77
Kaštel Gomilica, 68, 122, 137
Kaštel Kambelovac, 68, 109, 110, 122, 132, 137
Kaštel Lastva, 109, 110, 114, 137
Kaštel Lukšić, 14, 16, 68, 101, 110, 122, 137, 138, 164, 168
Kaštel Novi, 110, 121, 129, 163
Kaštel Stari, 68, 109, 138, 164
Kaštel Sućurac, 68, 122, 159
Kaštel Štafilić, 110
Katun, 128
Katuni, 79, 122
Kavač, 68
Kavaš, 21, 36
Kelezi, 167
Kijevo, 68, 121
Kistanje, 23, 40, 44, 48, 54, 68, 81, 110, 114, 119, 153, 164
Kličevica, 166
Klinci, 127, 110
Klis, 68, 81, 110, 122, 138, 153, 154, 163
Kliševo, 138
Kljaci, 145
Knin, 23, 31, 40, 45, 81, 84, 85, 95, 105, 110, 120, 146, 155, 176, 180, 185, 189, 191, 194
Kočev dvor, 38
Kolan, 68
Koločep, 68, 126
Koljane, 58, 68, 121
Komin, 138
Komolac, 126
Konavle, 20, 21, 36, 42, 60, 76, 81, 82, 83, 90, 93, 98, 148, 149, 189, 196, 198
Korčula, 29, 53, 54, 56, 62, 92, 100, 110, 132, 168, 211
Kosovo, 107, 110
Kostanje, 138, 163, 164
Košarnji Dol, 132
Košljun, 149

Košute, 121
Kotor, 39, 60, 80, 83, 84, 91, 108, 109, 110, 200, 201
Kozica, 68
Kozjak, 41
Kožlovac, 10
Kraj, 121
Krajina, Cetinska, 186
Krajina Imotska, 58, 79, 86, 108, 169, 216
Krajina Neretvanska, 11
Krajina Obrovačka, 85
Krajina Omiška, 110, 131
Krajina Sinjska, 79, 169, 216
Krapanj, 69, 89, 120, 164
Kreševo, 79
Krf, 28, 205
Krilo Jesenice, 77
Krivodol, 69, 138
Krivošije Donje, 25, 26, 31, 35, 80
Krivošije Gornje, 21, 35
Križevci, 174, 182, 191
Krka, 155, 165
Krtole, 90, 127
Kruševica, 21, 36, 42, 69, 83, 84, 91, 127
Kruševo, 22, 44, 69, 119
Kružica, 167
Kučiće, 69
Kučići-Svinišće, 69
Kučine, 138
Kučišće, 76, 69, 122, 132, 138
Kukljica, 69, 100, 110, 118, 134, 138
Kumbor, 21, 35, 83
Kuna, 25, 36, 58, 69, 89, 107, 110, 125, 132, 138, 164, 167
Kuti, 21, 31, 42, 84, 110, 127

L

Labin, 69
Lastovo, 26, 56, 69, 77, 109, 110, 163, 164, 200
Lastva, 21, 36
Lastva Donja, 25, 31, 36, 109, 110, 138, 164
Lastva Gornja, 31, 110
Lazine, 107
Lečevića, 69, 164
Ledenice Gornje, 128
Lepetane, 110, 127
Lika, 85, 86, 117, 188, 195
Lisac, 69, 110, 126, 163
Lišane (benkovačke), 165
Lišane (ostrovičke), 10, 69, 166
Lokvičić, 123
London, 156, 206
Lopar, 69, 77, 110, 117
Lopud, 38, 41, 42, 54, 69, 77, 126, 138, 169
Lovreć, 69, 124, 138
Ložišća, 69, 123, 138
Lučac (splitski) 57, 103
Luka, 38, 118
Lukar, 120
Luka Šipanska, 38, 69, 70, 138
Lukoran, 39, 70, 119
Lumbarda, 70, 99, 100, 125, 138
Lun, 70, 117
Luštica, 90, 127, 164, 167

LJ

Ljubljana, 66, 199
Ljuta, 25, 31, 36, 42, 54

M

Maine, 92, 149
Maine Donje, 21, 35

Maine Srednje, 21, 35
Makarska, 11, 14, 54, 70, 110, 153, 167, 176, 185, 193
Magošev dvor, 38
Makoše, 126
Makovac, 38
Mala Azija, 153
Malo Selo (Starigrad), 70
Malpaja, 156,
Mandalina, 121, 138
Mandaljena, 70, 126, 134, 139
Manuš, 103
Maranovići, 70, 126
Marina, 70, 122, 138
Martinovići, 126, 128, 167
Maslinica, 123, 138
Mažiće, 70
Medviđa, 22
Metković, 11, 29, 33, 90, 153, 167, 176, 185, 194
Mihov Do, 83
Milna, 50, 110, 138, 163, 164
Miljevci (Drinovci), 110, 120
Mirca, 123
Mirkovići, 145
Mirlović-Zagora, 70
Mišići, 70
Mlini, 33, 70, 77, 125, 138
Mljet, 20, 90, 163, 164, 178, 196, 200
Mljetsko jezero, 20, 77
Močići, 25, 90, 126
Mojdež, 21, 36
Mokošica, 126
Mokrine, 70
Mokrine Gornje, 127
Mokropolje, 70, 79, 120
Molat, 24, 38, 60, 70, 104, 110, 118
Molunat, 70, 77
Morinj, 84, 110, 114, 127, 166
Moseć, 86
Mosor, 41
Mravinci, 70, 122, 139
Mravinjac, 139
Mrcine (danas Dubravka), 25, 31, 36, 42, 70, 83, 109, 126, 139, 148
Mrkodol, 149
Muć, 24, 48, 81, 109, 164
Muć Donji, 70, 110
Muć Gornji, 70
Mućel, 38,
Muline, 39
Muo, 21, 31, 35, 70, 110, 127, 139, 164
Murter, 20, 42, 57, 58, 51, 70, 71, 111, 129, 130, 131, 139, 215
Murvica, 23, 71, 123
Muškovci, 22

N

Nadin, 10, 71, 157, 166
Napulj (Napoli), 13
Narona, 153
Neretva, 9, 11, 19, 27, 45, 51, 56, 87, 90, 165, 166, 167, 175, 176, 178, 183, 192, 166
Nerežišća, 71, 123, 131, 139, 163, 164
Neviđane, 110, 118
Nin, 10, 42, 77, 110, 134, 139, 156, 157, 163, 164, 166
Novalja, 54, 71, 110, 117, 139
Novalja Stara, 73
Nova Sela, 122
Novigrad, 10, 22, 42, 58, 77, 110
Novo Selo 123, 139
Novi (kod Trogira), 139

NJ

Njemačka, 62

O

Obod, 25
Obrovac, 11, 22, 23, 44, 46, 57, 83, 84, 85, 110, 119, 169, 176, 177, 185, 188, 199, 200
Očestovo, 120
Ogorje Gornje, 28
Oklaj, 120, 139
Okruk, 139
Olib, 24, 38, 39, 41, 57, 71, 118, 139, 178, 196
Oltre, 110
Omiš, 10, 54, 110, 131
Opuzen, 11, 29, 90, 110, 139, 153, 163, 164, 166, 194, 209
Orah, 124
Orahovac, 21, 31, 35, 71, 114, 128, 139
Orašac, 61, 71, 77, 126, 139, 140
Orebić, 29, 107, 109, 110, 132, 163, 164, 200
Orje, 122
Orlić, 120
Otišić, 140
Otok, 71
Oton, 71
Oskorušno, 71, 83, 110, 125, 132, 140
Osojnik, 126
Ostrog, 149
Ostrovica, 140
Ošlje, 71, 109, 110, 126

P

Pag, 20, 29, 38, 42, 50, 52, 54, 58, 69, 78, 107, 110, 153, 178, 196, 200
Padova, 162, 163
Pađane, 120
Pakljena, 126
Pakoštane, 22, 71, 118, 140
Pašman 20, 38, 71, 77, 100, 110, 118, 140, 159
Paštrovići, 87, 149, 164, 177, 180, 188, 189, 198
Pariz (Paris), 160, 167
Pelješac, 20, 21, 36, 54, 56, 76, 89, 107, 132, 167, 168, 209, 210
Perast, 110, 200
Petrača, 126
Petrčane, 22, 119, 134
Pijavičino, 71, 109, 125, 132, 140, 167
Donje, 140
Piramatovci, 121
Pirovac (Zloselo), 10, 36, 121
Pitve, 122, 140
Plavno, 71, 86, 110, 120
Plat, 167
Pločice, 24, 31, 36, 42, 58, 71, 126, 140
Pobori, 114
Pobori Donji, 21, 31, 35, 128
Pobori Gornji, 21, 31, 35
Podaca, 124
Podbablje, 71, 124, 140
Podgora, 72, 110, 124, 130, 140, 167
Podgradina, 140
Podi, 31, 36, 128
Podi Donji, 21
Podostrog, 72, 128, 140
Podstrana, 72, 122, 140
Podstranje, 126
Podumci, 120
Pokrivenik, 128
Polača (benkovačka), 10, 119
Polača (kninska), 72
Polača na Mljetu, 77
Poličnik, 23
Poljana, 38, 119

Polje, Kneževo, 107
Polje Imotsko, 97
Polje Neretvansko, 97
Polje Petrovo, 87, 157
Polje Sinjsko, 97
Polje Splitsko, 102
Polje Vrgorsko, 97
Poljica, 23, 39, 54, 72, 77, 140
Poneretavlje, Donje, 90
Ponikve, 104, 110, 125
Popovići, 72, 110, 119, 125, 140
Porovac, 38
Potomje, 24, 72
Posedarje, 22, 24, 70, 72, 110, 118, 140, 166
Postrana, 140
Postranje, 108, 140
Postira, 59, 109, 163
Povlja, 58, 61, 123, 140
Prapratnica, 80, 159
Praskavica, 61, 72, 114, 127
Pražnica, 123, 140
Prčanj, 25, 31, 110, 163, 164, 200
Predgrađe, 10
Preko, 24, 38, 61, 72, 117, 134, 140
Premuda, 38, 72, 118, 121
Pridraga, 22, 39
Pridvorje, 25, 31, 36, 42, 83, 125
Prijeradi, 72, 128
Prijevor, 31, 36, 126
Prikradi, 127
Primorje, Makarsko, 9, 11, 19, 27, 42, 45, 54, 153
Primorje Stonsko, 20
Primošten, 10, 35, 36, 58, 60, 72, 140
Pristeg, 72
Privlaka, 117, 169
Prizdrina, 25, 125
Prolog Mali, 32
Proložac, 72, 108, 124, 140
Promina, 50, 110, 120
Prosić, 10
Prožura, 72
Prštelj, 119
Prugovo, 81
Prvić Luka, 72, 73, 121, 140
Prvić Šepurine, 54, 58, 73, 121, 140
Pučišća, 58, 61, 73, 109, 110, 125, 131, 163, 164
Pula, 202
Putnikovići, 73, 125, 132

R

Rab, 60, 76, 77, 110, 169, 200, 210
Račišće, 125, 141
Radošić, 79
Radovanić, 73
Radović, 40, 110, 127, 141
Radučić, 73, 120
Radunić, 73
Raštane, 40
Raštević, 119, 127
Raštio, 128
Rat, Veliki, 118
Rava, 118
Ravča, 124
Ravni Kotari, 10, 20, 27, 39, 48, 81, 156, 166, 175, 193, 203
Ražanac, 73, 110, 118, 141
Repaj, 84
Režević, 73, 114
Rijeka 96, 99, 100, 201
Dubrovačka, 20, 141, 164, 200
Rim (Roma), 14
Risan, 21, 25, 31, 110
Rivanj, 38
Rogotin, 73, 141
Rogoznica, 73, 110, 120, 122, 144

Rogoznica Dubočaj, 141
Runović, 73
Rupe, 110, 121

S

Sarajevo, 85, 204
Sali, 23, 38, 104, 110, 118, 141, 163, 164
Seget, 141
Selca, 73, 123, 132, 141, 163, 208
Seline, 119, 141
Sestrunj, 38, 73
Silba, 60, 77, 110, 163, 164, 213
Sinj, 11, 51, 102, 110, 153, 154, 167, 168, 185, 194
Sirija, 154
Sitno, Gorje, 73
Siverić, 73, 99, 115, 120, 141
Skradin, 52, 56, 60, 84, 105, 110, 156, 167
Slano, 77, 109, 110, 141, 153, 164, 167, 200
Slatina, 141
Slatine, 123
Slavonija, 28, 29, 52, 145, 148
Slivnica, 22
Slivno, 73, 115, 141
Smilčić, 73, 84, 118
Smokovljani, 104, 126
Smokvica, 73, 124, 163
Smokvić, 22, 40, 118
Sobra, 77
Solin, 122, 141, 166
Solin Vranjic, 58, 73
Soline, 73, 118, 167
Spliska, 123
Split, 10, 14, 15, 20, 27, 29, 39, 45, 46, 50, 51, 53, 54, 57, 60, 61, 76, 77, 86, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 117, 132, 149, 153, 162, 166, 167, 168, 179, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217
Srbija, 114
Srebrno, 78
Sremski Karlovci, 108
Sreser, 132
Srijane, 121
Srina, 37
Srinjine, 74, 122, 141
Stankovci, 73, 119, 141
Starigrad, 58, 169, 208
Stobreč, 73, 122, 141, 153
Stobreč Kamen, 84
Stomorska, 123, 141
Ston, 77, 110, 200
Stoliv, 109, 110, 163, 164
Stoliv Donji, 127
Gornji, 128
Stravča, 25, 31, 36, 126
Strmica, 74, 120
Studenci, 74, 141
Sućurac, 141, 142
Sućuraj, 74, 109, 110, 123, 142
Sućurađ, 38, 77, 164
Sueski kanal, 30
Suhovare, 23, 40
Suknovci, 120
Sukošan, 10, 21, 74, 117, 134
Sumartin, 74, 123, 142
Supetar, 109, 110, 163
Supetarska draga, 74, 110
Sustjepan, 74
Sutivan, 54, 109, 110, 163, 164
Sutomišćica, 23, 39, 74, 77, 110, 112
Sutomore, 128
Sutvara, 21, 31, 74, 127
Svečevo, 83
Svib, 124
Svinišće, 54, 122, 142

Svirče, 123, 142, 150
Sveta Eustahija, 110, 1277
Sveti Matija, 110, 127
Sveti Mihovil, 77, 154
Svilaja, 87

Š

Škabrnje, 23, 40, 118
Škaljari, 142
Škatićeva njiva, 81
Škotska, 34
Škrip, 123, 163
Šibenik, 10, 20, 24, 29, 33, 38, 39, 42, 50, 54, 57, 58, 77, 80, 84, 89, 90, 96, 99, 101, 110, 111, 120, 156, 163, 166, 167, 168, 178, 189, 196, 198, 200, 201
Šipan, 38, 41, 52, 163, 164, 200
Španjev, dvor, 38
Šolta, 54, 56, 164, 169
Šumet (dubrovački), 20
Šušan, 128

T

Tijarica, 142
Tijesno, 10, 33, 74, 110, 124
Tinj, 119
Tirol, 57
Tivat, 21, 26, 36, 74, 142, 164, 200
Tkon, 74, 77, 110, 118, 142
Topla, 127, 128
Topolo, 110, 136
Trento, 57, 58
Treviso, 205
Tribanj, 119, 142
Tribunj, 22, 44
Trilj, 74, 153
Trnovice, 104
Trpanj, 25, 89, 90, 99, 100, 107, 109, 125, 132, 142, 163, 164, 200
Trst, 56, 202
Trstenik, 74, 125, 132, 142
Trsteno, 77, 126, 143, 153
Tučepi, 61, 74, 124, 142, 167
Tugari, 122, 142
Tunis, 54
Turanj, 74, 118, 142

U

Ubli, 21, 35, 42, 84, 128
Ugljan, 23, 31, 32, 38, 39, 42, 74, 77, 100, 110, 134, 142, 169, 178, 196
Ugljan (selo), 23, 38, 39, 117
Unešić, 74
Uništе, 86
Uskoplje, 25, 126

V

Varaždin, 201
Varivode, 142
Varoš (Šibenska), 42, 90, 142
Vela Luka, 74, 142, 143,
Velebit, 44, 84, 85, 87, 157
Veli Rat, 75
Veli Varoš, 25, 58, 103, 131, 143
Velo Polje, 123
Velučić, 99
Venecija, 167, 168, 201, 204
Vid, 90, 153
Viganj, 54, 125, 133, 143
Vinice, 79
Vinjerac, 60, 75, 118
Vir, 118
Vitaljina, 126, 143
Vis, 53, 54, 105, 129, 131, 164, 168, 169, 200
Visočana, 104
Vodice. 10, 35, 36, 54, 75, 96, 110, 143
Vojnić, 121

Vrana, 22, 24, 29, 96, 119, 143, 166
Vranović, 128
Vranjic, 122, 143
Vranjica, 143
Vrbanj, 75, 123, 151
Vrbanje, 143
Vrbnik, 110
Vrboska, 75, 109, 110, 151, 163, 164
Vrgada, 20, 24, 75, 118
Vrlika, 11, 54, 58, 85, 86, 95, 110, 154, 155, 157, 164
Vrsnik, 75, 122, 143, 151
Vrnik, 75, 99, 125
Vrsi, 22, 118
Vrućica, 89
Vrućica Donja, 125
Vukovići, 167

Z

Zablaće, 75, 121
Zadar, 10, 14, 15, 17, 21, 22, 23, 24, 29, 31, 36, 39, 46, 56, 59, 60, 61, 62, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 93, 97, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 129, 130, 133, 134, 144, 149, 152, 154, 156, 157, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 171, 196, 198, 200, 201, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217
Zagora, (dalmatinska), 9, 11, 19, 27, 30, 31, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 53, 58, 60, 62, 63, 79, 80, 81, 107, 108, 110, 111, 116, 144, 154, 164, 168, 176, 179, 193, 194
Zaglav, 38
Zagreb, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 31, 38, 41, 47, 49, 52, 53, 61, 80, 82, 83, 84, 89, 91, 95, 99, 105, 107, 110, 112, 133, 144, 148, 152, 155, 159, 163, 165, 167, 169, 201, 205, 206, 207, 208, 211, 212
Zagvozd, 75, 79, 124
Zakotarac, 125, 132
Zapuntel, 38
Zaostrog, 75, 124, 143
Zaošić, 21
Zastražišće, 122
Zaton, 12, 20, 117, 126, 143, 164
Zaton obrovački, 22
Zaton šibenski, 121
Zavale, 144
Zavojane, 124
Zavrelje, 126
Zelengrad, 22
Zelovo, 121
Zemunik, 10, 23, 34, 75, 118, 143, 157, 166
Zenović, 75
Zlarin, 41, 56
Zemunik, 10, 23, 34, 75, 118, 143,
Zvonigrad, 10
Zvečava, 128
Zvjerinac, 38, 120

Ž

Žagrović, 120
Ždrelac, 75, 118
Žegar, 22, 23, 75, 119
Žeževica Donja, 143
Žirje, 75
Živogošće, 75, 76, 124, 143
Žljebi, 21, 36
Žman, 38, 61, 76, 118, 143
Žrnovica, 143
Žrnovnica, 76, 122, 143
Žrnovo, 76, 132, 143
Žvijana, 76, 125
Župa, 20, 21, 31, 36, 124
Dubrovačka, 77, 83, 167, 169
Raščane, 58, 76

SADRŽAJ

		Strana
	PREDGOVOR	5
	KRATICE	7
	UVOD	9
I.	OBLICI PRIVREĐIVANJA	
1.	Počeci unapređenja poljodjelstva	13
2.	Zemljišni odnosi	19
3.	Sredstva za rad	31
4.	Način stanovanja	35
5.	Prehrana stanovništva	41
II.	PUTOVI RAZVOJA	
1.	Širenje lihvarstva	45
2.	Selo u svjetlu prvih izložbi	51
3.	Zadružni pokret	55
4.	Počeci turizma	76
III.	DRUŠTVENO PREVIRANJE	
1.	Posljednji hajduci	79
2.	Nemiri i otpori 1848/49. godine	88
3.	Građanske stranke i seljačko pitanje	92
4.	Obrisi socijalističke ideje	98
5.	Težački pokret uoči prvoga svjetskog rata	101
IV.	RAZVOJ PROSVJETE, KULTURE I ZDRAVSTVA	
1.	Počeci osnovnog školstva	107
2.	Prva društva, knjižnice i čitaonice	129
3.	Čovjek i zemlja u djelima domaćih pisaca	144
4.	Selo i seljaci u očima stranih putnika	151
5.	Zdravstvene prilike	162
	ZAKLJUČAK	173
	ZUSAMMENFASUNG	181
	DAS DALMATINISCHE DORF IN DER VERGANGENHEIT (Von 18. Jh. bis zum Anfang des 20. Jhs.)	181
	RIASSUNTO	190
	IL VILLAGGIO DALMATO NEL PASSATO DALLA SECONDA METÀ DEL XVIII SECOLO ALLA FINE DELLA PRIMA GUERRA MONDIALE	190
	IZVORI I LITERATURA	200
	KAZALO OSOBNIH IMENA	218
	KAZALO ZEMLJOPISNIH IMENA	225

23 12 94
10 -03- 1995
20 -02- 2024
20 -02- 2026
18 -10- 1998
11 -06- 2000
19 -02- 2001
18. 11 01
24 -04- 2003
28 -12- 2004
12 -05- 2008
- 6 -02- 2015
17 -09- 2015
07 -01- 2016
»Narodne novine«, Zagreb — (66)
Oznaka za narudžbu: UT-XI/11-10

949.7
OBA
d
197.201
»Narodne novine«, Zagreb — (69) 11-735
Oznaka za narudžbu: UT XI/11-9

B 2020
B 2010

949.75
OBA
d

197201

Knjižnica B.Ogrizovića